

Aneta Bąk-Pitucha

Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939

Książkę dedykuję
moim kochanym rodzicom,
Bogumile i Tadeuszowi
oraz innym bliskim mi osobom

Aneta Bąk-Pitucha

**Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie
w latach 1918–1939**

Lublin 2016

Recenzent
prof. dr hab. Alicja Wójcik

Projekt okładki
Agata Pieńkowska

Adiustacja i korekta
Józef Krzyżanowski

© Copyright by Aneta Bąk-Pitucha, Lublin 2016
© Copyright by Werset, Lublin 2016

ISBN 978-83-63527-75-4

Wydawnictwo Werset
ul. Radziszewskiego 8/216, 20-031 Lublin
tel./fax 81 533 53 53
wydawnictwo@werset.pl
www.werset.pl

Spis treści

Wstęp	9
ROZDZIAŁ 1	
Aktywność społeczna i kulturalna ziemian	13
1.1. Działalność oświatowo-wychowawcza	13
1.2. Działalność opiekuńcza i charytatywna	31
1.3. Działalność kulturalna	45
ROZDZIAŁ 2	
Działalność gospodarcza ziemian	59
2.1. Sytuacja ekonomiczna i problem agrarny	59
2.2. Aktywność w organizacjach rolniczych	91
2.3. Działalność okołorolnicza	101
ROZDZIAŁ 3	
Udział ziemian w życiu politycznym	115
3.1. Aktywność w partiach politycznych	115
3.2. Działalność parlamentarna	140
3.3. Działalność samorządowa	153
Zakończenie	165
Fotografie	169
Bibliografia	179
Spis tabel	195
Aneks	197
Indeks osób	205
Indeks miejscowości	222

Wstęp

Książka powstała na podstawie pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Ewy Maj w Zakładzie Myśli Politycznej Wydziału Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Głównym zamierzeniem było przedstawienie działalności ziemiaństwa w latach 1918–1939 w dziedzinach życia społecznego, gospodarczego i politycznego, głównie na poziomie regionalnym, ukazując niekiedy ich dokonania na płaszczyźnie ogólnopolskiej. Podjęto również próbę omówienia aktywności wybranych przedstawicieli ziemiaństwa.

Cezura czasowa pracy dotyczy okresu pomiędzy odzyskaniem przez Polskę niepodległości w 1918 roku oraz początkiem II wojny światowej w 1939 roku. Przy czym lata te należałoby potraktować umownie, gdyż w uzasadnionych przypadkach, w celu zaprezentowania szerszego kontekstu, odwoływano się do wydarzeń, które miały miejsce przed rokiem 1918.

O wyborze tematu zadecydowały przede wszystkim zainteresowania poznawcze, koncentrujące się wokół ziemiaństwa polskiego; jego pozycji społecznej, działalności oraz wpływu na inne warstwy w okresie międzywojennym. Zmiany, jakie w tym okresie zaszły na płaszczyźnie politycznej, społecznej i ekonomicznej, wiążą się głównie z ówczesną rzeczywistością polityczną. Intencją autorki była próba całościowego ukazania różnych sfer działalności ziemiaństwa na Lubelszczyźnie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej.

Wielu ziemian przejmowało gotowe wzorce postępowania od swoich rodziców, jak Seweryn Czetwertyński (1873–1945), który tak jak jego rodzice, tj. Maria i Włodzimierz Czetwertyńscy, był inicjatorem wielu przedsięwzięć społeczno-gospodarczych, ukierunkowanych na pomoc dla społeczności wiejskiej¹. Niektórzy ziemianie przejawiali zainteresowania działalnością stricte polityczną. Do ich grona zaliczali się: wspomniany już S. Czetwertyński, bracia Lechnicy: Felicjan (1885–1963), Tadeusz (1892–1939) i Zdzisław (1890–1959), Jan

1. A. Gątarczyk, *Seweryn Książę Czetwertyński. Biografia*, Radzyń Podlaski 2007; A. Kopruckowiak, *Dobra ziemskie Milanów i ich właściciele w XIX wieku*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 8–9 czerwca 2000*, red. R. Maliszewska, Kozłówka 2001, s. 208.

Stecki (1871–1954) czy Maurycy Zamoyski (1871–1939)². Byli też tacy ziemianie jak Kazimierz Bogdan Fudakowski (1880–1965) czy Jan Kleniewski (1845–1918), którzy dużo wysiłku włożyli w restrukturyzację gospodarki, przyczyniając się do podniesienia poziomu kultury rolnej na terenie województwa lubelskiego³.

Zdefiniowanie pojęcia „ziemiaństwo” nastęrczało trudności, nie tylko badaczom dziejów ziemiaństwa, ale nawet przedstawicielom teje warstwy. Powyższa kwestia dotycząca nazewnictwa odnosiła się też do ziemianek, które zostały potraktowane jako integralna część ziemiaństwa. Ogólnie rzecz ujmując w dwudziestoleciu międzywojennym ziemiaństwo polskie składało się z dwóch grup: ludzi, którzy z racji urodzenia należeli do warstwy ziemiańskiej, legitymując się herbowym pochodzeniem oraz tych, którzy w wyniku nabycia majątku o powierzchni co najmniej 50 hektarów wyrażali chęć przynależności do teje warstwy. Część ziemian, zwłaszcza osoby wywodzące się z arystokracji, utrzymywało się z gospodarowania mniejszym lub większym majątkiem. Inni, zamieszkujący w mieście, czerpali dochody z tytułu wykonywania pracy, np. w administracji.

Rozważając o Lubelszczyźnie, ukształtowanej w wyniku wielowiekowych przemian polityczno-gospodarczych, mamy na myśli obszar międzyrzecza Wisły i Bugu. W sierpniu 1919 roku, na podstawie uchwalonej Ustawy tymczasowej, utworzono na terenach wyzwolonych spod okupacji państw centralnych pięć województw, tj. białostockie, kieleckie, lubelskie, łódzkie i warszawskie oraz wydzielono obszar Warszawy jako stołeczne miasta. Województwo lubelskie obejmowało teren dwóch przedwojennych guberni: lubelskiej i siedleckiej, i dzieliło się na 19 powiatów: białkopodlaski, biłgorajski, chełmski, garwoliński, hrubieszowski, janowski, konstantynowski, krasnostawski, lubartowski, lubelski, łukowski, puławski, radzyński, siedlecki, sokołowski, tomaszowski, węgrowski, włodawski i zamojski⁴.

Dzięki pozyskanym materiałom źródłowym publikacja wzbogaca i uzupełnia w pewnym stopniu biografię wielu właścicieli ziemskich, m. in. Stanisława Kowerskiego (1869–1940), rodziny Michalskich z Trawnik, Antoniego Rostrowskiego (1871–1934) czy Kazimierza Rzewuskiego (1875–1941). Ukazanie nieznanych dotąd wątków życia wymienionych ziemian może stanowić uzupełnienie życiorysów tych osób oraz stać się przyczynkiem do dalszych badań nad dziejami ziemian na obszarze Lubelszczyzny.

2. A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 55–113; A. Kroh, *Starorzecza*, Warszawa 2010; W. Mich, *Jan Stecki (1871–1954). Portret polityka ziemiańskiego*, Lublin 1990; J. Janicka, *Maurycy hrabia Zamoyski. Zarys losów życiowych i politycznych przez wgląd w struktury gospodarcze ordynacji*, Lublin 2000.

3. J. Korga, *Działalność społeczno-polityczna Kazimierza Bogdana Fudakowskiego w świetle wspomnień rodzimnych*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich w XIX i XX wieku*, red. A. Koprucki, Lublin 2002, s. 91–103; J. Guryńniuk, *Jan Kleniewski – ziemianin, przemysłowiec, społecznik*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie I...*, s. 223–229.

4. W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 5 i 124–125.

Do podstawowych materiałów źródłowych, którymi posłużono się przy opracowywaniu poszczególnych rozdziałów, należały zbiory Archiwum Państwowego w Lublinie oraz opracowania ewidencyjne wybranych zespołów dworsko-parkowych i pałacowo-parkowych przechowywane w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie. Zasadnicze znaczenie dla przeprowadzonej kwerendy miały również zasoby źródłowe znajdujące się w Zbiorach Specjalnych Wojewódzkiej Biblioteki im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie. Wśród dokumentów znalazły się opracowania o charakterze źródłowym, których autorem był Henryk Wiercieński (1843–1923), ziemianin i znany lubelski regionalista.

Wykorzystano też dane statystyczne sporządzone podczas spisów powszechnych przeprowadzonych w 1921 i 1931 roku, których prezentacja miała na celu porównanie zróżnicowania społeczno-ekonomicznego warstwy ziemiańskiej. Równie niezbędne okazały się dane liczbowe przedstawiające wyniki wyborów parlamentarnych i samorządowych oraz sprawozdania stenograficzne znajdujące się na stronie internetowej Biblioteki Sejmowej.

Trzeba podkreślić, że w dwudziestoleciu międzywojennym przeprowadzono jedynie dwa spisy powszechne, a dodatkowo ten z 1921 roku był niepełny, gdyż nie uwzględniono w nim Górnego Śląska i trzech powiatów województwa wileńskiego. Trudno określić precyzyjnie na przykład liczbę ziemian, z uwagi na brak dokładnych danych statystycznych. Badania oparte na spisach powszechnych nie pozwalają wychwycić wszystkich zmian oraz ich częstotliwości. W literaturze naukowej dotyczącej tego okresu również brakuje pełnych danych.

Cenne źródło informacji stanowiła prasa wydawana w Lublinie, jak np.: „Głos Lubelski”, „Express Lubelski” i „Ziemia Lubelska”. Pierwszy z przytoczonych dzienników był organem prasowym Narodowej Demokracji w regionie lubelskim i prowadził polemikę z redakcjami dwóch kolejno wymienionych. Sięgnięto także do listów, wspomnień, relacji osób związanych z ziemiaństwem oraz biografii ziemian, wywodzących się z takich rodzin, jak: Bogusławscy, Budnowie, Kowerscy, Michalscy, Rzewuscy, Zamoyscy i wiele innych, które są przechowywane w zbiorach prywatnych lub w Archiwum Państwowym w Lublinie, jak np. zespół Archiwum Łosiów z Niemiec. Informacje zawarte we wspomnieniach wybranych reprezentantów warstwy ziemiańskiej takich, jak: Maria Kleniewska czy Antoni Kroh, pozwoliły prześledzić losy rodziny Kleniewskich z Kluczkowic i Lechnickich z Serebryszcza.

Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat powstało bardzo wiele prac naukowych dotyczących tematyki ziemiańskiej. Wyjątkowo przydatne dla opracowania tematu okazały się liczne monografie, opracowania zbiorowe oraz artykuły w czasopismach naukowych. Wśród czołowych autorów należy wymienić: Bogusława Gałkę, Jana Jachymka, Albina Koprukowniaka, Ewę Maj, Włodzimierza Micha, Andrzeja Przegalińskiego czy Szymona Rudnickiego. W niniejszej pracy na szczególną uwagę zasługują publikacje regionalistów, jak Agnieszki Gątar-

czyk, Moniki Głazik, Janiny Głabowej, Józefy Ewy Leśniewskiej, Piotra Szymona Łosia, Marii Soborskiej czy Lucjana Świetlickiego. Niewątpliwie studia dotyczące tematyki ziemiańskiej wymagają rozszerzenia bazy źródłowej i sięgnięcia do archiwów centralnych, jak również zbiorów prywatnych.

Praca składa się z trzech rozdziałów, w których wiele uwagi poświęcono kwestii działalności społecznej, kulturalnej, gospodarczej i politycznej ziemiaństwa na Lubelszczyźnie. Dodatkowym elementem są aneksy, na które składają się informacje prasowe dotyczące zgonów niektórych ziemian i ziemianek oraz treści testamentów wybranych ziemian, a także wykaz legatów przekazanych przez Juliusza Vettera i jego żonę Bronisławę, które posłużyły jako uzupełnienie treści poszczególnych rozdziałów pracy.

Zbierając materiały i formułując poszczególne wnioski ustalono, iż działalność ziemiaństwa na Lubelszczyźnie przebiegała jednocześnie na kilku płaszczyznach, które wzajemnie się uzupełniały. Pozostaje nadzieja, że niniejsza książka spotka się z zainteresowaniem czytelników.

Rozdział 1

Aktywność społeczna i kulturalna ziemian

1.1. Działalność oświatowo-wychowawcza

Jeszcze na przełomie XIX i XX wieku ziemianie na Lubelszczyźnie rozwinęli działalność edukacyjną, charytatywną i kulturalną, prowadząc ją głównie pod patronatem Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego (LTR)¹ oraz Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności (LTD)². Te trzy rodzaje pracy ziemianie kontynuowali w okresie Drugiej Rzeczypospolitej³.

W tym miejscu wypadało przytoczyć myśl badacza dziejów ziemiaństwa Włodzimierza Micha, którego zdaniem: „ziemianie w niepodległej Polsce w znacznie mniejszym stopniu niż w okresie zaborów angażowali się w działalność społeczną. Nastąpił wyraźny spadek aktywności ziemian w pracy towarzystw rolniczych. [...] Działacze Centralnego Towarzystwa Rolniczego (CTR) upatrywali przyczynę tego zjawiska w powstaniu i rozwoju związków ziemian”⁴. Jednak mimo trudności społeczno-ekonomicznych właściciele ziemscy apelowali jednocześnie o zwiększoną aktywność własnego środowiska w dziedzinie pracy społecznej. Odwoły-

1. P. Mazur, *Szkolnictwo na Lubelszczyźnie w świetle prasy lokalnej 1918–1939*, Lublin 2004, s. 74–75 i n. Zob.: *Z dziejów Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175. Zob. też: A. Przegaliński, *Spoleczna działalność ziemiaństwa lubelskiego w latach 1864–1914*, Lublin 2005, s. 93–143.

2. Zob.: Cz. Kępski, *Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności 1815–1952*, Lublin 1990, passim; A. Koprucki, *Ziemiaństwo wobec potrzeb oświatowych wsi lubelskiej i podlaskiej po powstaniu styczniowym*, [w:] *Wies a dwór na ziemiach polskich*, red. W. Caban, Kielce 1997, s. 81–108; A. Koprucki, *Aktywność oświatowo-kulturalna i społeczna ziemianek w regionie lubelskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Hieronim Łopaciński – epoka, ludzie, region*, red. Z. Bieleń, Lublin 2006, passim; A. Przegaliński, dz. cyt., s. 226–266.

3. Po odzyskaniu niepodległości najważniejszym zadaniem było stworzenie warunków do kształcenia dzieci w wieku szkolnym. Pierwszym aktem prawnym był dekret z 7 lutego 1919 roku o obowiązkowej nauce dzieci w wieku 7–14 lat. Ustalał on także siedmioletni okres ich kształcenia. Większość szkół w województwie lubelskim była najniżej zorganizowana, tj. 95% szkół jedno- i dwuklasowych, w których nauka trwała 3–4 lata. Szkół najwyżej zorganizowanych o siedmioletnim okresie nauczania było zaledwie 0,04%, zob.: P. Mazur, dz. cyt., s. 59–60.

4. W. Micha, *Jana Steckiego koncepcja Związków Ziemian*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, Lublin 2002, s. 177.

wano się przy tym często do stanowiska Związku Ziemian (ZZ)⁵. W trakcie zjazdu członków tego Związku w 1925 roku Jan Stecki, z Łańcuchowa w powiecie łączyńskim, przedstawił zakres obowiązków ziemian, zwanych „sześcioma punktami Steckiego”⁶. Ostatecznie nie zostały one przyjęte przez działaczy ziemiańskich, co, jak twierdzili przywódca Związku, było błędem⁷.

Przedstawiciele warstwy ziemiańskiej, zgodnie z wytycznymi Rady Naczelnej Organizacji Zemiańskich, mieli za zadanie współpracować z instytucjami wychowawczymi i oświatowymi oddziaływającymi na lud⁸. Ponadto podkreślano, że rolą ziemian, a zwłaszcza ziemianek, miała być wspólna praca z nauczycielami i duchownymi, w ramach działalności oświatowej i wychowawczej oraz w towarzystwach oświatowych.

Ziemianki inicjowały powstanie wielu organizacji i stowarzyszeń społecznych, których naczelnym zadaniem było rozbudzanie świadomości narodowej, szerzenie oświaty i pracy społecznej kobiet. Zakładały one Koła Gospodyń Wiejskich, natomiast ziemianie próbowali pomóc społeczności wiejskiej poprzez organizowanie działalności powyższych kół, fundowanie ochronek czy finansowanie nauki dla dzieci⁹. Warto w tym miejscu wspomnieć o działalności Ewy ze Świdzińskich Kiełczewskiej (1881–1963), która poświęciła się pracy społecznej na biłgorajskiej wsi¹⁰. Wspólnie z mężem zamieszkali w majątku Sól koło Biłgoraja należącym do Ordynacji Zamojskiej. W 1923 roku, kiedy Zamoyscy przeprowadzali parcelację gruntów, Kiełczewscy zakupili te dobra na własność. Dużymi osiągnięciami Ewy ze Świdzińskich Kiełczewskiej było założenie w Soli biblioteki gminnej, wraz z czytelnią, i Koła Gospodyń, które organizowało kursy gospodarstwa domowego, higieny, kroju i szycia oraz kultury rolnej dla kobiet na

5. Zob.: G. Świda, *Zadania ziemiaństwa w życiu społecznym*, [w:] *Pamiętnik Pierwszego Walnego Zjazdu Zrzeszonego Ziemiaństwa Polski odbytego w Warszawie, w dniach 10, 11 i 12 IX 1925 roku*, Warszawa 1925, s. 56, 156–157; K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek do państwa i do zadań pracy publicznej*, [w:] *Zadania i obowiązki ziemiaństwa. Referaty wygłoszone na zebraniu Związku Ziemian w Warszawie w dniu 6 czerwca 1921 roku*, Warszawa 1921, s. 43, 47, 57–59; J. Stecki, *Walka o nasze prawo do życia i jej drogi*, [w:] *Zadania...*, s. 66–69.

6. Jan Stecki proponował przystąpienie ziemian do Towarzystwa Rolniczego, aktywne uczestnictwo w chłopskich organizacjach kulturalnych bądź gospodarczych oraz czynnej partycypacji w zebraniach gminnych. Mówił o członkach ZZ, którzy powinni byli wykazywać się wiedzą i praktyką rolniczą. Jego zdaniem do obowiązków ZZ należało wsparcie mentorskie młodzieży szkół rolniczych oraz organizowanie dla niej praktyk, zob.: W. Mich, *Jana Steckiego koncepcja Związku Ziemian*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 179.

7. Tamże.

8. Por.: tenże, *Ideologia polskiego ziemiaństwa*, Lublin 2000, s. 340.

9. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996, s. 23.

10. M. Michalska-Nakonieczna, *Ewa ze Świdzińskich Kiełczewska (1881–1963) – pani na Soli. Portret ziemianki*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców. Materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamojskich w Kozłowie, 11–13 października 2006*, red. H. Łaskiewicz, t. I, Lublin 2007, s. 262. Jej rodzice, Roman i Maria Świdzińscy, zakupili od Wołk Łaniewskich majątek Łaziska koło Skierbieszowa.

wsi¹¹. Majątek Sól, według badań Tadeusza Epszteina i Sławomira Górzyńskiego, w 1930 roku należał już do Józefa Kicińskiego¹².

Mieszkańcy wsi mogli liczyć na opiekę właścicieli ziemskich, jak np. w dobrach Mieczysława Mazurkiewicza (1880–1962) właściciela Niedrzwicy Kościelnej, który finansował opiekę lekarską pracownikom folwarcznym oraz wspierał materialnie Ochotniczą Straż Pożarną. Był zapraszany przez ludność chłopską na celebrowanie rodzinnych uroczystości¹³.

W niepodległym państwie ziemianie z Lubelszczyzny nadal udzielali się w pracach Polskiej Macierzy Szkolnej (PMS)¹⁴ czy Lubelskim Towarzystwie Dobroczynności. Należy nadmienić, iż z inicjatywy Zofii Turczynowicz i przy pomocy Zofii Świerczewskiej oraz Haliny i Jadwigi Orłowskich powstała Biblioteka Centralna Macierzy Szkolnej¹⁵. W ramach pracy na rzecz PMS aktywny udział wzięli również inni ziemianie. Rodzina Epszteinów zorganizowała szkoły w majątku w Pilaszkowicach i w dwóch folwarkach: Bazarku i Gąsaku¹⁶. W lutym 1922 roku przy Kole Polskiej Macierzy Szkolnej w Zwierzyńcu powstała autonomiczna organizacja odczytowa pod nazwą „Koło Prelegentów”, której członkowie rozwijali działalność oświatową na terenie Zwierzyńca i okolicznych miejscowości powiatu zamojskiego¹⁷. W listopadzie 1922 roku do grona prelegentów dołączyły dwie osoby: ziemianka Anna Fudakowska i Feliks Mierzejewski¹⁸.

11. Tamże, s. 272.

12. T. Epsztein, S. Górzyński, *Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w 1930 roku: województwo lubelskie, województwo łwowskie*, Warszawa 1930, s. 9.

13. J. Głębowa, *Dzieje i losy ludzi wsi Niedrzwica Kościelna w okresie międzywojennym*, Lublin-Niedrzwica Kościelna 2003, s. 133–135.

14. Wzmoczoną aktywność w Polskiej Macierzy Szkolnej ziemianie przejawiali przed 1918 rokiem, o czym szerzej można przeczytać w książce A. Przeglasińskiego, dz. cyt., s. 179–193.

15. Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego (dalej: WBPHL), *Zbiory Specjalne* (dalej: ZS), *Rys historyczny prac społecznych kobiet lubelskich z czasów niewoli*, zebrał M. Święcicka, Poznań 1929, sygn. 1925, k. 70–71. Rys ten został wydany przez Lubelski Wojewódzki Komitet Wystawy Pracy Kobiet, którego przewodniczącą była wojewodzina Zofia Remiszewska, sekretarkami zostały: Maria Matuszewska i Maria Staniszevska, funkcję skarbniczki pełniła Kazimiera Lerkamowa. Pozostałe członkinie to: Kazimiera Bolesławska, Aniela Fleszarowa, Maria Karasińska, Janina Komornicka, Hanna Kujawska, Jadwiga Modrzewska, Janina Morozowa, Janina Ossowska, Jadwiga Sasorska, Julia Sekutowiczowa, Maria Święcicka, Stanisława Tymińska, Juliuszowa Vetterowa i Maria Walciszevska; zob.: tamże, k. 1. W 1929 roku Biblioteka Centralna Macierzy liczyła stu siedemdziesięciu użytkowników, zaś łączna liczba zbiorów wyniosła 3 580 tysięcy. Wsparcia finansowego Bibliotece udzielił Zarząd Macierzy Szkolnej, w którego skład w 1929 roku weszły: przewodnicząca Janina Grymińska, skarbniczka Jadwiga Orłowska i sekretarka Zofia Tymińska; tamże, k. 70–71.

16. T. Epsztein, *Historia mojej rodziny*, [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku*, t. 9, red. J. Leśkiewiczowa, Warszawa 1991, s. 317.

17. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Akta Koła Prelegentów Macierzy Szkolnej w Zwierzyńcu, sygn. 21414, k. 38. Pierwszymi prelegentami zostali: Ignacy Bobek, Romuald Bojarski, Hipolit Borowski, Jan Galiński, Janina Gulińska, Kazimierz Federowicz, Lucjan Małkowski, Stanisław Mierzeński, Tadeusz Ossowski, Laura Prufferowa, Władysław Pruffer, Stanisław Przeciechowski, Michał Sawicki i Wojciech Szaro; tamże, k. 11.

18. Tamże, k. 36.

W życiu oświatowo-kulturalnym gmin: Piaski i Trawniki aktywnie uczestniczył Edmund Scipio del Campo z Brzezic (1859–1923). Ufundował on gminną bibliotekę publiczną i przeznaczył na jej rzecz woluminy ze swoich prywatnych zbiorów¹⁹. Hrabia wspólnie z siostrą Julią założył i utrzymywał Szkołę Ludową w Brzezicach, przeznaczoną dla dzieci służby folwarcznej i z okolicznych wsi²⁰. W pobliskich Piaskach zorganizował Straż Ogniową, przy udziale takich ziemian jak: Józef Drecki z Kębłowa, Juliusz Florkowski z Wygnanowic, Jan Iwański z Gardzienic, Włodzimierz Kisielnicki z Kozic Dolnych i Artur Rzewuski z Boruku²¹. A na przykład w Kurowie funkcję prezesa Straży Ogniowej sprawował ziemianin, tj. Antoni Wołk Łaniewski z Bronic, który został wybrany na to stanowisko w 1919 roku²². Antoni Wołk-Łaniewski był też właścicielem innych majątków takich, jak Drzewce, Łopiennik i Olszowiec²³.

Część ziemian z Lubelszczyzny wspierała finansowo ubogich nie tylko w granicach państwa, lecz także Polaków przebywających w Rosji, reemigrantów czy powodzian. Za przykład posłużyła postać Szmula Ajchenbauma, który w 1914 roku stał się posiadaczem Siedlisk w powiecie krasnostawskim i zarządzał nimi do wybuchu II wojny światowej²⁴. W artykule zamieszczonym na łamach „Głosu Lubelskiego”, w kontekście zorganizowanego balu w 1922 roku na rzecz repatriantów, napisano, iż spośród „ziemian, którzy nie wzięli udziału, ale złożyli ofiary, znalazł się S. Ajchenbaum”²⁵.

Otaczano też opieką młodzież akademicką, zwłaszcza ze szkół rolniczych, np. umożliwiając jej odbywanie praktyk rolnych²⁶. Młodzi ziemianie po wielu latach nauki wracali do rodzinnych majątków. Zazwyczaj posiadali już praktykę w gospodarstwach ziemskich u krewnych czy znajomych, gdzie mogli nauczyć się pracy na roli i zarządzania całym gospodarstwem dworskim. W czasie praktyk często podejmowali pracę jako administratorzy, co dawało im podstawy do

19. L. Świetlicki, *Dwory nad Giełczwią*, Lublin 1999, s. 97. Zob. też: A. Przegaliński, dz. cyt., s. 186.

20. L. Świetlicki, dz. cyt., s. 97; zob. też: tenże, *Piaski w życiorysach*, Piaski 2002, s. 34, 68–69. Edmund Scipio del Campo na początku XX wieku był oblatywaczem samolotów; współpracował też z lubelską fabryką samolotów Plage & Laśkiewicz; tamże.

21. Zob.: L. Świetlicki, *Dwory...*, s. 97. Regionalista L. Świetlicki podał, że J. Drecki był właścicielem Kębłowa, niedaleko Piask. Por.: T. Epsztein, S. Górzyński, dz. cyt., s. 5. Wg badań T. Epszteina i S. Górzyńskiego do J. Dreckiego należały następujące majątki: Krzesimów, Mełgiew i Piaski Wielkie, tamże.

22. *Straż ogniowa w Kurowie*, „Ziemia Lubelska”, 2 III 1919, nr 100, s. 4.

23. T. Epsztein, S. Górzyński, dz. cyt., s. 12.

24. Strona internetowa dotycząca dworów polskich, www.dwory.cal.pl, Województwo lubelskie, [inf. z dn. 16.05.2011 r.]. Zob. też: T. Epsztein, S. Górzyński, dz. cyt., s. 1.

25. *Ofiary*, „Głos Lubelski”, 16 II 1922, nr 47, s. 4. Właściciel majątku Siedliska przeznaczył następujące datki (kwoty w markach polskich): „1) 50 000 na Wojewódzki Komitet pomocy powracających do kraju, 2) 50 000 na Patronat Więzienny w Lublinie, 3) 50 000 na Ochronę przy Gminie Żydowskiej w Lublinie, 4) 50 000 na Szpital Żydowski w Lublinie”; tamże.

26. P. S. Łoś, *Szkice do portretu ziemian polskich XX wieku*, Warszawa 2005, s. 227–228.

zarządzania własnym majątkiem²⁷. Przykładem może być postać krewnego Bogusławskich, Stanisława Zielińskiego (1893–1961), który administrował majątkiem Siostrzytów, a następnie samodzielnie prowadził rodzinny majątek w Turkowicach²⁸. Warto dodać, że w 1933 roku sprawował też funkcję prezesa Dozoru Szkolnego (DS) Szkoły w Trawnikach²⁹. Praktyki rolne w Rykach odbywał Teodor Libiszowski, właściciel Sosnowicy w powiecie parczewskim, którego nauka i doświadczenie zainspirowały do wzmożonej pracy w rodzinnym majątku³⁰.

W okresie niepodległości działacze Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności, pomimo zmieniających się warunków i trudności finansowych, podtrzymywali wielopłaszczyznową działalność organizacji. Zachowała też ona inteligentki skład członków, taki jaki miało w momencie powstania. Sprawozdanie Towarzystwa z lat 1925–1926 wskazywało, że ogółem było 280 osób (kobiet 15, a mężczyzn 265), w tej liczbie znalazło się 22 lekarzy, 5 aptekarzy, 15 księży, 11 sędziów, 16 adwokatów, 5 notariuszy, 7 inżynierów, 3 kupców i przemysłowców, 7 ziemian, 5 rzemieślników i 132 profesorów oraz urzędników³¹. W tym miejscu należy podkreślić, że w kolejnych latach do członkostwa zaczęto dopuszczać przedstawicieli innych warstw społecznych, w tym także chłopów.

Na przestrzeni lat 1918–1939 członkami Towarzystwa Dobroczynności było wielu ziemian z Lubelszczyzny, którzy regularnie wpłacali składki członkowskie. Począwszy od 1918 roku opłaty uiszczali m.in.: Stanisław Brzeziński, Zofia Brzezińska, Nikodem Budny, Bolesław Chrzanowski, Józef Chrzanowski, Teofil Ciświcki, Emilian Domański, Wiktoria Domańska, Józef Drecki, Juliusz Florkowski, Antoni Hempel, Jakub Kiełczewski, Edward Kołaczkowski, Helena Koporska, Władysław Koporski, Antonina Koryznowa, Stefan Kowerski, Jan Koźmian, Ludwik Nowakowski, Zygmunt Plater, Stefan Plewiński, Edward Pliszczyński, Stanisław Popławski, Leon Przanowski, Maria Przanowska, Tadeusz Rojowski, Antoni Rostworowski, Maria Rostworowska, Wojciech Rostworowski, Edmund Scipio del Campo, Zygmunt Sobieszkański, Antoni Stecki, Czesław Szczepań-

27. Tamże.

28. W latach 1929–1937 Stanisław Zieliński dzierżawił folwark Siostrzytów na Lubelszczyźnie, będący własnością krewnych Bogusławskich. Stanisław Zieliński ożenił się z Jadwigą z Niemiryczów, córką Mieczysława, właściciela majątku Uhrusk (powiat włodawski), i Jadwigi z Bogusławskich. Jej ojciec zginął w 1900 roku z rąk niemieckiego kolonisty i kłusownika. W imieniu dzieci majątkiem zarządzała matka, Jadwiga z Bogusławskich. Po jej śmierci dobra objął brat Jadwigi Zielińskiej, Stanisław Niemirycz (1898–1973); zob.: *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 5, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 2000, s. 110; *Ziemiańscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 8, red. S. Górzyski, Warszawa 2007, s. 191–193. Zob. też: J. E. Leśniewska, *Właściciele dóbr Łęczna w latach 1800–1944*, Łęczna 2004, s. 208 i 212; T. Epsztein, S. Górzyski, dz. cyt., s. 15.

29. Strona domowa Trawniki, Kronika Szkoły w Trawnikach, rok szkolny 1932/1933, www.trawniki.hg.pl, [inf. z dn. 16.05.2014 r.].

30. M. Goloś, A. Wawryniuk, *Historia, gospodarka, polityka. Wielki leksykon lubelsko-wołyńskiego Połuza. Gmina Sosnowica powiat parczewski*, Chełm 2009, s. 28.

31. APL, Sprawozdanie Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności (dalej: LTD) za lata 1925–1926, sygn. 38, cała teczka.

ski, Stanisław Ślaski, Stanisław Śliwiński, Maria Wiercieńska, Maria Zamoyska, Maurycy Zamoyski, Stanisław Zawadzki czy Antoni Zieliński³², przy czym należy dodać, że zaprezentowano tylko niektóre nazwiska. Ponadto spośród wymienionych ziemian byli tacy, którzy dofinansowywali działalność Towarzystwa przez kilka lat po kolei jak Władysław Bleszyński, Nikodem Budny, Maria Przanowska czy Stefan Kowerski³³. Inni wspierali finansowo instytucję jednorazowo jak Henryk Gerlicz³⁴.

W latach 1919–1921 członkami Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności byli następujący ziemianie: Władysław Bleszyński, Nikodem Budny, Adam Brzeziński, Tadeusz Ciświcki, Teofil Ciświcki, Jan Cywiński, Tadeusz Dąbrowski, Józef Drecki, Czesław Florkowski, Józef Florkowski, Juliusz Florkowski, Leon Gosiewski, Stefan Głuchowski, Władysław Gutowski, Antoni Hempel, Henryk Karwowski, Bożenna Kłobaska, Edward Kołaczkowski, Adam Komorowski, Helena Koporska, Stefan Kowerski, Zofia Kowerska, Jan Koźmian, Waław Łabędzki, Stanisław Łoś, Henryk Nowakowski, Maria Nowakowska, Maria Orsetti, Michalina Ostromecka, Franciszek Poletyło, Leon Przanowski, Maria Przanowska, Wojciech Przanowski, Paweł Rohland, Tadeusz Rojowski, Antoni Rostworowski, Maria Rostworowska, Józef Rulikowski, Henryk Sachs, Zygmunt Sobieszczański, Franciszek Stawski, Antoni Stecki, Aleksander Szeptycki, Stanisław Ślaski, Stanisław Śliwiński, Stefan Świeżawski, Stanisław Wessel, Henryk Załuski, Maria Zamoyska, Maurycy Zamoyski, Stanisława Zasławska i Stanisław Zawadzki³⁵. Należy nadmienić, że powyższe nazwiska nie stanowiły pełnej listy członków LTD.

W kolejnych latach, tj. od 1922 do 1924 roku, większość z wymienionych wyżej ziemian aktywnie pracowała na rzecz LTD. Byli to m.in.: W. Bleszyński, N. Budny, Józef Bogusławski, Tadeusz Ciświcki, Teofil Ciświcki, J. Cywiński, J. Drecki, Cz. Florkowski, Juliusz Florkowski, Maria Florkowska, Henryk Gerlicz, E. Kołaczkowski, H. Koporska, Stefan Kowerski, S. Łoś, Bogdan Michalski, M. Orsetti, E. Pliszczyczyński, F. Poletyło, M. Przanowska, T. Rojowski, A. Rostworowski, M. Rostworowska, H. Sachs, Z. Sobieszczański, Czesław Szczepański, Roman Ślaski, S. Śliwiński, S. Świeżawski, S. Wessel, Leon Wydźga i H. Załuski³⁶. Przytoczenie powyższych nazwisk ukazuje, jak wiele osób wśród ziemian uczestniczyło w działalności Towarzystwa Dobroczynności oraz ilu z nich kontynuowało pracę w kolejnych latach.

W archiwaliach dotyczących członków LTD zanotowano sprawozdania za lata 1930–1935, gdzie na kartach przy nazwisku działacza ujęto jego pochodzenie społeczne. Składki członkowskie za rok 1930 wnieśli następujący ziemianie:

32. Tamże, LTD, Składki wpłacone od roku 1918, sygn. 125, k. 1–20.

33. Tamże, k. 7–8, 19–20, 31–32, 45–46, 82, 90–97 i 101.

34. Tamże, k. 80.

35. Tamże, k. 25–64. Teofil Ciświcki był starszym bratem Tadeusza Ciświckiego.

36. Tamże, k. 73–109. Zob. też: *Ofiary*, „Głos Lubelski”, 1 I 1924, nr 1, s. 7; *Ofiary*, tamże, 4 I 1924, nr 4, s. 3.

W. Błęszyński, Józefat Budny, N. Budny, J. Drecki, Kazimierz Graf, S. Łoś, M. Orsetti, M. Ostromęcka, E. Pliszczyński, Helena Rohlandowa, T. Rojowski, A. Rostworowski, Z. Sobieszczęński, Stanisław Starowiejski, Bronisława Vetterowa, M. Zamoyska i Zofia Zembrzuska³⁷. W następnym roku datki pochodziły od takich ziemian, jak: W. Błęszyński, N. Budny, J. Drecki, K. Graff, E. Kołaczkowski, Stefan Kowerski, Józef Łaniewski, S. Łoś, M. Ostromęcka, T. Rojowski, A. Rostworowski, Z. Sobieszczęński i Z. Zembrzuska³⁸. Z kolei w latach 1932–1935 składki wpłacali: W. Błęszyński, N. Budny, E. Kołaczkowski, Stefan Kowerski, Antonina Ligowska, S. Łoś, M. Ostromęcka, Antoni Piasecki, Kazimierz Plewiński, August Popławski, T. Rojowski, H. Sachs, Włodzimierz Scipio del Campo i Z. Sobieszczęński³⁹. Wykaz imienny ziemian świadczył o liczbie osób zaangażowanych w funkcjonowanie omawianej instytucji społecznej.

Sprawozdanie z działalności Towarzystwa za rok 1923 wykazało, że w roku tym do Towarzystwa należały placówki opiekuńcze, których zestawienie zawiera tabela I⁴⁰.

Tabela I. Placówki Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności i ich opiekunowie w 1923 roku

Placówki LTD	Opiekunowie
Schronisko dla Starców i Kalek przy ul. Sierociej	Zofia Luchtowa
Sala Sierot przy ul. Sierociej	dr Aleksander Jaworowski
Ochrona I przy ul. Dolnej	Maria Dudzińska
Ochrona II dla dzieci na Kalinowszczyźnie	Antonina Koryznowa
Ochrona III przy ul. Foksal	Moritzowa
Ochrona IV przy ul. Sierociej	Florentyna Jaworowska
Wydział Wsparć przy ul. Niecałej	Janina Modrzewska
Kuchnia Bezpłatna im. Antoniego Rulikowskiego przy ul. Jezuickiej	-
Schronisko przy ul. Rynek	Edward Pliszczyński
Fundacja im. Ludwiki Kuryłowiczowej dla podupadłych ziemian	Władysław Błęszyński
Przytułek św. Antoniego na Wiktorynie	Maria Przanowska

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: APL, Rocznik LTD 1923, sygn. 63, k. 134–144.

37. APL, Składki członków LTD za lata 1930–1935, sygn. 126, k. 1–25.

38. Tamże, k. 26–58.

39. Tamże, k. 59–158.

40. Tamże, Rocznik LTD 1923, sygn. 63, k. 134–144. Fundacja im. L. Kuryłowiczowej została ustanowiona w 1909 roku, kiedy to fundatorka uczyniła zapis w testamencie, na który składała się kamienica przy ulicy 3 Maja. Fundusz ten miał być przekazany dla niezamożnych lub upadłych ziemian oraz dla oficjalistów rolnych. Opiekunem został ziemianin W. Błęszyński; tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1927, sygn. 61, k. 9.

Spośród osób wymienionych w tabeli I, sprawujących opiekę w placówkach należących do LTD, cztery z nich wywodziły się ze środowiska ziemiańskiego. Byli to: W. Bleszyński, A. Koryznowa, E. Pliszczyński i M. Przanowska.

Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności utrzymywało się z dotacji pochodzących z Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, z magistratu miasta Lublina, z sejmików i gmin, ze składek członkowskich, z dzierżawy ogrodów, z kwest, z procentów od kapitałów wieczystych i z zapisów⁴¹. Wspomniane wyżej legaty na rzecz Towarzystwa przekazywali ziemianie z Lubelszczyzny, tacy jak: Jadwiga Poletyło, Antoni Rulikowski, S. Wessel, B. Vetterowa czy Konstanty Zamoyski⁴². Jedną z wymienionych osób Jadwiga Poletyło, właścicielka dóbr Bończa w powiecie krasnostawskim, ofiarowała datek w postaci listów zastawnych ziemskich, na Dom Zarobkowy na Wiktorynie⁴³. Testatorka zmarła w 1919 roku, a majątek przeszedł w ręce Antoniego Potockiego, który zaciągnął pożyczkę w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim, aby spłacić wskazany w testamencie legat⁴⁴.

W 1927 roku Towarzystwo Dobroczynności otrzymało też ofiary w naturze, które pochodziły m.in. od: Związku Ziemian (liczby podano zgodnie z zapisem źródła) – 64 metrów 58 kilogramów zboża; od H. Sachsa – 10 metrów ziemniaków i wóz słomy; od prezydenta Czesława Szczepańskiego – dwa wozy słomy; od Ordynacji Zamojskiej – dwa wozy słomy i 5 choinek; od żony Cz. Szczepańskiego – 40 kilogramów mąki i 10 kilogramów cukru⁴⁵. Należy przypuszczać, że nie była to jednorazowa pomoc, zwłaszcza z uwagi na dość dużą liczbę członków Towarzystwa pochodzących ze środowiska ziemiańskiego.

Niektóre zakłady, znajdujące się pod zwierzchnictwem LTD, utrzymywały się z własnych dochodów. Należały do nich: Dom Zarobkowy, Schronisko dla sług i rzemieślników, Przytułek dla upadłych dziewcząt, Kolonie Letnie, Kuchnia Bezpłatna im. A. Rulikowskiego, Fundusz L. Kuryłowiczowej i Fundusz Wpisów Szkolnych⁴⁶.

Omawiając kwestię zarządzania pracami Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności należało zasygnalizować, iż w większości prezesami Towarzystwa zostawali przedstawiciele warstwy ziemiańskiej. Leon Przanowski z Krasnego pełnił tę funkcję w latach 1910–1922. W 1922 roku prezesem został inny ziemianin z Lubelszczyzny, a mianowicie Władysław Gutowski, który piastował to stanowisko przez okres 12 miesięcy. Następnie Stefan Kowerski z Józnowa stał na

41. Tamże, Sprawozdanie LTD za lata 1925–1926, sygn. 62, k. 24.

42. Tamże, Zapis Konstantego Zamoyskiego na ogólne cele LTD, 1932, sygn. 75, k. 2; Zapis Stanisława Wessla na dom dla starców LTD, 1933, sygn. 80, k. 8; Zapis wieczysty Bronisławy Vetterowej na Salę Sierot, sygn. 84, k. 9; tamże, LTD, Korespondencja wychodząca 1939 rok, sygn. 191, k. 22 (A. Rulikowski przekazał darowiznę na Kuchnię Bezpłatną); tamże, k. 68.

43. Tamże, k. 68.

44. Tamże, k. 165.

45. Tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1927, sygn. 61, k. 12.

46. Tamże, Sprawozdanie LTD za lata 1925–1926, sygn. 62, k. 25.

czele LTD w latach 1924–1932⁴⁷. W latach 1935–1937 znalazł się on w składzie Zarządu LTD⁴⁸. Inny ziemianin T. Rojowski był wiceprezesem LTD w latach 1925–1934⁴⁹.

W dwudziestoleciu międzywojennym realizowano nowe inicjatywy społeczne lub kontynuowano podjęte już wcześniej. Były one prowadzone w ramach projektów prywatnych lub pod patronatem Towarzystwa, które nadal wypełniało misję niesienia pomocy potrzebującym. Jednym z takich ofiarodawców był Stanisław Wessel (1848–1933) z Żyrzyna, który w 1923 roku przekazał Kołu Pomocy Młodzieży Akademickiej Uniwersytetu Lubelskiego nieruchomość przy ulicy Niecałej w Lublinie, na rzecz urzędzenia tam domu akademickiego z kuchnią⁵⁰. Właściciel Abramowic H. Sachs był fundatorem budynku szkolnego w Głusku oraz w Lublinie. W Komitecie Budowy Szkoły w Głusku znalazła się Bożena Kłobska z Dominowa⁵¹. Henryk Sachs przewodniczył też Dozorowi Szkolnemu (DS), którego głównym zadaniem było nadzorowanie prac dotyczących zaopatrzenia szkół oraz sprzyjanie dalszemu rozwojowi placówek oświatowych⁵². W składzie Dozoru znajdowali się przedstawiciele administracji lokalnej, duchowieństwa i ziemiaństwa. Fundusze na działalność otrzymywano z budżetu danej gminy bądź pochodziły one ze składek członkowskich.

Dzięki zapisowi małżonków Michaliny i Stanisława Śliwińskich, właścicieli dóbr Antopol w powiecie puławskim, w 1926 roku przy ulicy Króla Leszczyńskiego w Lublinie powstała bursa o nazwie „Andrzejów”. Śliwińscy ofiarowali plac i dom dwupiętrowy na placówkę o charakterze wychowawczym⁵³.

Warto w tym miejscu wymienić głównych aktywistów zamojskich, których praca na rzecz krzewienia oświaty na wsi przyniosła wymierne rezultaty, m.in. Kazimierza Bogdana Fudakowskiego i jego brata Bronisława. Ludzie ci w większości byli powiązani ze Stronnictwem Narodowo-Demokratycznym (SND),

47. Tamże, Inwentarz akt LTD 1814–1954, opr. S. Paulowa, sygn. 601, k. 28.

48. Tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1935, sygn. 55, k. 2; tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1936, sygn. 54, k. 2; tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1937, sygn. 53, k. 2, w 1937 roku w składzie Zarządu znalazł się też inny ziemianin, a mianowicie Henryk Czerwiński.

49. Tamże, Sprawozdanie LTD za lata 1925–1926, sygn. 62, k. 1; tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1927, sygn. 61, k. 1; tamże, Sprawozdanie za rok 1928, sygn. 60, k. 1; tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1929, sygn. 59, k. 1; tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1930, sygn. 58, k. 1; tamże, Sprawozdanie za rok 1931, sygn. 57, k. 1; tamże, Sprawozdanie LTD za rok 1932, sygn. 56, k. 1; tamże, Sprawozdanie za rok 1934, sygn. 56, k. 1.

50. Tamże, Starostwo Powiatowe Lubelskie (SPL), Fundacje na terenie powiatu lubelskiego 1927, sygn. 986, k. 10. Stanisław Wessel był członkiem Towarzystwa Uniwersytetu Lubelskiego.

51. *Uroczystość szkolna w Głusku*, „Głos Lubelski”, 10 XII 1927, nr 339, s. 5. Strona internetowa Szkoły Podstawowej Nr 47 im. J. I. Kraszewskiego w Lublinie, Krótka Historia Szkoły, www.sp47.za.pl, [inf. z dn. 07.11.2011 r.].

52. Na temat powstania Dozorów Szkolnych i ich działalności można przeczytać w pracy: J. Dobrzański, A. Koprukowniak, *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie*, Lublin 1973.

53. APL, SPL, Fundacje na terenie powiatu lubelskiego, sygn. 968, k. 9.

stąd też prowadzili wśród okolicznej ludności również działalność społeczno-polityczną⁵⁴.

Ogromne zasługi w omawianej sferze działalności wniosła Zofia z Przewłockich Kowerska (1848–1929), późniejsza małżonka Stefana Kowerskiego (1855–1935), która w swoim rodzinnym majątku – Woli Gałęzowskiej – przez okres pięćdziesięciu lat prowadziła szkołę dla wiejskich dzieci⁵⁵. Społecznikowskie tradycje zaszczepiła jej matka – Zofia z Koźmianów *primo voto* Przewłocka *secundo voto* Goniewska, która w okresie zaborów prowadziła tajne nauczanie⁵⁶. Zofia Kowerska, podobnie jak jej matka, samodzielnie nauczała i ułożyła program zajęć. W prowadzeniu lekcji pomagało jej własne potomstwo oraz kuzynka. Uczniowie za postępy w nauce otrzymywali nagrody, np. książki. W niedziele pani Zofia miała zwyczaj zapraszać dzieci i ich rodziców na poobiedni poczęstunek. Niekiedy organizowała dla nich przedstawienia teatralne. Zofia Kowerska opiekowała się też chorymi, w związku z tym jej apteka była dobrze zaopatrzona, a ludzie z odległych wsi przychodzili po niezbędne środki medyczne. Zbierała składki bądź własnym kosztem wspierała najbardziej potrzebujących. Kształceniem wiejskich dzieci zajmowały się również dzieci Zofii Kowerskiej. Tradycja pracy oświatowej w rodzinie Przewłockich i Kowerskich przetrwała kilka pokoleń⁵⁷.

Ziemianki prowadziły wielopłaszczyznową działalność, której wynikiem było powstanie m.in. czytelni czy szkółek, a także istnienie różnego rodzaju kursów dokształcających ludność chłopską z zakresu tematyki gospodarczej oraz umożliwiające im nabycie wiedzy w kwestiach medycznych. Jeszcze na początku XX wieku podjęły one działania zmierzające do zjednoczenia kół pracy i utworzenia samodzielnego zrzeszenia, zajmującego się aktywnością charytatywną i kulturalno-oświatową⁵⁸. W 1905 roku powstało Zjednoczone Koło Ziemianek (ZKZ), a jego pierwszą przewodniczącą została Maria Kleniewska (1863–1947)⁵⁹, która opracowała również statut ZKZ. Zgodnie ze statutem głównym

54. J. Korga, *Działalność społeczno-polityczna Kazimierza Bogdana Fudakowskiego w świetle wspomnień rodzinnych*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 92; W. Mich, *Ideologia...*, s. 276.

55. *Ś.p. Zofia z Przewłockich Kowerska*, „Głos Lubelski”, 26 III 1929, nr 83, s. 5. Za tajne nauczanie została skazana na wygnanie do Rosji. Wśród zesłańców poznała swojego przyszłego męża Stefana Kowerskiego. Po odbytych wyroku obydwój wrócili w rodzinne strony Z. Kowerskiej, tj. do Woli Gałęzowskiej; zob.: *Urywki z pamięci ś.p. Zofii z Przewłockich Kowerskiej*, cz. III, „Głos Lubelski”, 13 V 1929, nr 129, s. 2–3; *Urywki z pamięci ś.p. Zofii z Przewłockich Kowerskiej*, cz. IV, „Głos Lubelski”, 15 V 1929, nr 131, s. 3.

56. *Urywki z pamiętnika ś.p. Zofii z Przewłockich Kowerskiej*, cz. I, „Głos Lubelski”, 6 V 1929, nr 122, s. 2.

57. Tamże.

58. Ciekawą i wyczerpującą pracę o zakresie działalności m. in. Zjednoczonego Koła Ziemianek napisała Ewelina Kostrzewska; zob.: *taż*, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Zarys dziejów w świetle prasy*, Łódź 2007. Zob. też: A. Przegaliński, dz. cyt., s. 196–203.

59. M. Kleniewska, *Wspomnienia*, oprac. W. Włodarczyk, Wilków 2002, s. 8. Jan i Maria z Jarocińskich Kleniewscy z Kluczkowic w powiecie puławskim żywo angażowali się w działalność społeczną i gospodarczą, w tym szczególnie oświatową; zob.: A. Przegaliński, dz. cyt., s. 196–212; A. Koprukowniak, *Determinanty aktywności kulturalnej lubelskich ziemian w latach 1795–1939*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamojskich w Kozłówcze, 22–24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003, s. 22.

zadaniem organizacji była: „wspólna praca polskich kobiet, w duchu narodowym, w dziedzinie: wychowania, społecznego i ekonomicznego życia, dążenia do podniesienia poziomu wykształcenia i etycznego wyrobienia kobiet”⁶⁰. Wytyczone cele realizowano przede wszystkim poprzez zakładanie bibliotek, czytelni, ochronek, szkół, organizowanie pogadanek i odczytów, wydawanie broszur czy podręczników⁶¹. Tak na przykład bełżyckie koło ZKZ zajmowało się kształceniem wiejskich dzieci i dorosłych analfabetów. Nadzór nad działalnością koła sprawowała małżonka Kazimierza Kołaczkowskiego ze Strzyżewic, Antonina z Brzezińskich Kołaczkowska, która w dawnym budynku karczmy założyła szkołkę dla dzieci służby folwarcznej. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości została członkinią gminnego Dozoru Szkolnego i Rady Szkolnej Powiatowej. Z racji pełnionej funkcji Kołaczkowska współorganizowała od podstaw szkolnictwo powszechne w gminie Piotrowice i w powiecie lubelskim⁶².

Na przestrzeni kilku lat na Lubelszczyźnie, począwszy od 1910 roku do roku 1918 i dalej w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, już pod nazwą Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek (SZZ), szybko rozwinęła się siatka struktur terenowych ZKZ⁶³. W skład ZKZ, a potem w SZZ wchodziły różne ziemianki, w tym arystokratki, które pełniły funkcje przewodniczących i sekretarek organizacji, udzielając się w pracach oświatowo-społecznych. Były to m.in.: Zofia Boduszynska, Maria Budnowa, Natalia Budnowa, Konstancja Dobiecka, Eleonora Czarnowska, Maria Czetwertyńska, Zofia Czetwertyńska, Maria Drecka, Zofia Epsztein, Maria Florkowska, Stanisława Florkowska, Anna Fudakowska, Maria Fudakowska, Maria Hemplowa, Maria Holder-Eggerowa, Halina Iłłakowicz, Wanda Jezierska, Maria Kielczewska, Zofia Kielczewska, Maria Kleniewska, Zofia Kleniewska, Bożenna Kłobaska, Antonina Kołaczkowska, Antonina Koryznowa, Jadwiga Kowerska, Maria Kowerska, Wanda Kuczyńska, Maria Lechnicka, Ludwika Mielżyńska, Maria Mirska, Bronisława Nowakowska, Maria Orsetti, Kazimiera Plater, Jadwiga Plewińska, Helena Przanowska, Maria Przanowska, Stefania Przegalińska, Eleonora Przewłocka, Helena Rohland, Maria Rojowska, Helena Rulikowska, Maria Rulikowska, Helena Rzewuska, Maria Rzewuska, Ja-

60. APL, Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Stowarzyszeń, Ustawa Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek, sygn. 59, nlb. (książeczka Ustawy, s. 1). Założycielkami Towarzystwa były: Irena Kosmowska, Maria Rodziewicz i Jadwiga Warnkówna; tamże (książeczka Ustawy, s. 17).

61. E. Kostrzewska, dz. cyt., s. 34–41.

62. *Dziesięć lat pracy oświatowej w powiecie lubelskim*, „Głos Lubelski”, 1 X 1927, nr 269, s. 5; zob. też: E. Kołaczkowska, *Mała kronika rodzinna*, Warszawa 1982, s. 197.

63. J. Ligowska, *Stowarzyszenie Zjednoczonych Ziemianek*, „Głos Lubelski”, 27 XI 1927, nr 326, s. 7. Zob. też: E. Kostrzewska, dz. cyt., s. 16, 181–207. Były to następujące koła: bialskie, borowskie, bełżyckie, bełczackie, chełmskie, czurylskie, garwolińskie, gołąbskie, hrubieszowskie, janowskie, karczmiskie, klemensowskie, kluczkowickie, konopnickie, korytnickie (powiat węgrowski, gdzie przewodniczącą była M. Holder-Eggerowa), krasnostawskie, lubelskie, łukowskie, międzyszeckie, piotrowickie, radzyńskie, ruskowskie, rzepińskie, siedleckie, snopkowskie, studzienickie, suchowolskie, terespolskie, węgrowskie, wrzelowickie, zagłóbskie, zbulitowskie, zgodzkie i żółkiewskie; E. Kostrzewska, dz. cyt., s. 181–207.

nina Stadnicka, Maria Stadnicka, Maria Stecka, Janina Strażyc, Izabella Szeptycka, Maria Świdowa, Bronisława Vetter, Janina Wołodkowa, Maria Wydźdzyna, Teresa Wydźdzyna, Maria Zamoyska i Zofia Zembrzuska⁶⁴. W 1918 roku przy Stowarzyszeniu Zjednoczonych Ziemianek powstało Stowarzyszenie Młodych Ziemianek, którego przewodniczącą została Antonina Gutowska⁶⁵.

W powiecie łukowskim od 1926 roku, tj. od powstania koła Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek, funkcję prezesa sprawowała Jadwiga Dmochowska z majątku Burzec w gminie Wojcieszków; sekretarką zaś była Maria Dmochowska właścicielka Sarnowa w gminie Stanin (sympatyczka Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem – BBWR); a skarbniczką Helena Biernawska z folwarku Przytuliny w gminie Ulan, Stronnictwo Narodowe (SN). Skład Zarządu, jak dowiodła analiza źródeł, pozostał bez zmian do 1933 roku⁶⁶.

Działalność Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek miała charakter wielowymiarowy, obejmowała różnorodne przedsięwzięcia. Tu należy wspomnieć, że w 1929 roku, na łamach „Głosu Lubelskiego”, ziemianki, skupione w Stowarzyszeniu, zaapelowały o rozszerzenie i zwiększenie możliwości pracy na rzecz oświaty ludu, podkreślając przy tym rolę edukacyjną prasy. Jako pierwsze z odezwą wystąpiło Koło Ziemianek Stowarzyszenia, reprezentujące ziemię piotrkowską⁶⁷. Lubelski Okręg Stowarzyszenia wyraził swoją aprobatę dla tejże rezolucji.

Kolejną inicjatywą lubelskich ziemianek, zrzeszonych w kilku instytucjach społecznych, między innymi: w Ochronie Kobiet, Kole Lublinianek, Komitecie Opieki nad Szkołą im. Królowej Jadwigi oraz w Związku Katolickim, było powołanie szkoły zawodowej dla kobiet. Według założenia programowego placówka miała prowadzić kursy praktyczne z zakresu różnych sekcji. Były to: handel sklepowy, torebkarstwo, pudełkarstwo, introligatorstwo, tkactwo, czapnictwo i szewstwo wojenne⁶⁸. Ziemianki planowały również zorganizowanie dla absolwentek warsztatów pracy, w których później wychowanki mogłyby znaleźć zatrudnienie. Przed oficjalnym otwarciem szkoły wybrano tymczasowy Zarząd, w którym znalazły się takie panie, jak: z Ochrony Kobiet – Ludwika Przanowska, żona Leona Przanowskiego, i Maria Rojowska; z Koła Lublinianek – Zofia Kwapiszewska i Maria Klamerówna; ze Szko-

64. APL, Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Stowarzyszeń, Towarzystwo Zjednoczonych Ziemianek, sygn. 59, nlb (cała teczka). Pozostałe panie to: Helena Bielecka, Anna i Stefania Cywińskie, Maria Hildebrandt, Wanda Kiwerska, Janina Lewicka, Zofia Lilpopowa, Helena Morawska, Helena Potworowska, Helena Radomyska, Róża Radomyska, Natalia Radomyska, Maria Smorczevska, Zofia Staniszevska, Zofia Szaniawska, Zofia Szlubowska, Kornelia Zaborowska i Maria Zdziechow-ska; tamże. Por.: E. Kostrzevska, dz. cyt., s. 181–207.

65. J. Ligowska, *Stowarzyszenie Zjednoczonych Ziemianek*, „Głos Lubelski”, 27 XI 1927, nr 326, s. 7.

66. APL, Starostwo Powiatowe Łukowskie (dalej: SPL), Stowarzyszenie Ziemianek 1926–1933, sygn. 1227, k. 5, 8 i 9. Jadwiga Dmochowska należała do Stronnictwa Narodowego, zaś M. Dmochowska była sympatyczką BBWR; a H. Biernawska – Stronnictwa Narodowego; tamże.

67. *Odezwa Zjednoczonych Ziemianek. O zdrową prasę*, „Głos Lubelski”, 14 VI 1929, nr 160, s. 3.

68. Z. Turczynowicz, *Nowa ważna uczelnia, Szkoła zawodowa dla kobiet*, „Ziemia Lubelska”, 5 VII 1918, nr 312, s. 3. Szkołę założono w lokalu po fabryce Piotrowskiego przy ulicy Lipowej w Lublinie.

ły im. Królowej Jadwigi – Aniela Krausowa i Zofia Turczynowicz, zaś ze Związku Katolickiego – Bronisława Paprocka, Felicja Eustachiewiczowa i Ludwika Przanowska. Przewodniczącą została Bronisława Paprocka. Delegatki starały się o dofinansowanie z Ministerstwa Oświaty, a także liczyły na ofiarność mieszkańców Lublina⁶⁹. Otwarcie szkoły nastąpiło w październiku 1918 roku⁷⁰.

W kwestii poprawy sytuacji ekonomicznej gospodarstw chłopskich, a szczególnie kobiecych, zdecydowane poglądy prezentowała Maria Holder-Eggerowa (1879–1941), właścicielka Korytnicy w powiecie węgrowskim⁷¹. Kładła ona nacisk na edukację rolniczą i zaktywizowanie w tej dziedzinie jak największej liczby właścianek. Czynn timerudzielała się w pracach Zjednoczonego Koła, a potem również Stowarzyszenia Ziemianek⁷². Maria Holder-Eggerowa była aktywną członkinią wielu organizacji, m.in.: Rady Narodowej Kobiet, Rady Opiekuńczej, Komitetu Czerwonego Krzyża, Komitetu Polsko-Amerykańskiej Pomocy Dzieciom czy Komitetu Zwalczenia Handlu Kobietami⁷³.

W pracy oświatowej wyróżniała się też Janina Mazurkiewicz (1881–1959), córka Gustawa i Ludwiki z Zembrzuskich, siostra ostatniego właściciela Niedrzwicy Kościelnej, Mieczysława Mazurkiewicza⁷⁴. Była nauczycielką dzieci wiejskich. W latach 1925–1929 przewodniczyła gminnym konferencjom nauczycielskim w Niedrzwicy Dużej. Od 1920 roku kierowała Związkiem Młodzieży Wiejskiej, a od 1924 roku współpracowała z Kołem Gospodyń oraz z Ochotniczą Strażą Pożarną. Wspólnie z dziećmi i młodzieżą organizowała przedstawienia teatralne⁷⁵.

Dziedziczka dóbr Łęczna Halina Anna z Bogusławskich Wielowieyska (1910–1992)⁷⁶ organizowała w swoim majątku kursy dla młodych dziewcząt i kobiet w zakresie prowadzenia gospodarstwa domowego, szycia, haftu, hodowli dro-

69. *Nowa ważna uczelnia, Szkoła zawodowa dla kobiet, „Ziemia Lubelska”*, 6 VII 1918, nr 313, s. 2.

70. *Żeńska szkoła zawodowa w Lublinie, „Ziemia Lubelska”*, 1 X 1918, nr 473, s. 1.

71. E. Kostrzewska, dz. cyt., s. 59. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja w województwie lubelskim w latach 1918–1928*, Lublin 2002, s. 77–78.

72. E. Maj, dz. cyt., s. 60, 135, 181–207.

73. Tamże, s. 78. Po śmierci córki Aleksandry M. Holder-Eggerowa włączyła się w nurt pracy społecznikowskiej. Podobne wydarzenie miało miejsce w życiu M. Kleniewskiej, która po stracie dwóch córek, znacznie aktywniej angażowała się w prace społeczne, zwracając przy tym uwagę na wychowanie religijne dziewcząt wiejskich; zob.: M. Kleniewska, dz. cyt., s. 5–11, 130–166. Por.: E. Kostrzewska, dz. cyt., s. 16.

74. J. Głąbowa, dz. cyt., s. 122. Janina Mazurkiewicz była najmłodszą z sześciu córek właścicieli majątku w Niedrzwicy Kościelnej i jedną z dziewięciorga dzieci. Jej rodzeństwo to: Maria Agnieszka, Jadwiga Eleonora, bliźniaczki: Wanda Feliksa i Helena Feliksa, Stefania Dorota, Mieczysław, Zygmunt i Gustaw Barnaba.

75. Tamże, s. 121. W 1934 roku J. Mazurkiewicz wyszła za mąż za felczera Jerzego Czecha.

76. J. E. Leśniewska, *Właściciele...*, s. 208 i 212. Po śmierci Józefa Antoniego Bogusławskiego (1868–1934) w 1934 roku, według testamentu spadkobiercami zostały jego dzieci: Halina Anna i Józef Władysław. Majątek Siostrzytów przypadł Józefowi, zaś dobra Łęczna otrzymała H. A. Wielowieyska, która samodzielnie zarządzała otrzymanym spadkiem oraz jako pełnomocnik brata administrowała majątkiem Siostrzytów, zwalniając dotychczasowego dzierżawcę, krewnego Bogusławskich, Stanisława Zielińskiego. Zob. też: *Ziemia polscy...*, cz. 5, s. 110; *Ziemia polscy...*, cz. 8, s. 191–193. Zob. też: J. E. Leśniewska, *Właściciele...*, s. 212.

biu i ogrodnictwa. W kursach uczestniczyły mieszkanki folwarków, okolicznych wsi oraz miast. Według opracowania badaczki dziejów Łęcznej i okolic, J. Ewy Leśniewskiej, dziedziczka Bogusławska sprowadzała niektórych wykładowców nawet z odległych Puław⁷⁷.

W sferze edukacyjnej ziemianie również nie pozostawali bezczynni. Na początku lat dwudziestych XX wieku ostatni właściciel dóbr Krasne w powiecie chełmskim, Paweł Gutowski wydzielił, na styku dwóch wsi: Krasne i Józefin, teren pod budowę szkoły. Placówka ta stanowiła przez wiele lat jedyny ośrodek kultury dla okolicznych mieszkańców⁷⁸. Innym wzorem tejże aktywności był, wspomniany wyżej, Teodor Libiszowski, właściciel Sosnowicy w powiecie parczewskim, który w 1933 roku przekazał mieszkańcom część działki pod budowę szkoły. Jednak ostatecznie nie doszło do powstania obiektu, ponieważ w okresie wiosennym był to teren zalewowy⁷⁹. Dzięki pomocy Adama Zamoyskiego, II ordynata kozłowieckiego, zorganizowano w majątku Zamoyskich pobyt drużyny harcerskiej z Państwowej Szkoły Żeńskiej w Lublinie⁸⁰. Wsparcia finansowego w urzędzeniu wycieczki lubelskich Stowarzyszeń Młodzieży Polskiej udzielił właściciel Milejowa, Antoni Rostworowski⁸¹. Ziemianin Stefan Czermiński ze Skokowa założył szkołę dla dzieci chłopskich oraz osobiście przewodniczył Dozorowi Szkolnemu. Okoliczni mieszkańcy mogli też liczyć na jego pomoc w wielu innych sprawach⁸².

Nadzór nad budową szkoły w Rybczewicach i nad nauczycielstwem oraz wyposażeniem szkół w pomoce naukowe i opał sprawował właściciel majątków w Chodyłówce, Częstoborowicach i Pilaszkowicach, Leon Epsztein (1877–1940)⁸³. W następnych latach szkoła w Rybczewicach została otoczona opieką przez właściciela ziemskiego z Borku Artura Rzewuskiego, który wyposażył placówkę w zegary, pomoce naukowe, narzędzia i sprzęty szkolne⁸⁴.

Inni właściciele majątków także dowiedli, że byli dobrymi społecznikami i organizatorami wielu podejmowanych akcji społecznych, jak np. Leon Przanowski (1844–1924) czy Henryk Wiercieński. Pierwszy z wymienionych, powstaniec styczniowy, należał do twórców i organizatorów towarzystw pod nazwą: „Ceres” i „Snop”, które zapewniały ubezpieczenie właścicielom ziemskim oraz ludności chłopskiej na wypadek wystąpienia gradu lub pożaru. Leon Przanowski przez kilka lat pracował w Dyrekcji Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, następnie był

77. Tamże, s. 212.

78. S. Lipiński, *Zarys dziejów Krasnego*, „Głos Pawłowa”, marzec 2009, nr 7, s. 10.

79. M. Gołoś, A. Wawryniuk, dz. cyt., s. 29.

80. *Lubelska Szkoła życia. Jak się pracuje w Państwowej Szkole Żeńskiej Zawodowej*, „Express Lubelski”, 27 VIII 1925, nr 23, s. 4.

81. *Młodzież lubelska w Milejowie*, „Głos Lubelski”, 6 VI 1929, nr 152, s. 5.

82. *Ś.p. Stefan Czermiński*, „Głos Lubelski”, 7 VII 1937, nr 182, s. 5.

83. L. Świetlicki, *Historie, biografie, legendy i notki znad Giełczwi, Radomirki, Sierotki, Świdnik* 2008, s. 73. Zob. też: T. Epsztein, S. Górzyński, dz. cyt., s. 5.

84. T. Epsztein, S. Górzyński, dz. cyt., s. 74. Artur Rzewuski, właściciel majątku Borek był również w komitecie budowy szkoły w Gardzienicach, którą postawiono w latach 1929–1930; tamże, s. 104.

też prezesem lubelskiego oddziału Towarzystwa. Został odznaczony krzyżem *Virtuti Militari*.⁸⁵ Henryk Wiercieński, również weteran powstania styczniowego – sybirak – należał do wielu organizacji społecznych i za działalność otrzymał order „Polonia Restituta”, a za udział w Powstaniu „Krzyż Walecznych”⁸⁶.

Zdarzało się, że ziemianie organizowali szkoły przy własnych zakładach przemysłowych, najczęściej lokowano je przy cukrowniach. Pionierami w tej dziedzinie było małżeństwo Kleniewskich, które założyło i utrzymywało szkołę przy cukrowni „Zagłoba”⁸⁷. Kolejna szkoła powstała przy cukrowni w Rejowcu dzięki osobistym zabiegom właściciela majątku i fabryki – Józefata Budnego (1860–1938) i jego żony Marii. Wraz z powstaniem tej dwuklasowej placówki oświatowej, pod patronatem dworu zorganizowano przy fabryce amatorskie zespoły teatralne dorosłych i dzieci. Dziedzic Budny wsparł finansowo akcję dożywiania dzieci, której podjęto się w Rejowcu w 1932 roku⁸⁸. W 1934 roku syn Budnych, Antoni wziął aktywny udział w poświęceniu sztandaru ofiarowanego szkole powszechnej⁸⁹.

Zarząd cukrowni „Klemensów” prowadził nie tylko działalność oświatową, ale także kulturalną i sportową. W 1934 roku sfinansował powstanie szkoły powszechnej. Przyczynił się też do utworzenia biblioteki, świetlicy, domu kultury z salą teatralną, Ochotniczej Straży Pożarnej. Posiadał też własną orkiestrę⁹⁰.

Na uwagę zasługują również starania Antoniego Rostworowskiego, aby zdobyć wiedzę teoretyczną i praktyczną z zakresu pożarnictwa. W 1918 roku odbył on ośmiodniowy kurs pożarniczy, który został zorganizowany przez Związek Floriański z miejscowości Końskie. W ramach szkolenia hrabia wysłuchał cyklu wykładów oraz odbył też ćwiczenia praktyczne, które polegały na pracy z przyrządami ratunkowymi oraz na rozwiązywaniu zadań taktycznych. Na egzaminie hrabia uzyskał ocenę dobrą⁹¹, przy czym należy zaznaczyć, iż ustalono trzystopniową skalę, składającą się z takich not jak: celująca, dobra i dostateczna.

W 1919 roku kierownik szkoły w Trawnikach, Ignacy Śnigowski, zorganizował koło teatru amatorskiego, w skład którego weszli nauczyciele, prezes Zarzą-

85. Ś.p. Leon Przanowski, „Głos Lubelski”, 6 III 1924, nr 65, s. 3. Zob. też: Z. Bieliń, *Groby uczestników powstania styczniowego na cmentarzach Lublina*, Lublin 1985, s. 34.

86. „Głos Lubelski”, 18 X 1923, nr 283, s. 7.

87. M. Kleniewska, dz. cyt., *passim*.

88. D. i Z. Kalinowscy, *Rejowiec dawniej i dzisiaj. Szkice z dziejów*, Rejowiec – Lublin 2003, s. 20, 41 i 44.

89. Tamże, s. 44–45. Antoni był bratankiem Marii i Józefata Budnych. W 1937 roku Józefat usynawia Antoniego, którego rodzicami byli zmarli Andrzej i Michalina z Wierzbickich Budnowie; tamże, s. 26.

90. J. Jachymek, A. Pomarański, *Cukrownia Klemensów 1894–1994*, Warszawa 1994, s. 110–112.

91. APL, Akta po Muzeum Lubelskim, sygn. 116, k. 1 (świadcstwo). Część teoretyczna dotyczyła następujących działów: 1) technika pożarna (narzędzia ogniowe); 2) tabor strażacki; 3) budynki strażackie; 4) taktyka pożarna; 5) sygnalizacja strażacka; 6) służba strażacka podczas katastrof żywiołowych; 7) pomoc sanitarna; 8) organizacja straży; 9) koń strażacki. Na świadectwie ukończenia kursów pożarniczych napisano, że „A. Rostworowski wykazał zdolności i przygotowanie teoretyczne, jak i praktyczne w stopniu dobrym”.

du Cukrowni E. Scipio del Campo, który po I wojnie światowej zainicjował odbudowę cukrowni, członkowie Zarządu oraz kilka osób z miejscowej inteligencji⁹².

Wielu ziemian organizowało kolonie letnie dla dzieci chłopskich, z czasem też dla dorosłych kobiet. W okresie międzywojennym Lubelskie Kolonie Letnie kontynuowały swoją działalność, co pozwoliło wysłać większą liczbę dzieci na kolonie. Organizowano także wyjazdy młodych szwaczek⁹³. W roku 1918 przebywało na nich 120 dzieci, w 1920 – 147, w 1921 – 153 dzieci. Jednak już od 1925 roku Kolonie zaczęły borykać się z problemami i organizowano wyłącznie wyjazdy do Kijan, początkowo dziewcząt i chłopców, a od 1925 roku tylko dziewcząt⁹⁴. Wśród ofiarodawców na rzecz Kolonii znalazły się takie rodziny ziemiańskie jak: Kleniewscy z Kluczkowic, Łaniewscy z Bronic, Popławscy z Palikij oraz Ordynacja Zamojska ze Zwierzyńca⁹⁵. Lubelskie Kolonie Letnie przekształciły się w 1934 roku w samodzielną instytucję⁹⁶.

Na łamach prasy apelowano do przedstawicieli ziemiaństwa o pomoc w zorganizowaniu kolonii dla młodzieży miejskiej. W 1918 roku Stanisław Śliwiński, Stefan Plewiński i Kazimierz Gostyński napisali artykuł, który zamieszczono w „Ziemi Lubelskiej”, nawołując okolicznych ziemian do udzielenia gościny młodym ludziom na okres letnich wakacji⁹⁷. Analiza artykułów prasowych zamieszczonych na łamach „Ziemi Lubelskiej” nie pozwoliła ustalić, ilu ziemian wzięło udział w podjętej akcji. Natomiast w „Głosie Lubelskim” wspomniano jedynie o majątku milejowskim, o którym napisano, że młodzież miejska mogła co roku w okresie wakacyjnym korzystać z gościny Rostworowskich⁹⁸.

Warto w tym miejscu wspomnieć o innym ziemianinie, działaczu gospodarczo-społecznym i kulturalnym, jakim był Stanisław Rosenwerth, właściciel ro-

92. Strona domowa Trawniki, Kronika Szkoły w Trawnikach, „Lata 1915–1926”, www.trawniki.hg.pl, [inf. z dn. 26.04.2015 r.]. Por.: J. Kus, dz. cyt., s. 130. Edmund Scipio del Campo był aktywnym członkiem Zarządu Cukrowni w Trawnikach, która w pierwszej kolejności należała do jego teścia Władysława Morhonowicza, a następnie do szwagrostwa Aleksandry i Józefa Michalskich; zob.: L. Świetlicki, *Dwory...*, s. 97.

93. Na temat działalności ziemian przed 1914 rokiem na rzecz Lubelskich Kolonii Letnich można szerzej przeczytać w dziele i artykule naukowym autorstwa A. Przegalińskiego, zob.: tenże, dz. cyt., s. 245 i 257; tenże, *Społeczna aktywność ziemiaństwa lubelskiego (1905–1914)*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*

94. APL, Działalność LTD, sygn. 191, cała teczka.

95. Tamże, Akta kupna kolonii Adamów – Kijany..., Lubelskie Kolonie Letnie na przestrzeni lat 1894–1935, k. 75.

96. Tamże, k. 67.

97. S. Śliwiński, S. Plewiński, K. Gostyński, *Odezwa do Panów Ziemian*, „Ziemia Lubelska”, 19 V 1918, nr 227, s. 1. Sam tytuł artykułu wydaje się być znamieny, zaś całość odezwy brzmiała następująco: „Niżej podpisani przedstawiciele Patronatu Związku Harcerstwa Polskiego w trosce o zapewnienie miejskiej młodzieży szkolnej wypoczynku na świeżym powietrzu zwracają się z apelem do Panów Ziemian o udzielenie gościny dla tej młodzieży, wyczerpanych z powodu trudnych miejskich warunków aprowizacyjnych i całorocznej pracy szkolnej [...] Na pomieszczenie kolonii wystarczy czworak, barak, stodoła lub podobne zabudowanie”.

98. *Młodzież lubelska w Milejowie...*, s. 5.

dzinnego majątku Cieleśnicy w powiecie konstantynowskim. Jego działalność miała ogromne znaczenie dla całego południowego Podlasia. Był wybitnym zawodnikiem i trenerem w strzelectwie rzutkowym oraz działaczem sportów lotniczych. Założył Podlaską Wytwórnę Samolotów w Białej Podlaskiej, która była znaczącym ośrodkiem przemysłu i sportów lotniczych w okresie międzywojennym⁹⁹. Bywał często zapraszany do komitetów honorowych podczas zawodów lotniczych¹⁰⁰. Zainicjował budowę linii kolei wąskotorowej łączącej Janów Podlaski z Białą Podlaską i Cieleśnicą. Do jej otwarcia doprowadził w 1923 roku. W 1931 roku uczestniczył w licznych komitetach społecznych na obszarze powiatu bialskiego, np. do spraw kolonii dla dzieci, komitetu ofiar powodzi. Przeznaczył środki finansowe na kształcenie młodzieży z biedniejszych rodzin oraz subsydiował Polski Komitet Olimpijski. Wspierał też działalność Związku Strzeleckiego. Przyczynił się też do zorganizowania oddziału Związku w Cieleśnicy i był fundatorem sztandaru¹⁰¹. Stanisław Rosenwerth był jedynym, w tym regionie, animatorem życia społeczno-gospodarczego i kulturalnego, który nierzadko wydawał na wymienione obszary działalności pokaźne sumy pochodzące z dochodów jego własnych majątków.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć o nowym ordynacie Adamie Zamoyskim z Kozłówki, który także zajmował się działalnością społeczną, głównie jako prezes Związku Sokolstwa Polskiego i Polskiego Komitetu Olimpijskiego¹⁰². Adam Zamoyski urządził w Kozłówce złoty Sokolstwa. Był też fundatorem ośrodka szkoleniowego „Sokół”, który wybudowano w Skrobowie niedaleko Lubartowa¹⁰³. Warto dodać, że prezes A. Zamoyski uczestniczył wraz z rodziną oraz członkami „Sokoła”, w obchodach dziesięciolecia święta Królowej Korony Polskiej na Jasnej Górze¹⁰⁴.

Koncepcję większego zainteresowania ziemian pracą społeczną wysunęła Rada Naczelna Organizacji Ziemiańskich, która została powołana w celu koordynacji działalności Związku Ziemian oraz obrony ziemian przed skutkami reformy rolnej¹⁰⁵. Natomiast Związek Ziemian wywodził się z organizacji pod nazwą „Towa-

99. T. Demidowicz, *Z baronowskim tytułem i duszą społecznika. Stanisław Rosenwerth (1885–1955)*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 161.

100. *Lubelsko-Podlaskie zawody lotnicze*, „Ziemia Lubelska”, 4 I 1931, nr 3, s. 3.

101. Szerzej: T. Demidowicz, dz. cyt., s. 162.

102. APL, Archiwum Zamoyskich z Włodawy (AZW), Projekt obchodu dziesięciolecia święta N.M.P. ustanowiony przez Piusa XI z 1935 roku, sygn. 75, nlb. (list i projekt).

103. Tamże. Zob. też: *Zjazd Sokoła w Łucku*, „Ziemia Lubelska”, 26 IV 1923, nr 109, s. 4.

104. APL, AZW, Projekt obchodu dziesięciolecia święta N.M.P. ustanowiony przez Piusa XI z 1935 roku, sygn. 75, nlb. (list i projekt). Uroczystość została ustanowiona przez papieża Piusa XI w 1925 roku.

105. Rada Naczelna Organizacji Ziemiańskich została zawiązana 29 lipca 1919 roku. Decydującą rolę w Radzie odgrywał Związek Ziemian w Warszawie. Pierwszym prezesem RNOZ został K. B. Fudakowski, a potem kolejno: J. Stecki, M. Zamoyski, Zdzisław Lubomirski i Adolf Bniński. Rada zaprzestała działalności we wrześniu 1939 roku. Zob.: Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo*, [w:] *Spółczeństwo polskie w XX wieku*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2003, s. 238; tenże, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 86. Podobną datę

rzystwo Samopomocy Ziemian” i działał od 1916 roku na terenie byłego Królestwa Polskiego¹⁰⁶. Zdaniem W. Micha w początkach istnienia Związek był organizacją finansową, zaś po 1918 roku przekształcił się w instytucję zawodową¹⁰⁷. Szczególnie z chwilą, kiedy kierownictwo objął J. Stecki i K. B. Fudakowski, Związek Ziemian przekształcono „w sprawnie działającą organizację, w praktyce monopolizującą rolę reprezentacji ziemiaństwa z województw centralnych (białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego)¹⁰⁸. Związek zajmował się głównie kwestiami istotnymi dla gospodarstw folwarcznych. Zalecał współpracę dworu ze wsią, rozwijanie oświaty ludowej oraz polepszanie w miarę możliwości warunków materialnych robotników rolnych¹⁰⁹. Rada Naczelna Organizacji Ziemiańskich była dla Związku instytucją zwierzchnią, choć zdaniem W. Micha „ZZ miał bardzo silną pozycję w Radzie i w dużym stopniu decydował o jej uchwałach”¹¹⁰. Należy zwrócić uwagę, że wspomniane wcześniej organizacje ziemiańskie stały się inspiracją do powstania Zjednoczonego Koła Ziemianek.

Podsumowując należy stwierdzić, że udział ziemian na Lubelszczyźnie w procesie szerzenia oświaty miał niejednorodny charakter. Początkowo edukacją ludności chłopskiej zajmowały się, spośród omawianej warstwy, tylko jednostki, takie jak: Zofia Kowerska czy Maria Kleniewska z Kluczkowic, których dzieci kontynuowały działalność na rzecz ludu. Z czasem do pracy oświatowej włączali się kolejni ziemianie, jak: Nikodem Budny z Jastkowa, Stefan Kowerski

powstania RNOZ podał B. Gałka; zob.: tenże, *Ziemiańskie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 2002, s. 183. Jednak według W. Micha: „Inicjatywa powołania Rady była konsekwencją wcześniejszego wyłonienia wspólnej Komisji Polskich Związków Ziemiańskich ds. polityki agrarnej. [...] 3 czerwca 1919 roku Poznański ZZ uznał, że trzeba powołać radę organizacji ziemiańskich i Bank Zjednoczonych Związków Ziemiańskich. To właśnie w Poznaniu, w dniach 23 i 24 czerwca 1919 roku, odbył się zjazd przedstawicieli organizacji ziemiańskich z Ks. Poznańskiego, b. Kongresówki i Galicji, podczas którego powołano specjalną komisję mającą przygotować projekt statutu RNOZ (a także Banku ZZ). [...] Komisja stworzyła koncepcję Rady jako organu obejmującego całość gospodarczych, finansowych i politycznych potrzeb ziemiaństwa polskiego. Ważnym krokiem na drodze do powołania Rady była uchwała zjazdu Komisji Polskich Związków Ziemiańskich podjęta podczas zjazdu 8–10 lipca, przewidująca rozwiązanie komisji po ukonstytuowaniu się RNOZ. Powołanie Rady poprzedził zjazd przedstawicieli organizacji ziemiańskich (bez Kresów Wschodnich) 28 i 29 lipca 1919 roku. [...] Ostatecznie Rada ukonstytuowała się 23 października 1919 roku, gdy wybrano jej władze”. Zob.: tenże, *Związek Ziemian w Warszawie (1916–1926). Organizacja i wpływy*, Lublin 2007, s. 184–187.

106. Włodzimierz Mich w dziele na temat Związku Ziemian napisał: „Ostatecznie ustawa ZZ (czy też raczej towarzystwo pod nazwą Związek Ziemian w Warszawie), została zatwierdzona 5 lipca przez generała-gubernatora warszawskiego Hansa von Beselera, a 11 sierpnia 1916 roku przez władze gubernatorstwa lubelskiego”; zob.: tenże, *Związek Ziemian...*, s. 30.

107. Zob.: Tenże, *Przeciw pauperyzacji i wywłaszczeniu: walka Związku Ziemian w Warszawie o opłacalność produkcji i zachowanie własności folwarczej w latach 1916–1926*, Lublin 2009, s. 7.

108. Tamże.

109. Szerzej na ten temat: Tenże, *Przeciw pauperyzacji i wywłaszczeniu...*, tenże, *Wyzyskiwacze przeciw wywrotowcom: walka Związku Ziemian w Warszawie ze Związkiem Zawodowym Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1926*, Lublin 2008; tenże, *Związek Ziemian...* Zob. też: *Zjazd Ziemian województwa lubelskiego, „Ziemia Lubelska”, 28 III 1931, nr 85, s. 4*. Por.: B. Gałka, *Ziemiańskie i ich organizacje...*, s. 193–194.

110. W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 184.

z Józwową, Leon Przanowski z Krasnego, jego córka i zięć, tj. Antonina i Paweł Gutowscy, Antoni Rostworowski z Kębła i Milejowa, Henryk Sachs czy bracia Hempłowie. Wszyscy oni poprzez swą działalność zapisali się trwale w historii lubelskiej oświaty.

1.2. Działalność opiekuńcza i charytatywna

Prowadząc prace o charakterze opiekuńczo-charytatywnym mieszkańcy dworów ziemiańskich często stanowili jedyne oparcie dla wiejskiej społeczności. Niejednokrotnie zdarzało się, że filantropią zajmowały się całe rodziny, które nie tylko służyły potrzebującym pomocą, ale również przez wiele lat pozostawały w przyjaznych stosunkach z okolicznymi mieszkańcami. W działalności opiekuńczej i charytatywnej ziemianie na Lubelszczyźnie często współpracowali z księżmi katolickimi, np. z o. Jackiem Woronieckim czy z ks. bp. Marianem Leonem Fulmanem¹¹¹.

W Lublinie powołano Towarzystwo Opieki nad Więźniami Politycznymi, które funkcjonowało od marca 1918 roku do chwili opuszczenia miasta przez władze okupacyjne. Towarzystwo posyłało obiady dla więźniów przetrzymywanych na Zamku Lubelskim. Zajmowało się też stroną prawną. Towarzystwo było wspierane przez różne instytucje, takie jak: Zarząd Domu Dziecięcego, Towarzystwo Biblioteki Centralnej, Straż Kresową, Magistrat w Lublinie i Komisariat¹¹². W Tymczasowym Zarządzie Towarzystwa znaleźli się: Wacław Moritz jako przewodniczący, Bolesław Sekutowicz – skarbnik, Stanisław Kulejewski – sekretarz, Józefa Kunicka. Z Towarzystwem, w ramach utworzonych sekcji, współpracowali: Helena Morawska i Maria Staniszevska działające w sekcji kontaktu z więźniami; Romana Zapasiewicz i Stanisława Zajączkowska w sekcji żywnościowej; Maria Wydźga i Maria Przanowska w sekcji finansowej; Wanda Miller i Felicja Jezierska w sekcjach: dostarczania bielizny i informacyjno-prawnej¹¹³.

Na podkreślenie zasługuje praca ziemianek i przedstawicielek inteligencji, które podejmowały działania na rzecz obrony Lwowa i poprzez urządzenie wieców wzywały społeczeństwo „do ofiarne go czynu”. Spośród nich wybrano dele-

111. Bp Marian Leon Fulman (1866–1945) w dniu 17 listopada 1918 roku został wyświęcony na biskupa lubelskiego. Brał aktywny udział w organizacji Uniwersytetu Lubelskiego. Był jego pierwszym kanclerzem; zob.: strona internetowa o biskupach Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, www.kul.pl/bpmarianleonfulman, [inf. z dn. 2.05.2011 r.].

112. WBPHEL, ZS, *Rys historyczny...*, s. 79. Zob.: *Straż Kresowa*, „Ziemia Lubelska”, 22 I 1919, nr 34, s. 1. Straż Kresowa była to polska organizacja patriotyczna, która powstała w 1918 roku w celu obrony Chełmszczyzny i Podlasia przed odłączeniem ich od Polski. Traktat brzeski, zawarty 9 lutego 1918 roku, zakładał przyłączenie tych ziem do Ukrainy.

113. WBPHEL, ZS, *Rys historyczny...*, s. 77.

gację, w skład której weszły takie działaczki narodowe, jak: Antonina Gutowska, Zofia Guzowska, doktorowa Florentyna z Suligowskich Jaworowska, Helena Koporska, Helena Morawska, Maria i Ludwika Przanowskie, Stanisława Sariusz-Wolska oraz Zofia Zembrzuska. Delegatki udały się do gen. Edwarda Rydza-Śmigłego, który jako minister wojny Tymczasowego Rządu Ludowego Republiki Polskiej urzędował w pałacu Radziwiłłowskim. Celem delegacji było uzyskanie wsparcia przy organizowaniu pomocy dla oblężonego Lwowa¹¹⁴.

W działalności opiekuńczej i charytatywnej znaczne zasługi ponieśli ziemianie i ziemianki wraz z proboszczami niektórych parafii, przyczyniając się do powstania miejscowych oddziałów Rady Głównej Opiekuńczej (RGO), której główna siedziba znajdowała się w Warszawie. Celem organizacji była „pomoc biedniejszym; współdziałanie w pracy nad przywróceniem ładu społecznego; praca nad unarodowieniem handlu i przemysłu oraz rozwój pracy społeczno-kulturalnej”¹¹⁵. W okresie od 1919 do 1920 roku powstało na terenie powiatu lubelskiego kilkanaście placówek RGO, które działały w Abramowicach, Bełżycach, Biskupicach, Bychawce, Bychawie, Kiełczewicach, Konopnicy, Krężnicy, Milejowie, Niedrzwicy, Piaskach Wielkich i Wojciechowie.

W Zarządzie RGO w Piaskach, któremu przewodniczył proboszcz ks. Stanisław Borucki, znalazła się właścicielka Kozic Dolnych Kamilla Kisielnicka¹¹⁶. Z protokołu sporządzonego przez miejscową RGO w Konopnicy wynikało, iż w pracę zaangażowali się następujący właściciele ziemscy: Helena i Stanisław Lambachowie, Helena i Zygmunt Łabęccy oraz Janina Wołodkowa. Wymienione osoby znalazły się też w Zarządzie RGO, której prezesem został ks. Jan Kureczko. W jednostce miejscowej RGO w Krężnicy Jarej wśród członków znalazł się właściciel Osmolic Juliusz Stadnicki; w lubelskim oddziale działali: Teofil Ciświcki i Tadeusz Rojowski; zaś pośród działaczy RGO w Biskupicach znajdował się rządcą dóbr w Brzezicach Aleksander Grudziński¹¹⁷.

114. Tamże, s. 92.

115. APL, Rada Opiekuńcza Powiatu Lubelskiego, Akta Rady Opiekuńczej Powiatu Lubelskiego w przedmiocie organizacji Rad Opiekuńczych miejscowych w powiecie lubelskim, sygn. 5, nlb. (cała teczka).

116. Pod koniec XIX wieku właścicielem dóbr Kozice Dolne był Teodor Serednicki (1827–1895), którego grób znajduje się na cmentarzu w Piaskach (wryty napis brzmi: „[...] Śpij spokojnie, pod mogiłą nieskalany cieniu biały, spocznij serce – boś ty biło całe życie z taką siłą że aż siły się stargały. Najlepszemu mężowi i ojcu żona wraz z dziećmi pomnik ten poświęca”; badania własne. Na wspomnianym już cmentarzu odkryto grób rodziny Kisielnickich. Wśród członków nie znaleziono jednak personaliów Kamilli. Dane są następujące: „Marychna Kisielnicka ur. 4 IV 1901 r. zm. 13 II 1906 r., Nieodżałowanej córce rodzice; Włodzimierz Kisielnicki ur. 3 X 1862 r. zm. 25 VI 1955 r.; Zdzisław Kisielnicki żołnierz gen. Andersa zm. w Palestynie 15 XI 1943 r.; Joanna z Kisielnickich Baldwin-Ramułtowa właścicielka dóbr Wola Piasecka ur. 5 X 1898 r. zm. 25 VII 1928 r.; Feliks Baldwin-Ramułt Sodalis Marjanus ur. 23 II 1887 we Lwowie zm. 16 X 1936 r.”; badania własne.

117. APL, Rada Opiekuńcza Powiatu Lubelskiego, Akta Rady Opiekuńczej Powiatu Lubelskiego w przedmiocie organizacji Rad Opiekuńczych miejscowych w powiecie lubelskim, sygn. 5, nlb. (cała teczka).

W 1920 roku odbyły się wybory do Zarządu RGO powiatu lubelskiego. Po przeliczeniu głosów oddanych przez członków poszczególnych jednostek terenowych RGO, prezesem został Leon Przanowski, który piastował również funkcję prezesa Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego; a na jego zastępcę wybrano Edwarda Kołaczkowskiego, obywatela ziemskiego, zamieszkałego w Lublinie¹¹⁸. RGO funkcjonowała w warunkach okupacyjnych i była głównie organizacją charytatywną. Działalność RGO została wznowiona w 1939 roku, po wybuchu II wojny światowej. Wówczas funkcję prezesa lubelskiego oddziału pełnił Tadeusz Dąbrowski, właściciel Liśnika Dużego, Ludmierza i Modliborzyc¹¹⁹. Był on mężem jednej z siostr Zebrzuskich, Hanny, która pochodziła z Moniak w powiecie puławskim¹²⁰.

Przykładem działaczki pracującej w kołach chełmskim i lubelskim była Antonina Gutowska (1878–1953), prawowita właścicielka Krasnego¹²¹. Pomagała w kształceniu dzieci i młodzieży z okolic Pawłowa. W 1918 roku pracowała na rzecz PCK oraz w Towarzystwie Przyjaciół Żołnierzy. We własnym majątku Krasne wspomagała prace, będąc jednocześnie członkinią Związku Pań Domu, którego naczelnym zadaniem było organizowanie kursów dla kobiet¹²².

Większość prac o charakterze opiekuńczo-charytatywnym było podejmowanych pod patronatem LTD¹²³. Od 1909 roku funkcję naczelniej opiekunki pełniła Waleria Zarzycka, którą w 1923 roku zastąpiła Stanisława Tymińska. Pozostałe wychowawczynie I Ochronki, które w latach 1909–1923 roku utworzyły Koło Pań Opiekunek, to: Irena Ciświcka, Helena Czerwińska, Maria Czerwińska, Zofia Dobrucka, Michalina Ostromęcka, Stanisława Pleszczyńska, Zofia Pliszczyńska, Ludwika Przanowska, Maria Przanowska, Zofia Sachsowa, Julia Sekutowiczowa, Stanisława Wolska i Bronisława Vetterowa. Od 1923 roku Koło przy I Ochronie LTD przestało istnieć. Od tej pory placówką opiekowała się tylko jedna osoba, wybierana przez członków LTD. Instytucję wspierali finansowo członkowie Towarzystwa, Magistrat miasta Lublina za pośrednictwem Wojewódzkiego Wydziału Opieki Społecznej oraz Związku Ziemian¹²⁴.

W działalność opiekuńczą angażowała się Antonina Koryznowa, córka Aleksandra i Anieli ze Stadnickich, właścicielka majątku Ponikwoda (1855–1933)¹²⁵,

118. Tamże. W liście do RGO Powiatu Lubelskiego z 2 marca 1920 roku E. Kołaczkowski napisał: „Jeżeli moje usługi mogą przynieść jakikolwiek pożytek, to nie uchylam się od tak zaszczytnego zadania, jaki ma na celu Rada Opiekuńcza, i wybór mój na członka Zarządu Rady Opiekuńczej Powiatu Lubelskiego przyjmuję”.

119. T. Epsztejn, S. Górzyński, dz. cyt., s. 4.

120. Szerzej na ten temat: P. S. Łoś, dz. cyt., s. 276–277.

121. Zob.: T. Epsztejn, S. Górzyński, dz. cyt., s. 7.

122. E. M. Miłkowska, A. Rojowski, *Działalność społeczna Antoniny Gutowskiej w pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 11–13 października 2006*, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2007, t. 2, s. 172–173.

123. Cz. Kępski, dz. cyt., s. 23.

124. WBPHŁ, ZS, *Rys historyczny...*, s. 3–5.

125. T. Epsztejn, S. Górzyński, dz. cyt., s. 10.

która poza opieką nad własnym synem Leonem, zajmowała się pracą społeczną. Była opiekunką w ochronce na Kalinowszczyźnie, w Schronisku dla Staruszek przy ulicy Grodzkiej, w Sierocińcu przy ulicy Dolnej Trzeciego Maja oraz w Domu Starców na ulicy Sierocej¹²⁶.

O pożytecznej pracy Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności świadczyło również sprawozdanie Zarządu z 1931 roku, które zamieszczono w prasie lubelskiej. Według zestawienia wynikało, iż Towarzystwo utrzymywało stu czterdzieści dziewięciu starców i kalek w schronisku; sto dziesięć dziewczynek przebywających w sierocińcu; przedszkole. Przeznaczano też pieniądze na doraźne wsparcie różnych osób oraz na zapomogi. Podkreślano przy tym, że w ramach LTD istniały zakłady, które utrzymywały się z własnych dochodów. Były to: Dom Zarobkowy, Schronisko przy ul. Rynek 17, Zakład Wychowawczy dla dziewcząt na Wiktorynie oraz Lubelskie Kolonie Letnie koło Kijan. We wspomnianym wyżej roku działalności LTD wyłoniono również Zarząd, w skład którego weszli m.in. ziemianie, jak Stefan Kowerski i Tadeusz Rojowski, zaś w Komisji Rewizyjnej znalazł się Aleksander Zawadzki¹²⁷.

W omawianym okresie na obszarze miasta Lublina istniały także inne placówki zajmujące się działalnością dobroczynną. Były to: Wydział Opieki Społecznej Magistratu miasta Lublina oraz Osada Dziecięca. Ostatnia z wymienionych instytucji rozwinęła szeroką działalność w kierunku opieki nad dzieckiem. Utworzono żłobek i ochronkę przy ulicy Archidiakańskiej w Lublinie dla dzieci od drugiego do szóstego roku życia. Placówki te znajdowały się pod opieką lekarską dr. Jana Cywińskiego¹²⁸.

Omawiając kwestie darowizn warto wspomnieć o testamencie Juliusza Rudolfa Vettera, właściciela majątku Jabłonna. Spadkobierczynią majątku uczynił on żonę Bronisławę, z domu Karszo-Siedlewską i zobowiązał ją do wypłacenia legatów na rzecz niektórych lubelskich instytucji, a także osobom prywatnym¹²⁹.

Dobroczynnością zajmował się także Zarząd Spółki Akcyjnej Cukrowni i Rafinerii „Milejów”, o czym świadczyło przekazanie zapomóg poszczególnym in-

126. WBPHELL, List Zofii Marczyńskiej z 10 kwietnia 1975 roku, sygn. 1925, nlb. Został on sporządzony w celu zaprezentowania licznych zasług wymienionej wyżej, ziemianki. Zofia Marczyńska zaapelowała do władz miasta Lublina, o nazwanie jednej z ulic imieniem i nazwiskiem A. Koryznowej. W zebraniu dowodów pomagała jej Stanisława Hołysz, która osobiście znała A. Koryznową.

127. *Walne Zgromadzenie członków Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności*, „Głos Lubelski”, 28 V 1931, nr 142, s. 3. W Zarządzie znaleźli się też: dr Czesław Czerwiński, Stanisław Korczyński i Wiktor Książki; na zastępców wybrano: Michała Chejna, Edwarda Pokornego i Augustyna Wośkowskiego; zaś do Komisji Rewizyjnej dostali się: Sławomir Lubek i Bronisław Perzyński. Zebraniu Zarządu przewodniczył dr Adam Brzeziński.

128. O „Osadzie Dziecięcej” *słów kilka*, tamże, 17 I 1923, nr 15, s. 4. Powstała też inna osada, która znajdowała się przy ulicy Unickiej 6; zob.: *Opieka nad sierotami w Lublinie*, tamże, 17 VI 1926, nr 139, s. 4.

129. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (dalej: AWUOZ), Testament Juliusza Rudolfa Vettera, sygn. 17606, s. 1–7. Wcześniejsze zapisy, potwierdzone notarialnie, pochodziły z przełomu lat 1914/1915, a ostatni z 14 lutego 1917 roku (pełny wykaz legat zaprezentowano w aneksach).

stytucjom, działającym na terenie województwa lubelskiego. Środki pochodziły z zysków firmy, a łączna kwota wyniosła 4.985.688,40 marek polskich¹³⁰.

Tabela II. Instytucje, którym przyznano pomoc finansową w 1923 roku

Instytucja	Kwota (w markach polskich)
Uniwersytet Lubelski	1.200.000
Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności	500.000
Seminarium Duchowne	500.000
Komitet Obrony Przeciwgazowej i Instytut Badawczy Chemiczny	500.000
Towarzystwo św. Wincentego a' Paulo	200.000
Towarzystwo uczącej się młodzieży na budowę letniska w Krężnicy	200.000
Na Dom Akademiczek w Lublinie	200.000
Bursa Szkoły Lubelskiej	150.000
Towarzystwo Kropla Mleka	100.000
Bratnia Pomoc Akademików Lubelskich	100.000
Koło Akademików Lublinian w Warszawie	100.000
Na Weteranów 1863 roku	100.000
Towarzystwo Przyjaciół Żołnierza Polskiego	100.000
Na inwalidów	100.000
Na uchodźców do dyspozycji ks. bp. Fulmana	100.000
Biblioteka im. H. Łopacińskiego	100.000
Liga Żeglugi Polskiej, oddział w Milejowie	100.000
Kasa imienia Mianowskiego	100.000
Okręgowe Stowarzyszenie Ziemianek w Lublinie, Szkoła w Puławach	100.000
Komitet dożywiania uczniów przy Szkole Lubelskiej	100.000
Ochrona Druga na Kalinowszczyźnie	50.000
Schronienie św. Ducha	50.000
Polskie Towarzystwo Opieki nad sierotami i dziećmi inwalidów	50.000
Komitet budowy pomnika ks. Józefa Poniatowskiego	50.000
Gospoda Żołnierska w Lublinie	50.000
Do dyspozycji Administratora Cukrowni „Milejów”, Józefa Dreckiego	85.688,40

Źródło: Opracowanie własne na podstawie artykułu w „Ziemi Lubelskiej” z 1923 roku.

130. Zarząd Spółki Akcyjnej pod firmą Towarzystwo Akcyjne Cukrowni i Rafinerii „Milejów”, „Ziemia Lubelska”, 24 I 1923, nr 22, s. 4. Towarzystwo vel Stowarzyszenie św. Wincentego a' Paulo sprawowało opiekę nad rodzinami, chorymi dziećmi, organizowało kolonie letnie i kursy pracy charytatywnej. Organizacja ta prowadziła też szwalnię, pończoszarnię, trykotarnię, roboty i hafty kościelne, dając w ten sposób zatrudnienie najbiedniejszym mieszkańcom miasta. Towarzystwo mieściło się w domu przy ulicy Dolnej 3 Maja w Lublinie; zob.: *Działalność charytatywna Stowarzyszenia Pań Miłosierdzia św. Wincentego a' Paulo w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 9 IV 1935, nr 98, s. 5.

W tabeli II zaprezentowano liczne darowizny przekazane przez Zarząd Cukrowni „Milejów”. Były to niewątpliwie znaczne kwoty. Wśród akcjonariuszy zakładu znajdowali się ziemianie tacy, jak: L. Przanowski czy A. Rostworowski, którzy wykazywali się działalnością charytatywną.

Ziemiarki lubelskie sprawowały opiekę nad rodzinami legionistów i w tym celu zawiązały Towarzystwo Opieki nad Rodzinami Legionistów w Lublinie. W Zarządzie Towarzystwa znalazły się: Maria Przanowska, Maria Turczynowicz-Święcicka i Felicja Jezierska. Ostatnią z wymienionych wybrano na przewodniczącą Towarzystwa. Działalność stowarzyszenia trwała do 1920 roku, potem została przekształcona w sekcję Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza¹³¹. Wymienione działaczki pomagały najbiedniejszym rodzinom, organizując pomoc dla dzieci, m.in. Lubelskie Kolonie Letnie w Kijanach.

Towarzystwo Przyjaciół Żołnierza istniało od końca listopada 1918 roku do 1 kwietnia 1922 roku¹³². W Zarządzie zasiadały następujące panie: Janina Czerwińska, Zofia Dylewska, Anna Fudakowska, Zofia Guzowska, Felicja Jezierska, Anna Łobarzewska, Maria Olszowska, Janina Skibińska, Maria Świdowa, Eugenia Rodkiewiczowa, Maria Tabiszewska, Stanisława Tymińska, Zofia Turczynowicz-Wojdalińska oraz panowie: Aleksander Dering, Michał Michniewicz i Bolesław Sekutowicz. Przewodniczącą została A. Fudakowska, a następnie funkcję tę pełniła J. Skibińska. Celem Towarzystwa było „otoczenie opieką moralną i materialną żołnierzy polskich będących na froncie lub stacjonujących w różnych miastach okręgu lubelskiego”¹³³. W ramach Towarzystwa powołano różne wydziały¹³⁴.

131. WBPHELL, *Zbiory Specjalne, Rys historyczny...*, s. 68–69. Towarzystwo powstało w 1915 roku. Inicjatywą utworzenia Towarzystwa Opieki nad Rodzinami Legionistów wykazały się takie panie jak: Maria Grabińska, Kazimiera Kulińska, Anna Podgórska, M. Turczynowicz – Święcicka i Julia Sekutowicz.

132. TPŻ utworzyło swoje filie w Biłgoraju, Chełmie, Hrubieszowie, Janowie Lubelskim, Konopnicy, Krasnymstawie, Kraśniku, Tomaszowie, Zamościu i Zwierzyńcu. Fundusze na utrzymanie sekcji i filii czerpało ze składek członkowskich i ofiar indywidualnych. W 1922 roku TPŻ zostało zlikwidowane, zaś środki finansowe przekazano na rzecz Warszawskiego Białego Krzyża, który otworzył również swój oddział w Lublinie; tamże, s. 99 i 113.

133. Tamże, s. 98. W statucie TPŻ wydzielono główne zadania, do których należały: a) działalność kulturalna prowadzona za pomocą odczytów i pogadanek; zakładanie bibliotek, czytelni żołnierskich, kursów dla analfabetów oraz dostarczanie książek i pomocy naukowych; b) udzielanie pożyczek i bezzwrotnych zapomóg w gotówce, bądź w naturze oraz wydawanie odzieży; c) opieka i dożywanie chorych żołnierzy w szpitalach i na stacjach kolejowych; d) opiekowanie się rodzinami żołnierzy; tamże, s. 99.

134. Tamże, s. 99–108.

Tabela III. Sekcje Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza (1918–1922)

Nr sekcji	Nazwa sekcji	Główni działacze
I	Sanitarna	Maria Tabiszewska, Antonina Guzowska i Maria Staniszevska
II	Kolejowa (Pomocy dla przyjeżdżających chorych żołnierzy na stacji kolejowej)	Maria Olszowska
III	Herbaciarnia (Herbaciarnia dla zdrowych żołnierzy na stacji kolejowej)	Eugenia Rodkiewiczowa
IV	Oświatowa	Zofia Guzowska i Julia Sekutowiczowa
V	Odzieżowa	Janina Skibińska i Janina Czerwińska
VI	Gospody Żołnierskiej	Maria Świdowa, Alojza Jakubowska i Wiktorowa Turczynowiczowa
VII	Sekcja Opieki nad rodzinami żołnierzy	Felicja Jezierska i Maria Przanowska
VIII	Sekcja Wagon Sklep	Melania Karpińska
IX	Sekcja Finansowa	Stefan Kowerski, Bolesław Sekutowicz, Michał Michniewski, Wiktor Turczynowicz, Jadwiga Plewińska, Kazimiera Kulińska, Gabriela Zarembina, Marcela Czarniecka
X	Sekcja doraźnej pomocy żołnierzowi polskiemu przy Towarzystwie Wzajemnej Pomocy Handlowców i Rzemieślników	Feliks Moskalewski i Józefa Gąsiorowska

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Rysu historycznego...*, s. 99–108.

Wśród aktywnych działaczek znalazły się takie ziemianki, jak: J. Plewińska, M. Przanowska i M. Świdowa oraz ziemianin Stefan Kowerski. Wszystkie wymienione w tabeli sekcje były istotne dla działalności Towarzystwa.

Na łamach „Nowej Ziemi Lubelskiej” dość często poruszano temat organizowania przez wiele ziemiańskich rodzin balów reprezentacyjnych na rzecz funduszu budowy „Domu Żołnierza” w Lublinie¹³⁵. Analiza roczników dziennika, zwłaszcza z 1925 roku, potwierdziła zasługi ziemian lubelskich we wspomnianych wyżej poczynaniach. Wśród nich najczęściej funkcję Gospodyń i Gospodarzy pełnili, m.in.: „Bilińscy Franciszkostwo, Bojarscy Michałostwo, Brzezińscy Adamostwo, Budnowie Nikodemostwo, Dembowie Bogdanostwo, Dobrzańscy Mieczysławostwo, Dreccy Józefostwo, Graffowie Kazimierzostwo, Kowerscy Stefanostwo, Iwanicy Karolostwo, Przegalińscy Edwardostwo, Rojowscy Tade-

135. „Ziemia Lubelska” została założona w 1904 roku i była najstarszym dziennikiem wydawanym w Lublinie. W 1923 roku zmieniono jej nazwę na „Nowa Ziemia Lubelska”. Zob.: „Nowa Ziemia Lubelska”, 11 I 1925, nr 10, s. 7.

uszostwo, Romerowie Janostwo, Sachsowie Henrykostwo, Sekutowiczowie Bolesławostwo, Sobieszczańscy Zygmunostwo¹³⁶ i wiele innych rodzin. Bale odbywały się w salonach pałacu Radziwiłłowskiego w Lublinie i były kontynuacją, jak podkreślano na łamach dziennika, wieczorków tanecznych urządzanych przed I wojną światową przez Korpus Oficerski¹³⁷. Urządzano też tzw. maskarady, które odbywały się w lokalach Towarzystwa Muzycznego i Teatru Miejskiego. Fundusze zebrane podczas imprezy zostały przekazane na Lubelskie Kolonie Letnie¹³⁸. Oprócz ziemian, którzy przekazali ofiary na budowę Domu Żołnierza w Lublinie, znalazły się także liczne instytucje¹³⁹.

Wśród osób wspierających inicjatywę budowy Domu Żołnierza znalazło się wielu ziemian, co przedstawiono w tabeli IV. Byli to m.in.: N. Budny, S. Czermiński, Cz. Florkowski, Edward Kałużyński, W. Scipio del Campo, Świdowie i A. Zawadzki.

Wszystkie przekazane kwoty zostały wpłacone do Banku Ziemiańskiego w Lublinie, na rachunek Komitetu Budowy Domu Żołnierza Polskiego¹⁴⁰. Dom Żołnierza miał się stać głównym ośrodkiem oświaty i kultury dla żołnierzy garnizonu lubelskiego¹⁴¹. W 1927 roku zamieszczono oficjalne podziękowanie kierowane pod adresem, głównie H. Sachsa, właściciela Abramowic; Zygmunta Sobieszczańskiego, właściciela Węglina, i Wacława Łabędzkiego¹⁴².

136. *Bal na „Dom Żołnierza”, „Nowa Ziemia Lubelska”, 11 I 1925, nr 10, s. 3.* Wśród pozostałych rodzin wymieniano następujące osoby: „Bieniakowie Aleksandrostwo, Bryłowie Stanisławostwo, Buszczyńscy Kazimierzostwo, Chamscy Edwardostwo, Cetnerowscy Zygmunostwo, Czerwiński Czesław, Dąbek Stanisław, Dudziński Kazimierzostwo, Dylewscy Stanisławostwo, Gajewscy Kazimierzostwo, Gallerowie Ryszardostwo, Grzesikowie Władysławostwo, Hedingerowie Władysławostwo, Kawecki Alfred, Krauzowie Adolfoostwo, Królikowscy Stanisławostwo, Krzyżowie Stanisławostwo, Krysiński Andrzej, Kurkowscy Marianostwo, Kurzewscy Janostwo, Lisowscy Stefanostwo, Lubekowie Sławomirostwo, Luchtowie Hipolitostwo, Markowiczowie Janostwo, Michalewscy Bronisławostwo, Michniewski Michał, Moskalewska Wanda, Moskalewscy Feliksostwo, Muszyński Władysławostwo, Myśliński Piotr, Nowiccy Stefanostwo, Olbrychtowie Brunonostwo, Ossowscy Józefostwo, Pomiankowski Zygmunt, Rettingerowie Edwardostwo, Riezerowie Alfredostwo, Rzeszotarscy Kazimierzostwo, Salkowscy Wacławostwo, Skawiński Józefostwo, Sokołowscy Bolesławostwo, Smoleński Wacław, Splawiński Władysławostwo, Szczepański Czesław, Szałowscy Tadeuszostwo, Sztrancowie Zdzisławostwo, Szymański Józefostwo, Szaynowscy Marianostwo, Steliński Ignacostwo, Turczynowiczowie Janostwo, Tymirski Eugeniuszostwo, Voltowie Michałostwo, Wachnowscy Włodzimierzostwo, Wasilewscy Eustachostwo, Wiaz Paweł, Wieszniewski Włodzimierz, Więckowscy Mieczysławostwo, Wróblewscy Janostwo, Zagrodzcy Mieczysławostwo, Zarembowie Romanostwo, Zubiewiczowie Kazimierzostwo”.

137. Tamże.

138. „Ziemia Lubelska”, 28 I 1923, nr 26, s. 6 (brak tytułu prasowego).

139. *Ofiary na budowę Domu Żołnierza polskiego w Lublinie*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 7 XI 1924, nr 304, s. 3.

140. Tamże. Przewodniczącym Sekcji Finansowej Komitetu Budowy Domu Żołnierza Polskiego w Lublinie był Kazimierz Rzeszotarski.

141. „Nowa Ziemia Lubelska”, 3 IV 1925, nr 90, s. 2 (brak tytułu prasowego).

142. *Podziękowanie Komitetu Budowy Domu Żołnierza*, „Ziemia Lubelska”, 15 I 1927, nr 14, s. 4.

Tabela IV. Lista osób i instytucji, które wsparły finansowo budowę Domu Żołnierza w Lublinie

Osoby/instytucje	Kwota w złotych polskich
Aleksander Zawadzki	50
Nikodem Budny	100
Teofil Laśkiewicz	100
Janina Skibińska	100
Władysław Skibiński	100
Anna i Kazimierz Rzeszotarscy	50
Helena Lisowska	25
Adam Janiszewski	10
Zygmunt Bońkowski	25
dr Władysław Hedinger	50
Edward Kałużyński	25
Czesław Florkowski	100
Włodzimierz Scipio del Campo	100
Mieczysław Kuliński	25
Stefan Dażwański	10
Stefan Czermiński	100
Gustawostwo Świdowie	100
Bank Handlowy Oddział w Lublinie	50
Bank Ziemi Polskiej	100
Izba Lekarska w Lublinie	100
Ziemski Bank Kredytowy, Towarzystwo Akcyjne we Lwowie, Oddział w Lublinie	100
Bank Związku Spółek Zarobkowych, Oddział Lubelski	100

Źródło: Opracowanie własne na podstawie artykułu w „Nowej Ziemi Lubelskiej” z 1924 roku.

Tabela V. Wykaz instytucji wnoszących subsydia na rzecz PCK

Wykaz instytucji	Kwota w złotych polskich
Bank Ziemiański Oddział w Lublinie	20
Dr Czesław Czerwiński, lekarz	10
Kasa Przemysłowców i Rolników w Lublinie	64,70
Klub Towarzystwa Łowieckiego w Lublinie	202,70
Magistrat m. Lublina	133,20
Okręgowy Urząd Ziemski w Lublinie	4,20
Syndykat Rolniczy Lubelski	36,50
Związek Ziemian w Lublinie	10
Łącznie 112 instytucji	Suma razem – 6078,90

Źródło: Opracowanie własne na podstawie artykułu w „Ziemi Lubelskiej” z 1926 roku.

Ziemiańskie prowadzili też działalność charytatywną wspierając Polski Czerwony Krzyż. Tabela V zawiera zestawienie instytucji, które wpłaciły pieniądze za naklejki PCK, za okres 1925–1926¹⁴³. Na jej podstawie trudno było wskazać nazwiska ziemian, którzy wspomagali działalność PCK. Jednak podane nazwy organizacji, takich jak: Bank Ziemiański, Okręgowy Urząd Ziemski, Syndykat Rolniczy, Towarzystwo Łowieckie czy Związek Ziemian świadczyły o tym, że było ich wielu.

Na łamach „Ziemi Lubelskiej” wielokrotnie pisano o pomocy materialnej dla młodzieży akademickiej, studiującej na Uniwersytecie Lubelskim¹⁴⁴. Cyklicznie pojawiały się artykuły o tej tematyce, których celem było większe zainteresowanie społeczeństwa całego województwa lubelskiego zarówno Uczelnią, jak i studiującą młodzieżą. Zorganizowano „Tydzień Akademicki”, aby zachęcić ludzi, zwłaszcza zamożnych, do wsparcia finansowego. W skład Komitetu Organizacyjnego weszli, oprócz znanych obywateli Lublina, ziemianki i ziemianie, jak: Natalia Budnowa, Helena Bleszyńska, Krystyna Ciświcka, Maria Gutowska, Janina Ski-bińska, Robert Przeglasiński, a także: prezydent Lublina Czesław Szczepański¹⁴⁵.

Niektórzy ziemianie sami zachęcali innych do ofiarowania datków na rzecz młodzieży akademickiej. Jednym z nich był Z. Sobieszczański z Węglina, który na łamach prasy lubelskiej wystosował apel do innych przedstawicieli swojej warstwy społecznej, do „składania ofiar w gotowiznie i w naturaliach”¹⁴⁶. Był on przewodniczącym Sekcji Ziemiańskiej, która działała w ramach Wojewódzkiego Komitetu Pomocy Młodzieży Akademickiej. Zbiórka darów odbywała się w biurze Reprezentacji Wojewódzkiej przy Związku Ziemian, przy ulicy Krakowskie Przedmieście 49. Dzięki sprawnej akcji pomocowej wśród darczyńców znaleźli się następujący ziemianie: Mieczysław Broniewski, Juliusz Cywiński, Józef Drecki, Jan Kołaczkowski, Ludomir Kłobski, Bronisław Michalewski, Paweł Rohland, Antoni Rostworowski, Henryk Sachs i Zygmunt Sobieszczański¹⁴⁷, przy czym nie były to jednorazowe datki. Ofiary pieniężne przekazane przez wymienionych ziemian dowodziły chęci wsparcia finansowego, zarówno uczących się studentów, jak również działalności Uniwersytetu.

143. *Polski Czerwony Krzyż – wykaz*, „Ziemia Lubelska”, 5 II 1926, nr 28, s. 4.

144. *Z życia młodzieży. Program tygodnia akademickiego*, „Ziemia Lubelska”, 19 I 1923, nr 18, s. 3; *Bratnia Pomoc Akademicka*, tamże, 25 I 1923, nr 23, s. 24. Bratnia Pomoc Akademicka powstała w 1918 roku i jej głównym celem było zaspokajanie potrzeb aprowizacyjnych młodzieży akademickiej. Zakładano też bursy, kuchnie, biblioteki, domy akademickie.

145. *Z życia młodzieży...*, „Ziemia Lubelska”, 19 I 1923, nr 18, s. 3; zob. też: *Ze spraw pomocy dla akademików*, „Express Lubelski”, 2 IX 1923, nr 30, s. 6.

146. *Do Ziemian*, „Ziemia Lubelska”, 23 I 1923, nr 21, s. 4.

147. Wysokość datków była następująca: „M. Broniewski, który przekazał 200 000 marek polskich (dalej: mp), J. Cywiński – 300 000 mp, J. Drecki – 50 000 mp, L. Kłobski – 500 000 mp, J. Kołaczkowski – 300 000 mp; B. Michalewski – 200 000 mp, P. Rohland – 500 000 mp, A. Rostworowski – 500 000 mp, H. Sachs – 1 000 000 mp, Z. Sobieszczański – 200 000 mp oraz oddział lubelsko-lubartowski ZZ, który ofiarował 10 metrów zboża”.

W lutym 1923 roku z inicjatywy wielu przedstawicieli ziemiaństwa lubelskiego zorganizowano bal na rzecz Bratniej Pomocy Studentów Uniwersytetu Lubelskiego pod kuratelą rektora, o. J. Woronieckiego. Obowiązek gospodyń przyjęły panie: Bobrowska, Bielińska, Ciświcka, Dąbrowska, Grafowa, Przegalińska, Sachsowa; zaś funkcję gospodarzy objęli następujący panowie: Teofil Ciświcki, Waław Czermiński, Stefan Kowerski, Andrzej Koźmian, Edward Przegaliński, Henryk Sachs, Czesław Szczepański i Zygmunt Sobieszczański¹⁴⁸.

Na podkreślenie zasługuje postawa Mieczysława Woronieckiego (1848–1908) i jego żony Marii Drohojowskiej (1857–1939) z Kań w powiecie chełmskim, którzy byli rodzicami dominikanina o. Jacka Woronieckiego (1878–1949). Małżonkowie wychowywali dzieci (mieli cztery córki i czterech synów) w atmosferze religijnej i patriotycznej. Uczestniczyły one wraz z rodzicami w pracy społecznej na rzecz potrzebujących. W pałacu znajdował się ołtarz, przy którym odprawiano msze dla okolicznej ludności unickiej, prowadzono też naukę języka polskiego i historii dla mieszkańców Kań i sąsiednich wsi¹⁴⁹.

Istotnym zadaniem ziemian miało być zapoznanie się z katolickim programem społeczno-gospodarczym i branie czynnego udziału w opracowaniu jego form. Zasadniczą służbą obywatelską ziemian okazała się praca na rzecz Akcji Katolickiej. Według Szymona Rudnickiego tak silne pokreślenie roli Akcji Katolickiej nie było przypadkowe, ponieważ ziemianie, obok duchowieństwa, najbardziej angażowali się w jej działalność¹⁵⁰. Akcja Katolicka była ruchem katolików świeckich, zmierzającym do większego nasycenia życia publicznego wartościami chrześcijańskimi¹⁵¹.

Na zjeździe ziemian w Warszawie w 1921 roku w imieniu całej warstwy ziemiańskiej wypowiedział się o. J. Woroniecki¹⁵², syn właścicieli z Kań w powiecie chełmskim, który podkreślał jednomyślne stanowisko wobec katolicyzmu, pisząc, że „źródło odrodzenia moralnego całego narodu polskiego tkwiło jedynie w katolicyzmie”¹⁵³. Ziemianie, jak stwierdził W. Mich, jako „depozytariusze tradycji chrześcijańskiej”¹⁵⁴, nie ukrywali przywiązania do doktryny Kościoła rzymskokatolickiego, z której czerpali inspirację do pracy społecznej. Z powyższymi

148. „Ziemia Lubelska”, 8 II 1923, nr 36, s. 6.

149. Strona internetowa o Ojcu Jacku Adamie Woronieckim, www.sargon.kul.pl, [inf. z dn. 2.02.2011 r.].

150. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo*, [w:] *Spółczesność polskie w XX wieku*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2003, s. 101.

151. Strona internetowa Akcji Katolickiej, www.ak.org.pl, [inf. z dn. 28.08.2015 r.].

152. O. Jacek Woroniecki (1878–1949) dominikanin i filozof. Był też rektorem Uniwersytetu Lubelskiego, który objął tę funkcję po śmierci ks. Idziego Radziszewskiego; zob.: *Zjazd biskupów w Lublinie*, „Ziemia Lubelska”, 24 VI 1925, nr 155, s. 5.

153. O. J. Woroniecki, *Rola czynników moralnych w społecznym życiu ziemian*, [w:] *Zadania...*, s. 5.

154. W. Mich, *Ideologia...*, s. 131 i n.

rozważaniami korespondują słowa Michała Żółtowskiego, który uwydatnił pracę ziemian w Akcji Katolickiej¹⁵⁵.

W prace organizacji była zaangażowana m.in. M. Kleniewska, która w 1930 roku podjęła się próby założenia Akcji Katolickiej przy parafii w Zagłobie¹⁵⁶. W powiecie zamojskim zaś funkcję prezesa Akcji piastował Aleksander Szeptycki z Łabuń, wiceprezesem został Stanisław Starowieyski (1895–1941), ziemianin z Łaszczowa w powiecie tomaszowskim, a stanowisko sekretarza objął Adam Grabkowski, administrator majątku w Michałowie, wchodzącego w skład Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca¹⁵⁷. Z kolei Komitet Akcji Katolickiej na Zamojszczyźnie reprezentowały następujące osoby: Maria i Stanisław Kowerscy oraz Aleksander Szeptycki¹⁵⁸. Wymierne zasługi dla Akcji Katolickiej miała M. Kowerska, która przewodniczyła Katolickiemu Stowarzyszeniu Kobiet (KSK) w Zamościu oraz wspólnie z Emilią Przegalińską, Marią Rogowską i Józefą Romaniec koordynowała prace w Towarzystwie Miłosierdzia im. św. Wincentego. Należy też nadmienić, że oddziałem Katolickiego Stowarzyszenia Kobiet w Łabuniach kierowała Róża Szeptycka¹⁵⁹. Aktywność ziemian w Akcji Katolickiej miała być punktem wyjściowym do działalności w innych katolickich organizacjach.

Na łamach „Głosu Lubelskiego” napisano o regionalnym zjeździe członków różnych organizacji katolickich w Lublinie, w tym Akcji Katolickiej. Wydarzenie to miało miejsce w dniu 10 marca 1935 roku. Inicjatorami zjazdu byli: Koło Lubelskie Polskiego Związku Inteligencji Katolickiej wraz z Diecezjalnym Instytutem Akcji Katolickiej w Lublinie. W spotkaniu wzięło udział ponad trzysta osób. Zebrani po mszy, którą odprawił ksiądz biskup M. L. Fulman, udali się do gmachu Uniwersytetu Lubelskiego. Oficjalnego otwarcia dokonał wiceprezes Związku prof. dr Henryk Dembiński, który następnie wyznaczył przewodniczącego zjazdu w osobie prezesa Związku inż. Adama Kozłowskiego. W Prezydium zasiedli m.in.: ks. prof. Józef Kruszyński – były rektor UL i Aleksander Szeptycki z Łabuń¹⁶⁰. Na zjeździe wystąpili prelegenci z cyklem wykładów, po nich odbyła się dyskusja, której wynikiem była deklaracja podejmowania szeregu nowych inicjatyw.

Wspomniani już Aleksander Szeptycki i jego zięć Stanisław Starowieyski w sprawach społecznych ściśle współpracowali z przedstawicielami Kościoła katolickiego¹⁶¹. Pierwszy z wymienionych brał czynny udział w Sodalizacji Mariańskiej, organizując rekolekcje dla ziemian i nauczycieli. W Łabuniach i w Łaszczow-

155. M. Żółtowski, *Co zawdzięczam wychowaniu w rodzinie*, „Biuletyn Ziemiański”, 1997, nr 1, s. 6–7.

156. M. Kleniewska, dz. cyt., s. 142.

157. APL, Starostwo Powiatowe Zamojskie (dalej: SPZ), Akcja Katolicka w Polsce, sygn. 191, k. 38 i 49.

158. Tamże, k. 25.

159. Tamże, k. 66 i 70.

160. *Z Akcji Katolickiej w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 2 III 1935, nr 70, s. 5.

161. O pracy społecznej S. Starowieyskiego można przeczytać w: *Ziemiańscy XX wieku...*, cz. 8, s. 146–146.

wie zakładali Koła Inteligencji Katolickiej. Aleksander Szeptycki angażował się też w prace stowarzyszenia pod nazwą „Odrodzenie”. O niezwykłym poświęceniu i ofiarności rodziny Szeptyckich świadczył fakt, iż własny zespół pałacowo-parkowy przekazali siostron franciszkancom¹⁶².

Na przykładzie podlaskiego Milanowa widoczna była współpraca dworu, parafii i mieszkańców wsi w dziedzinie aktywności charytatywno-opiekuńczej. Działalność Marii Wandy z Uruskich (1858–1931) i Włodzimierza (1837–1918) Czetwertyńskich, właścicieli nie tylko Milanowa, ale także: Kopiny, Mogiłki, Wierzbówki i Zieleńca¹⁶³, zapoczątkowała kolejne inicjatywy, w które czynnie włączyła się społeczność lokalna. Dzięki staraniom Włodzimierza Czetwertyńskiego zostało wybudowane połączenie kolejowe na trasie Łuków – Lublin, które przebiegało przez Milanów. U progu niepodległości na terenie majątku działały: wiejska biblioteka z czytelnią, chór, koło młodzieży, teatr, organizowano zajęcia sportowe, założono Ochotniczą Straż Pożarną. Po wojnie polsko-bolszewickiej Maria Czetwertyńska, pomimo trudności finansowych, odbudowała gospodarstwo i czynnie wspierała potrzebujących¹⁶⁴.

Szczególne zasługi ziemian można odnotować w ofiarności na rzecz Kościoła. Stosunek ziemian do wiary i spraw Kościoła wynikał z ich wychowania wyniesionego z domów rodzinnych. Religia stanowiła stabilny i niezawodny system wartości, często też była jedynym oparciem duchowym¹⁶⁵. Niech za przykład posłuży postać Marii Kowerskiej, która była znana z działalności dobroczynnej. Przyczyniła się do utworzenia Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Maryi w Zamościu. Na łamach „Tygodnika Zamojskiego” napisano, iż „inicjatywa powstania tej placówki zrodziła się z cierpienia osobistego Kowerskiej, jej syn Andrzej został przysypany w Tatrach lawiną. Uczyniono śluby, że jeśli przeżyje, to dom i plac przy ul. Zdanowskiej będzie placówką Zgromadzenia”¹⁶⁶. Syn M. Kowerskiej wrócił do domu, zaś ofiarodawczyni dotrzymała obietnicy.

Ziemiańskie często należeli do Sodalicji Mariańskiej, nierzadko we dworach odbywały się spotkania stowarzyszonych, jak miało to miejsce chociażby w Łasz-

162. WBPHELL, ZS, M. Kowerska, dz. cyt., s. 2. Zob. też: R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 6, *Województwo belskie, Ziemia Chełmska województwa ruskiego*, Wrocław 1995, s. 84. „Odrodzenie” zawiązano w 1919 roku. Było to Stowarzyszenie Katolickiej Młodzieży Akademickiej. Cel działalności tkwił w pogłębianiu katolicyzmu. Stowarzyszenie było elitarne, gdyż należeli do niego głównie przedstawiciele inteligencji ziemiańskiej oraz innych grup społecznych, których łączyło podobne spojrzenie na sprawy wiary, liturgii i problemy społeczne. O „Odrodzeniu” wspominał też w jednej ze swoich prac Sz. Rudnicki; zob.: tenże, *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985, s. 82–83.

163. T. Epsztejn, S. Górzynski, dz. cyt., s. 3–4.

164. Szerzej: A. Żółtowski, *Biblioteka Milanowska ksiąg Czetwertyńskich*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie II...*, s. 50; A. Kopruckowiak, *Dobra ziemskie Milanów i ich właściciele w XIX wieku*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie I...*, s. 210–213.

165. Maria Kleniewska zaangażowała się w życie religijne, zwłaszcza po śmierci dwóch córek w 1895 roku, zob.: M. Kleniewska, dz. cyt., s. 7 i 33.

166. K. Czubara, *Ścigając się ze śmiercią*, „Tygodnik Zamojski”, 25 IV 2007, nr 17, s. 2–3.

czowie i Łabuniach Szeptyckich oraz w Dratowie M. Kleniewskiej¹⁶⁷. Do Sodalicii w Lublinie należał też A. Rostworowski, o czym świadczył dyplom przyjęcia go do grona stowarzyszenia¹⁶⁸. Antonina Gutowska pełniła funkcję przewodniczącej Sodalicii Mariańskiej Pań Wiejskich Ziemi Lubelskiej, zaś Juliusz Stadnicki był prefektem Sodalicii Panów Ziemi Lubelskiej¹⁶⁹.

Większość ziemian postrzegała religię jako stabilny i niezawodny system wartości. Ziemianie przewodniczyli Dozorom Kościelnym, byli kolatorami i hojnymi ofiarodawcami. Analiza źródeł wykazała, że np. na początku lat dwudziestych w Biskupicach prezesem Dozoru Kościelnego był August Popławski z majątku Łysołaje, a wśród członków, obok przedstawicieli warstwy chłopskiej, znalazł się właściciel Brzezic Włodzimierz Scipio del Campo. Brali oni czynny udział w pracach na rzecz odnowienia kościoła parafialnego oraz odbudowy budynków gospodarczych¹⁷⁰. Główny członek Dozoru w Bystrzycy stanowili, oprócz miejscowych włościan, Tadeusz Rojowski i Jan Kołaczkowski z dóbr Pliszczyn. Ci sami ziemianie oraz syn Tadeusza Rojowskiego, Zbigniew, zasilili szeregi Komisji Parafialnej¹⁷¹. W Piaskach na czele Dozoru Kościelnego stał Juliusz Florkowski z Wygnanowic w powiecie krasnostawskim, zastępcą był Artur Rzewuski z majątku Borek niedaleko Piask oraz Wojciech Winiarczyk, do którego należał folwark Żegotów w powiecie krasnostawskim. Wszyscy wymienieni podjęli się próby znalezienia nowego terenu pod cmentarz miejski, prowadząc rozmowy z władzami miasta oraz właścicielami wskazanych działek¹⁷². W latach 1916–1934 przewodniczącym Dozoru w Niedrzwicy Kościelnej był Mieczysław Mazurkiewicz z pobliskiego majątku, który ufundował obraz w ołtarzu bocznym kościoła oraz podarował drzewo na ławki¹⁷³. Z fundacji Rostworowskich wybudowano w XIX wieku kościół parafialny w Milejowie, którego kolatorem w późniejszym okresie był syn fundatora Antoniego Nałęcz Rostworowskiego, Antoni Rostworowski¹⁷⁴.

Fundatorską działalność prowadzili też Kleniewscy¹⁷⁵. W tej dziedzinie wyróżniała się, wspomniana już wcześniej, M. Kleniewska z Kluczkowic. Po śmierci męża kontynuowała jego pracę i dzięki jej wysiłkom w 1924 roku zbudowano ple-

167. *Ziemianie polscy XX wieku*, cz. 7, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 2004, s. 146; M. Kleniewska, dz. cyt., s. 142. Sodalicia Mariańska było to katolickie stowarzyszenie świeckich. We dworze w Dratowie oprócz Sodalicii działało też Stowarzyszenie Dobrych Dzieci.

168. APL, Akta po Muzeum Lubelskim, sygn. 116, Dyplom.

169. *Apel do ziemiaństwa*, „Głos Lubelski”, 10 VI 1938, nr 157, s. 5.

170. APL, SPL, Parafia rzymsko-katolicka w Biskupicach – protokoły i uchwały zebrań parafialnych, wybory członków Dozoru Kościelnego, odbudowa kościoła i budynków ekonomicznych 1921–1927, sygn. 601, k. 3–6. Hrabia podpisywał się w następujący sposób, pisząc w pierwszej kolejności końcówkę nazwiska Campo del Scipio.

171. Tamże, k. 5–7.

172. Tamże, k. 4–12.

173. J. Głębowa, dz. cyt., s. 134.

174. AWUOZ, M. Kseniak, L. Gralewski, *Ewidencja pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Milejowie*, Lublin 1987, s. 1.

175. Szerzej: W. Włodarczyk, *Dzieje Wilkowa i okolic*, Wilków 1998, s. 74; A. Przegaliński, *Spoleczna działalność...*, s. 167–178.

banie oraz erygowano parafię. Kleniewska wybudowała ochronę we Wrzelowie w latach 1928–1929, którą prowadziły, sprowadzone przez nią, siostry zakonne¹⁷⁶. Wspomagała też budowę i organizację Uniwersytetu Lubelskiego¹⁷⁷. Wraz z kilkoma innymi ziemiankami w 1925 roku w Dratowie utworzyła Bractwo Pielgrzymstwa Polskiego (potocznie zwane bratkami), organizację o charakterze religijnym i patriotycznym. W kolejnych latach ostatecznie zmieniono nazwę na Bractwo Przemienienia Pańskiego¹⁷⁸. W Kluczkowicach urządzano rekolekcje i zapraszano wybitnych księży, jak np. księdza Władysława Kornilowicza, który był duchowym opiekunem ziemianek, skupionych wokół M. Kleniewskiej¹⁷⁹.

Podsumowując należy zaznaczyć, że działalność ziemian na płaszczyźnie dobroczynnej była doniosła. W życiu społecznym Lubelszczyzny uczestniczyło około sześćdziesięciu rodzin, co świadczy o tym, że przynajmniej część lubelskiego ziemiaństwa, zwłaszcza ta świadoma swoich obowiązków względem lokalnej społeczności, nie stanowiła zamkniętej elity. Trzeba też podkreślić, że sukcesy wielu przedsięwzięć oświatowych, charytatywnych czy kulturalnych stały się możliwe dzięki współpracy środowisk ziemiańskich, inteligentkich, przemysłowych oraz chłopskich.

W działalność charytatywną angażowały się niejednokrotnie całe ziemiańskie rodziny, których etos pracy na rzecz potrzebujących przechodził z pokolenia na pokolenie, jak chociażby rodziny: Budnych, Czetwertyńskich, Kleniewskich, Kowerskich, Mazurkiewiczów, Przanowskich, Rojowskich, Rostworowskich, Szepetyckich czy Vetterów.

1.3. Działalność kulturalna

W dwudziestoleciu międzywojennym dwór był nadal czynnikiem kulturotwórczym. Pomimo zmieniających się warunków społeczno-gospodarczych i politycznych, ziemianie zachowali znaczny prestiż i wpływy społeczne¹⁸⁰. Ziemianie

176. M. Kleniewska, dz. cyt., s. 118–119 i 152. Zob. też: A. Przegaliński, dz. cyt., s. 71 i 305.

177. M. Kleniewska, dz. cyt., s. 140.

178. Tamże, s. 118. Ideą Bractwa Przemienienia Pańskiego miało być duchowe odrodzenie narodu polskiego. Z nim związane było również Bractwo Pielgrzymstwa Polskiego, które M. Kleniewska założyła podczas II wojny światowej. Była to grupa ludzi podróżujących po wsiach, którzy mieli za zadanie wspierać duchowo mieszkańców, a także dzielić się z nimi wiedzą gospodarską. Jednak niski poziom kulturalny i moralny mieszkańców wsi utrudniał jej poczynania. Więcej na ten temat: tamże, s. 143–150.

179. Tamże, dz. cyt., s. 118, 146. Ksiądz W. Kornilowicz wspólnie z franciszkanką Różą Czacką i Antonim Marylskim założyli Zakład dla Niewidomych w Laskach, gdzie pod koniec II wojny światowej przebywał ks. Stefan Wyszyński, zob.: J. Jakubowicz, *Sągi rodów polskich*, Warszawa 1995, s. 42; M. Soborska, *Szkice z dziejów Kluczkowic*, Lublin 1998, s. 146. Zob. też: A. Przegaliński, dz. cyt., s. 217.

180. Zob.: J. Żarnowski, *Spółczesność XX wieku*, Wrocław 1999, s. 281–289; M. B. Markowski, *Obywatele ziemsy...*, s. 32–40.

gromadzili w rodzinnych siedzibach okazałe zbiory rodowe, na które składały się cenne dzieła sztuki. Jednym z takich ziemian był Jan Zamoyski (1912–2002). Jego wspomnienia dotyczyły między innymi utworzenia Biblioteki Zamoyskich w Zamościu i w Warszawie. Kolekcja w znacznym stopniu została zniszczona w wyniku działań wojennych podczas Powstania Warszawskiego w 1944 roku¹⁸¹.

Inni ziemianie, jak o. Jacek Woroniecki, wspierali powstanie biblioteki na Wołyniu. Ojciec Jacek osobiście apelował o ofiarowanie dzieł na rzecz księgozbioru dla Liceum Krzemienieckiego, w celu podtrzymania polskiej kultury na tym terenie. Sam przekazał następujące dzieła: „Tarnowski, *Historia literatury polskiej*, 7 tomów; Konieczny, *Dzieje Polski za Piastów i Jagiellonów*, 2 tomy; Rydel, *Zygmunt August*, 3 tomy; Reymont, *Trylogia historyczna*, 3 tomy; Askenazy, *Ks. Józef Poniatowski*, 1 tom; „Biblioteka Krakowska”, 5 tomów”¹⁸². Wszystkie wymienione pozycje książkowe pochodziły z prywatnego zbioru Woronieckiego, który przeznaczył je na zaszczytny cel, o czym napisano w cytowanym artykule.

Owocześnie uważano, że ziemianie skupiali w sobie cechy, zarówno rolników, jak i inteligencji¹⁸³. O tożsamości i roli ziemiaństwa decydowało szlacheckie pochodzenie¹⁸⁴. Jednak podobne opinie kreowano wyłącznie w środowisku ziemiańskim. Była to stała tendencja idealizowania własnego wizerunku¹⁸⁵. W tym miejscu warto wspomnieć o rodzinie Stryjeńskich ze Stryjna, niedaleko Piask. Wielu przedstawicieli wywodzących się z tej rodziny wniosło niemałe zasługi dla rozwoju kultury polskiej, np. Karol Stryjeński był architektem, odrestaurował Kościół Mariacki w Krakowie, kościół Św. Krzyża, katedrę we Włocławku, pałac w Woli Justowskiej i wiele innych budowli świeckich. Jego żona Zofia z Lubańskich Stryjeńska była znaną malarką¹⁸⁶.

Wielu przedstawicieli warstwy ziemiańskiej utrzymywało ściśle kontakty ze znanymi polskimi pisarzami, poprzez mecenat lub bezpośrednio uczestnictwo w życiu towarzyskim. W majątku Struża, który w 1922 roku został zakupiony przez Jana Tomasza i Teodorę z domu Kuśmierską Szczepańskich, częstymi gośćmi byli generał Władysław Orlicz, generał Mieczysław Smorawiński oraz

181. R. Jarocki, *Ostatni ordynat. Z Janem Zamoyskim spotkania i rozmowy*, Warszawa 1991, s. 55.

182. „Ziemia Lubelska”, 15 IV 1923, nr 98, s. 3.

183. Por.: W. Mich, *Ziemiańskie walory*, *Ziemiańskie o racji bytu swojej warstwy*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie I*, s. 31. Zob.: S. Pliszczynski, *O kulturze narodowej*, „Ziemia Lubelska”, 20 XII 1925, nr 306, s. 3.

184. W. Mich, *Ziemiańskie walory...*, s. 32–33.

185. Por. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo*, [w:] *Spółczeństwo...*, s. 207–209, 243–249.

186. L. Świątlicki, *Historie...*, s. 85–86; tenże, *Dwory...*, s. 67 i in. Zofia z Lubańskich Stryjeńska (1891–1976) była malarką, reprezentantką stylu *art deco*, ilustratorką, grafikiem, scenografem. Należała do najbardziej znanych polskich artystek okresu dwudziestolecia międzywojennego, wespół z Tamarą Lempicką. Zob.: W. Kalicki, *Trzecia młodość Stryjeńskiej*, „Gazeta Stołeczna”, 19 luty 2010, nr 2, s. 14. Zob.: J. Zbigniewicz, *Historia wsi i ich właścicieli w gminie Rybczewice*, [w:] *Dzieje gminy Rybczewice*, red. L. Świątlicki, Rybczewice – Piaski – Lublin 1996, s. 43.

malarz Mieczysław Jabłoński¹⁸⁷. W majątku Święcice państwa Lechnickich, w powiecie chełmskim, gościli m.in.: starosta Dąbski, poseł Berczowski, poseł Stanisław Wojciechowski¹⁸⁸.

We dworze Zofii i Leona Epszteinów w Pilaszkowicach gościły osoby pochodzące z najbliższej rodziny oraz znajomi: Boduszyńscy z Chojna, Dąbrowscy z Lipnika, Florkowscy z Fajslawic i Wygnanowic, Hemplowie z Nowin, Honcza z Łabuniek, Janisławscy ze Średniej Wsi, Koszarscy z Siennicy Różanej, Kowerscy z Olszanki, Lipińscy z Piask Szlacheckich, Plewińscy z Orchowca, Potocki z Bończy, Rzewuscy z Borku, Scypionowie z Brzezic, Skarzyńscy z Rybczewic, Suchodolscy z Mościsk, Woronieccy z Kań i Żyliczowie z Dąbia¹⁸⁹. Innymi gośćmi, którzy odwiedzili właścicieli Pilaszkowic, byli też: architekt Jan Bogusławski, Maria Konopnicka, a także późniejszy minister rolnictwa Juliusz Poniatowski¹⁹⁰.

W Brzezicach u Wandy ze Świderskich i Włodzimierza Scipio del Campo letnikami, przyjeżdżającymi na licznie organizowane przez rodzinę rauty i dyskusje polityczne, byli gen. Kazimierz Sosnkowski oraz historyk filozofii i historyk sztuki Władysław Tatarkiewicz¹⁹¹. Oprócz wymienionych do majątku przybywały też zaprzyjaźnione rodziny ziemiańskie takie jak: Epszteinowie z Pilaszkowic, Koźmianowie z Wierzchowisk, Michalscy z Trawnik, Rzewuscy z Borku i Kocłaczkowsy ze Strzyżewic, o których wspominał regionalista L. Świetlicki.

Niektórzy ziemianie sami wykazywali zdolności artystyczne, np. jednym z wybitnych rzeźbiarzy polskich XX wieku był August Zamoyski (1893–1970), syn Tomasza Zamoyskiego i Ludmiły z Zamoyskich z linii węgierskiej¹⁹². W 1893 roku majątek Jabłoń na Podlasiu kupili rodzice Augusta Zamoyskiego, zaś August dopiero w 1935 roku przejął dobra. Okazał się zaradnym gospodarzem, choć jego pasją było rzeźbiarstwo. Przyjaźnił się z wieloma artystami, m.in. ze Stanisławem Ignacym Witkiewiczem i Jarosławem Iwaszkiewiczem. Był zafascynowany kulturą ludową. Dla okolicznej ludności zorganizował świetlicę, zakupił też rowery i urządzał wyścigi rowerowe, niektórym pomagał finansowo w dalszym kształceniu¹⁹³.

187. L. Świetlicki, *Historia...*, s. 234; tenże, *Dwory...*, s. 107. Podczas okupacji przebywał w Struży, Stanisław Magierski z Lublina, oficer Armii Krajowej i znany kompozytor pieśni partyzanckich. We dworze w Struży powstała jego piosenka pod tytułem: „Serce w plecaku”; tamże, s. 108.

188. „Nowa Ziemia Lubelska”, 17 IX 1924, nr 254, s. 3. Interesujące ujęcie dziejów krewnych i przyjaciół wywodzących się z warstwy ziemiańskiej przedstawił Antoni Kroh, etnograf, historyk kultury, pisarz i tłumacz; zob.: tenże, *Starorzeczka*, Warszawa 2010, passim. Rodzicami Antoniego Kroha (1943-) byli Zofia z Lechnickich i Antoni Kroh, właściciele majątku Serebryszcze w powiecie chełmskim; zob.: tenże, dz. cyt., s. 108.

189. Por.: L. Świetlicki, *Dwory...*, s. 43.

190. Tamże.

191. Tamże, s. 98–99.

192. J. Jakubowicz, dz. cyt., s. 363. August Zamoyski (1893–1970) z linii włodawskiej, był twórcą pomnika Fryderyka Chopina w Rio de Janeiro. Zob.: T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 482–483.

193. I. Grabowski, *Jabłoń uhonorował Augusta Zamoyskiego*, „Słowo Podlasia”, 1998, nr 23, s. 8.

Niektórzy ziemianie zajmowali się publicystyką, pisząc artykuły prasowe, które zamieszczano na łamach „Głosu Lubelskiego”. Do publicystów należeli: Edward Kołaczkowski, Stanisław Kowerski, Robert Przeglaliński, o. Jacek Woroniecki czy Zygmunt Sobieszczański, którego artykuły były również zamieszczane w konkurencyjnej ideowo „Ziemi Lubelskiej”¹⁹⁴. W gazetach o zasięgu ogólnopolskim jak „Gazeta Rolnicza”, „Przegląd Gospodarczy” czy „Przegląd Ziemiański” pisywał Jan Stecki¹⁹⁵. Na łamach „Ziemianina” publikował Jan Eustachy Kowerski (1882–1948), syn Jana Stefana Kowerskiego z Józnowa¹⁹⁶.

Mecenat był jedną z najważniejszych form działalności społecznej ziemian. Wiele rodzin ziemiańskich składało ofiary indywidualne. W 1929 roku Janusz Iwaskiewicz wyliczył 27 fundacji i zapisów w niepodległym państwie, w tym tak wielkie, jak Anieli Potulickiej, która przekazała Uniwersytetowi Lubelskiemu majątek wart 6 milionów złotych, czy Fundacja Kórnicka Władysława Zamoyskiego (1853–1924)¹⁹⁷. Przewodniczącym tej organizacji był Maurycy Zamoyski, XV ordynat zamojski, który w okresie Drugiej Rzeczypospolitej był największym właścicielem ziemskim i posiadał 199 600 hektarów ziemi¹⁹⁸.

Z inicjatywy hrubieszowskich ziemian wybudowano Dom Sokoła w Hrubieszowie. Plac ofiarowali Kazimierz i Władysław Pohoreccy. Pierwsze ofiary złożyło miejscowe społeczeństwo, jednak lwia część datków pochodziła od hrubieszowskiego ziemianstwa i Ordynacji Zamojskiej z Maurycym Zamoyskim na czele. Dom Sokoła został dobrze wyposażony, zarówno pod względem potrzeb wychowania fizycznego, jak również kulturalno-oświatowych. Znajdowała się w nim sala gimnastyczna ze sceną, kino, strzelnica, kręgielnia, sala jadalna oraz pokoje gościnne¹⁹⁹. Kazimierz Pohorecki był właścicielem następujących majątków: Cichobórz, Łotoszyny i Ślipcze Wołynki, zaś Władysław Pohorecki zarządzał Czumowem i Kozodawami²⁰⁰.

Warto przypomnieć, że jeszcze inną formą mecenatu sprawowanego przez ziemian było zapraszanie do posiadłości wiejskiej wielu znanych literatów, ludzi sztuki i nauki. W tej działalności ogromne zasługi na rzecz rozwoju społecznego

194. E. Kołaczkowski, *Bitwa pod Żyrzynem*, „Głos Lubelski”, 24 I 1927, nr 23, s. 3; S. Kowerski, *Rzut oka na stosunki rolnicze w Lubelskiem w ostatnim pięćdziesięcioleciu*, tamże, 27 XI 1927, nr 326, s. 6; J. Woroniecki, *W przededniu stuletniej rocznicy urodzin Matki Marceliny Darowskiej 1827–1927*, „Głos Lubelski”, 27 I 1927, nr 26, s. 5; R. Przeglaliński, *Klemens Junosza Szaniawski. Wspomnienia o jego stosunkach z miastem Lublinem*, „Głos Lubelski”, 31 I 1927, nr 30, s. 3; Z. Sobieszczański, *Odezwa do ziemian*, „Głos Lubelski”, 24 XI 1919, nr 296, s. 1; tenże, *Odezwa do ziemian*, „Ziemia Lubelska”, 23 XI 1919, nr 490, s. 2; tenże, *Ziemianie*, „Głos Lubelski”, 28 III 1924, nr 82, s. 3.

195. W. Mich, *W obliczu...*, s. 12, 23, 24, 47 i 52.

196. Tenże, *Związek Ziemian...*, s. 56, 61, 67 i 90.

197. J. Iwaskiewicz, *Ofiarność ziemian na cele oświatowo-kulturalne 1800–1929*, Warszawa 1929, s. 35–38; A. Biernacki, *O polskim...*, s. 223; M. Kocójowa, *Przetrwać...*, s. 240 i n.; zob. też: J. Jakubowicz, dz. cyt., s. 363–365.

198. J. Jakubowicz, dz. cyt., s. 363.

199. *Budowa Domu Sokoła w Hrubieszowie*, „Głos Lubelski”, 15 I 1929, nr 15, s. 5.

200. T. Epsztejn, S. Górzyński, dz. cyt., s. 16.

i kulturalnego mieszkańców wsi wniosła rodzina Czetwertyńskich z Milanowa na Podlasiu²⁰¹. Maria i Włodzimierz Czetwertyńscy założyli Bibliotekę Milanowską, która przyciągała wielu naukowców, a także wypożyczała książki miejscowej ludności chłopskiej²⁰². W następujący sposób Włodzimierz Czetwertyński wspominał o założeniu omawianej placówki: „postanowiłem sprowadzić do Milanowa bibliotekę mego dziada, generała Ludwika Kropińskiego. [...] Na bibliotekę [...] składało się kilka tysięcy tomów, wśród których nie brakło przednich i wyborowych starodruków, oraz cennych zabytków dawnej literatury polskiej”²⁰³. Podkreślał przy tym potrzebę jej utworzenia. Nie bez znaczenia był też udział w tym przedsięwzięciu jego małżonki Marii. Służyła mu zawsze nieocenioną radą, o czym pisał w dalszej części wspomnień.

Na niwie działalności społecznej wyróżniała się również rodzina Łosiów, właściciele majątku Niemce, zwłaszcza w osobie Marty z Budnych Łosiowej (1898–1969), która pozostawiła po sobie liczne dokonania na rzecz środowiska wiejskiego²⁰⁴. W posagu otrzymała dobra Niemce, położone w powiecie lubartowskim, których gospodarowaniem zajęła się już w 1918 roku i jednocześnie włączyła się w nurt życia lokalnego. Została członkinią Gminnej Rady Szkolnej w Niemcach; zajmowała się też ochroną w Lublinie²⁰⁵. Marta Łosiowa organizowała i uczestniczyła w regularnych spotkaniach Towarzystwa Ziemianek. Brała udział w projektach związanych z samokształceniem i szerzeniem oświaty rolniczej, poprzez szkolenia i konkursy²⁰⁶. Angażowała się w prace na rzecz Polskiego

201. Andrzej Żółtowski w jednym z artykułów pisał, że „Milanów stał się już znany w połowie XIX wieku, gdyż babka M. Czetwertyńskiej, Wanda Julianna z Potockich hrabina Caboga założyła Fundację Szpitala oraz kaplicę przyszpitalną, połączoną z budynkiem szpitala łącznikiem”, tenże, *Maria Włodzimierzowa z Uruskich księżna Światopełk-Czetwertyńska*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III...*, s. 73. Maria i Włodzimierz ks. Czetwertyńscy mieli kilkoro dzieci: trzy córki, Zofię – żona Władysława Zamoyskiego, Marię – żona Adama Tarnowskiego i Wandę – żona Andrzeja Żółtowskiego, oraz trzech synów, Seweryna, Ludwika i Włodzimierza; zob.: J. Jakubowicz, dz. cyt., s. 36–38.

202. Zob.: A. Kopruckownik, *Dobra ziemskie Milanów...*, s. 211.

203. W. Czetwertyński, *Na wozie i pod wozem (1837–1917). Wspomnienia z lat ubiegłych wnukom i wnuczkom opowiedziane*, Poznań [1939], s. 273.

204. Marta z Budnych Łosiowa była córką Nikodema Budnego (1863–1934), oraz żoną profesora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Stanisława Łosia (1890–1974). Był on krewnym Witolda Łosia, właściciela pobliskich Piotrowic. Jednak małżonkowie przez kilka lat nie mieszkali razem, a przyczyną tego była praca Jana, który był zatrudniony w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Warszawie. Łosiowie mieli dwoje dzieci: Elżbietę i Marka. Zob.: E. Wierzbicka, *Marta z Budnych Łosiowa (1898–1969) i jej dwór w Niemcach w latach 1918–1944*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III...*, s. 340, 343 i 353. Ojciec Marty, Nikodem Piotr Budny (1863–1934) był znanym i zasłużonym dla Lubelszczyzny przedsiębiorcą i społecznikiem, który odziedziczył po ojcu majątki: Jastków, Zakrzów, Żulin i Niemce. Posiadał udziały w Cukrowni „Rejowiec”, hotel „Victoria”, a także nieruchomości, m.in. w Sopocie. W 1896 roku ożenił się w Biskupicach z Natalią Marią Popławską, córką Zygmunta i Wandy z Żylińskich, właścicieli majątku Łysołaje. Małżeństwo Budnych miało troje dzieci: Jana, Martę i Magdalenę. Więcej na ten temat: APL, AŁ, Akta metrykalne Nikodema Budnego, sygn. 342, k. 2; tamże, Testament Nikodema Budnego z 15 marca 1934 roku, sygn. 342, k. 3.

205. E. Wierzbicka, dz. cyt., s. 348.

206. APL, AŁ, sygn. 127, k. 2.

Towarzystwa Czerwonego Krzyża (1920). Działała też w Sodalicii Mariańskiej, do której została przyjęta w 1931 roku. Coraz częściej zajmowała się sprawami religijnymi. Uczestniczyła w Kongresie Eucharystycznym w Irlandii w 1932 roku, a także w wielu kongresach krajowych²⁰⁷.

Marta Łosiowa rozwijała też własne pasje literackie i czytelnicze. Zajmowała się biblioteką we dworze, którą potem udostępniała mieszkańcom wsi. Oboje małżonkowie włączali się w pracę społeczną na rzecz rozwijania sieci szkół i podnoszenia ich poziomu, także przez wzgląd na tradycje rodzinne. Wspierali też Polską Macierz Szkolną. Ojciec Marty Łosiowej, Nikodem Budny (1863–1934), hojnie wsparł finansowo, założony w 1918 roku, Katolicki Uniwersytet Lubelski²⁰⁸. W 1925 roku Marta Łosiowa otrzymała nominację do Rady Szkolnej Powiatowej powiatu lubartowskiego, a w latach 1935–1936 była jej przewodniczącą. Brała czynny udział w pracach Rady, wizytowała szkoły, uczestniczyła w naradach powiatowych i zjazdach organizowanych w Warszawie. Starła się też zmobilizować Zarząd Ordynacji Kozłowieckiej do zajęcia się szkolnictwem na ich terenie²⁰⁹. W Niemcach zawiązał się komitet budowy szkoły, w którego pracach wzięła udział Marta Łosiowa. Ponadto od 1925 roku wspierała też budowę Domu Ludowego w Niemcach²¹⁰, prowadząc przez wiele lat rachunki i czuwając nad funkcjonowaniem powstałego tam sklepu spółdzielczego.

Ziemianie lubelscy, w tym panie, brali czynny udział w pracach społecznych na Kresach Wschodnich. Opieką kulturalno-oświatową ludności zamieszkałej na wymienionym obszarze, zajęła się Zofia Zembrzuska (1868–1947). Była inicjatorką tworzenia czytelni i wypożyczalni książek na tych terenach. W ciągu kilku lat powstało siedem bibliotek, m.in. w Budkach Snowidowidzkich, Hale, Kostopolu, Osowiku, Rafałowce i Rokitnie. Zgromadzone księgozbiory pochodziły z wysyłek przekazanych przez Z. Zembrzuską. W 1928 roku przesłała do wymienionych Budek Snowidowidzkich 28 książeczek na nagrody dla najlepszych uczennic i uczniów, co, jak zapisano w dokumencie, „sprawiło dzieciom ogromną radość”²¹¹. W podziękowaniu za otrzymane prezenty dzieci wystosowały list do Zofii Zembrzuskiej, który nosił datę 24 stycznia 1928 roku. W liście tym dzieci wyrażały wdzięczność za okazaną pomoc w postaci książek i kostiumów, przeznaczonych na zorganizowanie jasełek. Przedstawienie przyniosło dochód, za który postanowiono kupić chorągiew do kościoła parafialnego²¹². Zofia Zembrzuska przekazała także dary dla wybranych kościołów, np. w Rokitnie – dwa ornaty, trzy obrusy, pas do dzwonka, kandelabry, kropidło z rączką, dywan, ob-

207. Tamże, sygn. 95, k. 4.

208. E. Wierzbička, dz. cyt., s. 351.

209. APL, AŁ, sygn. 126, k. 3.

210. AWUOZ, B. Stanek-Lebioda, *Wartości kulturowe gminy Niemce*, Lublin 1993, s. 44.

211. WBPHLL, ZS, *Rys historyczny...*, s. 127.

212. Tamże, List dzieci z Budek Snowidowickich do Zofii Zembrzuskiej, z dnia 24 I 1928 roku, sygn. 1925, nlb. Wśród dzieci podpisanych pod nadanym listem znalazły się: Filomena Chmielewska, Antoni Chmielewski, Józef Rudnicki, Jan Lech, Feliks Lech, Emma Białecka i Adela Dawidowicz.

raz św. Teresy, paschał i bieliznę kościelną. Na rzecz parafii w Rafałowce wysłała kielich, obrusy, pas do dzwonka i komplet odzieży kościelnej²¹³.

W dwudziestoleciu międzywojennym opiekę nad dobrami kultury narodowej przejęły instytucje państwowe, mimo to dwór w środowisku wiejskim utrzymał pozycję ośrodka kultury. Domy ziemiańskie prenumerowały prasę, udostępniały mieszkańcom wsi bogate zbiory biblioteczne, gromadziły i przechowywały cenne dzieła sztuki. Ziemianie wspólnie z innymi mieszkańcami wsi obchodzili rocznicowe święta; niekiedy inicjowali też budowę pomników.

W 1928 roku w Częstoborowicach zawiązano Komitet na rzecz budowy pomnika powstańców styczniowych. W jego skład weszli: ks. Władysław Kopeć – proboszcz parafii częstoborowickiej, który był inicjatorem budowy pomnika, Leon Epsztein – właściciel Pilaszkowic, komendant policji Potyrański, wójt gminy Antoszewski, pisarz gminy Dybko, Zofia i Józef Kulczyccy – nauczyciele, Maria Górna i Maria Dziedzicka – nauczycielki oraz 20 miejscowych włościan²¹⁴. Lucjan Świetlicki, regionalista i badacz dziejów Lubelszczyzny, pisał, że: „starosta krasnostawski Ryszard Koch ofiarował na ten cel wagon czerwonego kwarcu kieleckiego, który miał przygotowany na stacji w Chełmie. Ludność wsi Rybczewice i Stryjna zwozła go ze stacji Trawniki własnymi furmankami. Profesor gimnazjum w Krasnymstawie wykonał model pomnika. Właściciel dóbr pilaszkowskich, Leon Epsztein, oraz Władysław Kania, właściciel Rybczewic, ofiarowali furmanki i ludzi do pomocy”²¹⁵. Po uroczystym poświęceniu pomnika, które miało miejsce 11 listopada 1928 roku, odbyło się nabożeństwo i pochód przy dźwiękach orkiestry i chóru. Wymieniony wyżej Władysław Kania użyczył swojego domu na potrzeby akademii szkolnej, którą zaplanowano na koniec wszystkich uroczystości²¹⁶. Właściciel Rybczewic wywodził się z warstwy chłopskiej, co być może obliżowało go do udzielania pomocy biedniejszym ludziom, zwłaszcza tym pochodzącym ze środowiska wiejskiego.

W 1927 roku odbył się w Jastkowie zjazd legionistów, w którym udział wziął Józef Piłsudski. Na cześć poległych postanowiono wznieść pomnik, który upamiętniłby bitwę z 1915 roku. Ostatecznie wybudowano szkołę, której budowę ukończono w 1930 roku, a w następnym roku, w obecności prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Ignacego Mościckiego, dokonano oficjalnego otwarcia obiektu. Inicjatorem przedsięwzięcia i jednocześnie opiekunem szkoły był Nikodem Budny, właściciel Jastkowa. W 1918 roku przekazał, na rzecz niepodległego pań-

213. Tamże.

214. „Ziemia Lubelska”, 21 XII 1928, nr 351, s. 1.

215. L. Świetlicki, *Historie...*, s. 61.

216. Tamże, s. 70. Władysław Kania, właściciel Rybczewic był z pochodzenia chłopem, synem Wojciecha. Dzięki inteligencji i niezwykłej zaradności wszedł on w posiadanie w 1928 roku, majątku Rybczewice. Był on również właścicielem folwarku w Siennicy Różanej. Jak podaje L. Świetlicki: „przez 19 lat gospodarowania w Rybczewicach zasłużył sobie na miano wzorowego gospodarza i zarządcy majątku. Miał ludzki stosunek do swoich pracowników i dbał o warunki bytowe podwładnych formali i ich rodzin.

stwa polskiego, 200 000 tysięcy rubli oraz wniósł darowizny, na poczet działalności Uniwersytetu Lubelskiego²¹⁷.

Ziemiańskie, wspólnie z okoliczną ludnością, praktykowali różne zwyczaje noworoczne i świąteczne. We dworze Scypionów del Campo w Brzeżicach starano się nie zapominać o noworocznym obyczaju i zapraszano okolicznych gospodarzy oraz pracowników folwarcznych na symboliczny poczęstunek. Uroczystości w Brzeżicach odbywały się co roku, naturalnie z obowiązkowym udziałem właścicieli majątku²¹⁸.

Na kultuwanie corocznych uroczystości z okazji świąt wielkanocnych zwyczaj wybierano gazon przed gankiem dworu²¹⁹. W tym dość ważnym, reprezentacyjnym miejscu w Wielką Sobotę gromadzono koszyki dworskie z pokarmem do poświęcenia. Natomiast wokół gazonu bądź na ganku gromadziły się kobiety folwarczne i wiejskie, z bogato uszykowanymi święconkami. Tak celebrowano zwyczaj święcenia potraw, np. w majątku Mazurkiewiczów w Niedrzwicy Kościelnej²²⁰.

Szczególnym wydarzeniem na lubelskiej wsi były uroczystości związane z zaślubinami. Najistotniejszym momentem podczas takiego obrzędu była wówczas ceremonia składania życzeń młodej parze, o której napisała Izabela z Żółtowskich Broszkowska, córka Róży z Fudakowskich i Benedykta Żółtowskich. Podstawę jej opisu stanowiły wspomnienia jej ojca i ciotki Janiny z Puttkamerów²²¹. Rodzicom autorki opisu powinszowania złożyli pracownicy majątku w Krasnobrodzie. W prezencie młoda para otrzymała tradycyjne „korowaje”, czyli gałązki oblepione upieczonym ciastem, które dla okolicznej ludności stanowiły symbol płodności²²².

Trzeba jeszcze wspomnieć o programie społecznym, który został ogłoszony przez działaczy ziemiańskich w 1939 roku i określał zadania dotyczące podno-

217. AWUOZ, B. Lebioda, *Jastków – studium historyczno-ruralistyczne*, Lublin 1991, s. 14; zob.: „Ziemia Lubelska”, 23 VI 1931, nr 168, s. 2. Niedaleko Jastkowa w dniach od 31 lipca do 2 sierpnia 1915 roku rozegrała się bitwa, w której wzięli udział żołnierze z 4. Pułku Piechoty III Brygady Legionów, dowodzonego przez płk. B. J. Roję; zob.: AWUOZ, B. Lebioda, *Jastków...*, s. 14.

218. Szerzej zob.: L. Świetlicki, *Historie...*, s. 229. Od 1891 roku dobra brzeżickie były własnością Władysława Morchonowicza, syna Józefa i jego żony Zofii z Lemańskich, córki Józefa Kalasantego Lemańskiego, właściciela majątku w Gardzienicach. Następnie przeszedł w ręce córki Marii i jej męża, E. Scipio del Campo, pochodzącego w prostej linii ze Scypionów Afrykańskich, przybyłych na ziemię polskie razem z dworem królowej Bony. Edmund Scipio del Campo dobrze gospodarował swoim majątkiem w Brzeżicach i prowadził ożywioną działalność gospodarczą i społeczną w środowisku gminnym i wojewódzkim. Tamże, s. 213–214; zob. też: AWUOZ, M. Kseniak, M. Martyn, *Opracowanie ewidencyjne parku dworskiego w Brzeżicach*, Lublin 1976, s. 6.

219. „Ziemia Lubelska”, 31 III 1923, nr 37, s. 3.

220. J. Głąbowa, dz. cyt., s. 132.

221. I. z Żółtowskich Broszkowska, *Ślub rodziców w Krasnobrodzie*, „Związek Rodu Żółtowskich – Kwartalnik” (edycja elektroniczna), Skierniewice I-VI 2002, nr 28–29, s. 6. Matka autorki artykułu Róża z Fudakowskich Żółtowska była córką Marii i Kazimierza Bogdana Fudakowskiego.

222. Tamże.

szenia stanu moralnego ludności chłopskiej²²³. Według tego programu mieszkańcy dworów mieli też powrócić do tradycyjnych form oddziaływania na najbliższe otoczenie, tj. organizować nabożeństwa majowe czy dożynki²²⁴. W tym miejscu należy przytoczyć przykład rodziny Czarneckich z Siedliszczyk, która regularnie dokonywała rozliczeń całorocznej pracy w majątku i przy tej okazji urządzała uroczyste dożynki dla służby liczącej wówczas około 60 osób²²⁵.

Wielu ziemian, jak np. Henryk Wiercieński, wniosło ogromne zasługi w obronę polskości na danym terenie, gromadząc i publikując materiały dotyczące regionu, w tym przypadku Chełmszczyzny i okolic Nałęczowa. Ponadto Henryk Wiercieński był członkiem i współzałożycielem około czterdziestu organizacji społecznych, m.in. Nałęczowskiego Towarzystwa Kredytowego, Towarzystwa Przyjaciół Nałęczowa, Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego, Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Po wybuchu I wojny światowej zgłosił swój udział do pracy w Lubelskim Obywatelskim Komitecie Gubernialnym, później pracował na rzecz Głównego Komitetu Ratunkowego (także jako prezes sekcji sanitarnej Komitetu Ratunkowego w Nałęczowie)²²⁶.

Inni ziemianie współuczestniczyli w życiu kulturalnym poprzez angażowanie się w prace stowarzyszeń i organizacji kulturalnych. Aktywiści działający w ramach Lubelskiego Towarzystwa Muzycznego organizowali koncerty. Dzięki uzyskanym dochodom towarzystwo mogło pozwolić sobie na zakup instrumentów muzycznych. Jednym z wykonawców, który systematycznie występował na rzecz Towarzystwa, był Konstanty Przewłocki z Woli Gałęzowskiej, który grał na fortepianie. Dochody z koncertów przeznaczano też na cele dobroczynne, np. na walkę z analfabetyzmem²²⁷.

Staraniem wielu działaczy ziemiańskich powołano Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego²²⁸. W ten sposób postanowiono uczcić

223. *Zarys programu społecznego*, Warszawa 1939, s. 1–17. W 1938 roku z inicjatywy Eleonory Czarnowskiej przeprowadzono dzielnicowe zjazdy ziemian i ziemianek w Warszawie, Krakowie i Wilnie. Podjęto decyzję o tworzeniu wspólnych komisji przy powiatowych oddziałach Związku Ziemian. Komisje te miały koordynować pracę społeczną ziemianstwa. Najpełniejszy ich wykaz zawierał, opracowany przez komisję naczelną, a sygnowany przez E. Czarnowską i Adolfa Bnińskiego, *Zarys programu społecznego ziemianstwa*; zob. też: W. Mich, *Ideologia...*, s. 69, 339–342; M. B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1993, s. 166.

224. *Zarys programu...*, s. 11.

225. L. Świetlicki, *Historia...*, s. 232.

226. Więcej na ten temat: Z. Bieliń, *Powstańcy spoczywający w grobowcu bohaterów 1863 roku*, [w:] *Nad grobowcem bohaterów 1863 roku*, oprac. A. L. Gzella, Lublin 2005, s. 79–81; A. Sitko, *Darczyńcy Biblioteki im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie w latach 1907–1939*, Lublin 2009, s. 27–29 w „Gazecie Nałęczowskiej”, strona internetowa <http://www.naleczow.com.pl/gazeta>, [inf. z dn. 27.08.2010 r.].

227. *Walka z analfabetyzmem w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 18 VI 1927, nr 165, s. 3.

228. Studium na ten temat napisał Artur Sitko; zob.: A. Sitko, dz. cyt. Towarzystwo powstało 26 kwietnia 1908 roku; tamże, s. 8. Szerzej o Towarzystwie, w okresie jego działalności przed 1918 rokiem, można przeczytać w dziele A. Przegalińskiego, zob.: tenże, dz. cyt., s. 337–340.

pamięć po tragicznie zmarłym lubelskim bibliofilu – Hieronimie Łopacińskim²²⁹. Spośród ziemian, będących członkami komitetu utworzenia biblioteki, znaleźli się na przestrzeni kilkunastu lat m.in.: N. Budny, L. Przanowski czy T. Rojowski²³⁰. Zadaniem Towarzystwa było gromadzenie i utrzymywanie księgozbioru ze wszystkich działów literatury naukowej i beletrystyki, szukanie funduszy na budowę i urządzenie bibliotecznego gmachu, tworzenie sekcji, organizowanie konkursów oraz zjazdów osób pracujących na polu bibliografii i bibliotekoznawstwa²³¹. Towarzystwo chętnie przyjmowało w swoje szeregi coraz to nowych członków, którzy wnosili wkłady finansowe na rzecz biblioteki bądź składali ofiary książkowe na rzecz Towarzystwa, jak Helena Rohlandowa z Żabiej Woli, która dla biblioteki przekazała księgozbiór²³².

Należy wymienić też innych ziemian, którzy ofiarowali Bibliotece własne, gromadzone przez lata, znaczne księgozbiory. Darowizny w tej postaci złożyli, oprócz wyżej wymienionej H. Rohlandowej, rodziny Kowerskich, Koźmianów, Kraszewskich czy Suchodolskich²³³. Edward Suchodolski (1875–1940), syn Jana i Marii z Osieckich, właściciel Mościsk, które wniosła w posagu jego żona Zofia z Trąbczyńskich, oddał powstałej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego rodzinne archiwum, zawierające druki z XVI i XVII wieku²³⁴. Pierwotnie księgozbiór, zgodnie z wolą krewnego E. Suchodolskiego, Eligiusza Suchodolskiego, właściciela Gościeradowa w powiecie janowskim, miał być przekazany do Akademii Umiejętności w Krakowie. Hrabia umieścił też w testamencie zapis w postaci całego majątku Gościeradów, który po jego śmierci stał się własnością Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności²³⁵.

Wśród członków założycieli Biblioteki Hieronima Łopacińskiego należy wymienić takich lubelskich ziemian jak: Edward Chrzanowski z Moroczyna w powiecie hrubieszowskim, Leon Epsztein z Pilaszkowic, Juliusz Florkowski z Wygnanowic w powiecie krasnostawskim, Władysław Graf z lubelskich Tatar, Stefan Kowerski z Józnowa w powiecie lubelskim, Maria Orsetti ze Świerżów w powiecie chełmskim, Konstany Przewłocki z Woli Gałęzowskiej w powiecie lubelskim, August Popławski z Łysołajów w powiecie chełmskim, Helena Rohlandowa z Żabiej Woli w powiecie lubelskim, Antoni Rostworowski z Milejowa w powiecie chełmskim, Tadeusz Rojowski z Bystrzycy w powiecie lubelskim, Jan Stecki z Łańcuchowa w powiecie chełmskim, Aleksander Szeptycki z Łaszczowa

229. Hieronim Łopaciński (1860–1906) był bibliofilem, etnografem, językoznawcą, profesorem filologii i historii lubelskiego gimnazjum. W 1906 roku zmarł w wieku 46 lat; zob.: A. Sitko, dz. cyt., s. 7; J. Starnawski, *Sylwetki lubelskich humanistów XIX i pierwszej połowy XX wieku*, Lublin 2004, s. 15–29.

230. M. Gawarecka, *Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, [w:] *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*, red. T. Jeziorski, Lublin 1977, s. 10–11.

231. A. Sitko, dz. cyt., s. 9; Z. Bielań, *Hieronim Łopaciński we wspomnieniach*, Lublin 2004, s. 10.

232. A. Sitko, dz. cyt., s. 18–19.

233. Tamże, s. 21.

234. Tamże, s. 46.

235. APL, Akta po Muzeum Lubelskim, *Historie dóbr ziemskich...*, sygn. 150, k. 6–7.

w powiecie zamojskim, Henryk Wiercieński i jego stryjeczny brat Gustaw Wiercieński, Zamojscy z Kozłówki, Różanki i Klemensowa²³⁶.

W gronie osób szczególnie aktywnych, którzy wnosili znacznie wyższe kwoty na rzecz Towarzystwa, znalazło się wielu ziemianek i ziemian, m.in.: N. Budny z Jastkowa, A. Koryznowa z Ponikwody, Wojciech Rostworowski, właściciel Jastkowa a następnie Rybczewic, E. Scipio del Campo z Brzeżic, Z. Sobieszczański z Węgłina czy S. Wessel z Żyrzyna²³⁷. Należy dodać, że swoją pomoc finansową dla Towarzystwa zaoferowały też Zarządy cukrowni, m.in. w Garbowie, Lublinie, Milejowie, Poturzynie i Trawnikach²³⁸.

W kolejnych latach działalności Towarzystwo Biblioteki Hieronima Łopacińskiego nadal skupiało się na realizowaniu dwóch podstawowych celów, tj. uzupełnianiu księgozbiorów i prowadzeniu czytelnicy wraz z możliwością wypożyczenia książek. W sprawozdaniu za rok 1929 podano dokładne kwoty, które zasiły konto Towarzystwa. Składki członków rzeczywistych, których liczba w 1929 roku wyniosła sto siedemdziesiąt dziewięć osób, wsparły fundusz biblioteki. Dodatkowe subsydia pochodziły od Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz od wielu prywatnych osób, w tym ziemian²³⁹. Dzięki ofiarodawcom powiększyły się również zbiory biblioteczne.

Kulturalne życie Lublina wzbogacały przedsięwzięcia podejmowane przez ziemian o charakterze artystycznym. Mowa tu o wystawach malarstwa, które zainicjowano przed I wojną światową i które kontynuowano w początkach istnienia Drugiej Rzeczypospolitej. Większość dzieł pochodziła z prywatnych kolekcji lubelskich ziemian, takich jak: Eugeniusz Sokołowski czy Jan Iwański. Prezentacja obrazów odbyła się w gmachu Szkoły Handlowej przy ulicy Bernardyńskiej. Pokazano prace mistrzów, m.in.: Rubensa, van Dycka, a także: Jana Matejki, Józefa Chełmońskiego, Jana Stanisławskiego, Juliana Fałata²⁴⁰. Wystawy urządzano na przykład na rzecz Towarzystwa Walki z Gruźlicą. Wśród dzieł znalazły się również prace lubelskich malarzy, takich jak: Władysław Barwicki, Krystyn Henryk Wiercieński (syn H. Wiercieńskiego) czy Stanisława Dylewskiego²⁴¹.

Doniosłą rolę w wychowaniu młodzieży odegrała Korporacja Akademicka „Concordia”, powstała w 1922 roku przy Uniwersytecie Lubelskim, na rzecz któ-

236. Zob.: A. Sitko, dz. cyt., s. 21–22, 24–28.

237. Tamże, s. 21–22, 24–28.

238. Z. Bieliń, dz. cyt., s. 11.

239. *Działalność Towarzystwa Biblioteki im. H. Łopacińskiego za rok 1929*, „Ziemia Lubelska”, 10 IV 1930, nr 97, s. 5. Ogółem do kasy Towarzystwa wpłynęło ponad czterdzieście tysięcy złotych polskich. W skład Komitetu Biblioteki wchodziły następujące osoby: prezesem był ks. dr Ludwik Zalewski, wiceprezesem dyr. Archiwum Państwowego – prof. Leon Białkowski, skarbnikiem dyr. Sławomir Lubek, sekretarzem dr Kazimierz Jaczewski, pozostali członkowie to: prof. Henryk Jakubanis, prof. Aleksander Kossowski i prof. Henryk Życzyński.

240. „Ziemia Lubelska”, 7 VI 1926, nr 150, s. 2–3.

241. C. Kujawski, L. Wilke, J. Cywiński, *Sprawozdanie z wystawy obrazów*, „Ziemia Lubelska”, 22 I 1931, nr 21, s. 3.

rej wielu ziemian zorganizowało bal reprezentacyjny. W salonach Lubelskiego Towarzystwa Muzycznego odbywały się doroczne wieczory towarzyskie. Funkcję gospodyń pełniły m.in.: „Mieczysława Broniewska, Józefowa Drecka, Kazimierzowa Drecka, Włodzimierzowa Dzieduszycka, Ludwikowa Górka, Kazimierzowa Grafowa, Pawłowa Gutowska, Ludomirowa Kłobaska, Stefanowa Kowerska, Zygmuntowa Kozłowska, Feliksowa Moskalewska, Michalina Ostromecka, Edwardowa Przegalińska, Janowa Przegalińska, Tadeuszowa Rojowska, Henrykowa Sachsowa, Mieczysława Sachsowa, Włodzimierzowa Scipio del Campo, Zygmuntowa Sobieszczańska, Czesława Szczepańska, Romanowa Ślaska i Michałowa Zamoyska”²⁴². Zaś rolę gospodarzy przyjęli: Mieczysław Broniewski, Zygmunt Broniewski, Józef Drecki, Kazimierz Drecki, Włodzimierz Dzieduszycki, Kazimierz Graf, Paweł Gutowski, Ludomir Kłobaski, Stefan Kowerski, Feliks Moskalewski, Edward Przegaliński, Jan Przegaliński, Tadeusz Rojowski, Antoni Rostworowski, Henryk Sachs, Mieczysław Sachs, Włodzimierz Scipio del Campo, Zygmunt Sobieszczański, Czesław Szczepański, Roman Ślaski i Michał Zamoyski²⁴³. Wymienione osoby wyraziły niewymuszoną chęć zaszczytowania balu swoją obecnością, o czym nadmieniono w artykule prasowym. Ponadto wspierali oni działalność „Concordii”, a niektórzy z nich byli członkami tegoż stowarzyszenia.

Ziemianie wspólnie z lokalną społecznością, zarówno z chłopską, jak i miejską, celebrowali rocznice różnych wydarzeń ważnych dla historii polskiego państwa. Takim wydarzeniem były obchody sto pięćdziesiątej rocznicy ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej i zgonu ks. Stanisława Konarskiego. Dla zorganizowania tej uroczystości zawiązano komitet, w którego skład weszli: ks. bp Marian L. Fulman, gen. Jan Romer, prezydent miasta Lublina Czesław Szczepański, wojewoda Stanisław Moskalewski i o. Jacek Woroniecki. W trakcie uroczystości zorganizowano cykl wykładów oraz zaprezentowano wystawę poświęconą jubileuszowi²⁴⁴. Pod patronatem Uniwersytetu Lubelskiego organizowano w Lublinie spotkania harcerskie, na których rektor o. J. Woroniecki także występował z licznymi wykładami²⁴⁵.

Członkinie Klubu Kobiet z kolei uczestniczyły we wszystkich obchodach świąt narodowych oraz w uroczystościach nadawania odznaczeń ludziom zasłużonym dla państwa, np. przy dekorowaniu sędziego Henryka Wiercieńskiego, orderem „Polonia Restituta”²⁴⁶. Klub Kobiet, w ramach działalności kulturalnej,

242. *Bal reprezentacyjny*, „Głos Lubelski”, 8 II 1929, nr 38, s. 5. Korporacja Akademicka „Concordia” za główny cel stawiała sobie krzewienie tradycji wśród młodzieży oraz przygotowanie jej do pracy społecznej w odradzającym się państwie. Przewodnie motto brzmiało: zgoda buduje, a niezgoda rujnuje.

243. Tamże.

244. „Ziemia Lubelska”, 28 I 1923, nr 26, s. 5.

245. *Tydzień harcerski w Lublinie zorganizowany przez Uniwersytet Lubelski*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 28 IX 1924, nr 265, s. 10.

246. WBPHELL, ZS, *Rys historyczny...*, s. 86.

urządzał zebrania towarzyskie, tzw. „czarne kawy”, w czasie których odbywały się przedstawienia artystyczne i taneczne. Raz w tygodniu organizowano wieczory dyskusyjne, na których wygłaszano referaty, odczyty z dziedziny państwowo-społecznej bądź literacko-artystycznej. Wśród osób, które brały udział w tychże spotkaniach, byli: prof. Tadeusz Bocheński, ks. rektor Józef Kruszyński, Stanisław Sasorski, Czesław Szczepański, Józef Turczynowicz, Stanisław Turczynowicz²⁴⁷ i wiele innych osób.

Niektórzy ziemianie współorganizowali Zjazd Legionistów, który odbył się w Lublinie w 1924 roku. Na uroczystości składała się msza polowa w Jastkowie, liczne odczyty, wystawy i koncerty. Kilku ziemian ofiarowało swoją pomoc także przy dostarczeniu pojazdów i urządzeniu kwater noclegowych. Byli to: N. Budny, H. Sachs, a także Syndykat Rolniczy pod przewodnictwem prezesa T. Ciświckiego, rodziny: Gawlikowskich, Mijakowskich, Szczepańskich, Wyszomirskich, oraz Zarządy Fabryk: „Wolski”, „Moritz”, „Eternit”, a także Magistrat miasta Lublina i Lubelski Syndykat Rolniczy²⁴⁸.

Obchodzono wspólnie okrągłe rocznice powstania Ochotniczej Straży Ogniowej (OSO). Takim przykładem były uroczystości zorganizowane z okazji pięćciolecia istnienia OSO w Lublinie, w których wzięli czynny udział następujący ziemianie: J. Drecki, S. Kowerski, Z. Sachsowa, prezydent Cz. Szczepański i Sobieszczańscy. Wszyscy wyżej wymienieni byli też współtwórcami OSO w Lublinie²⁴⁹.

Omówione powyżej przykłady pozwalają podkreślić, że głównymi adresatami działań właścicieli ziemskich na Lubelszczyźnie byli chłopci, choć nierzadko również mieszkańcy miast i miasteczek, zwłaszcza ubożsi. U progu niepodległości na pomoc ziemian mogli też liczyć żołnierze i ich rodziny, co ukazano na początku rozdziału.

Rozważania na temat działalności społeczno-kulturalnej przedstawicieli warstwy ziemiańskiej skłaniają do kilku wniosków. Po pierwsze, że ziemianie angażowali się w działalność społeczną, na co wskazują wymierne dowody. Można je odnaleźć w archiwach i we wspomnieniach. Świadczą o tym zachowane budynki, które stanowiły niegdyś siedziby wielu instytucji dobroczynnych. O ogromną rolę w tejszej działalności odegrały ziemianki, które pełniły funkcję protektorek i opiekunek oraz sprawowały nadzór nad funkcjonowaniem wielu powstałych placówek. Niejednokrotnie działalnością społeczno-kulturalną zajmowały się całe rodziny, jak np. rodzina Budnych, Czetwertyńskich, Łosiów, Kleniewskich, Kowerskich, Scypionów czy Szeptyckich. W omawianej dziedzinie rodziny te często współpracowały z duchownymi katolickimi.

Po drugie ziemiaństwo, początkowo z pewną obawą, zwłaszcza w okresie popowstaniowym, zaczęło interesować się sprawami rolniczej edukacji ludności

247. Tamże.

248. *Przed Zjazdem Legionistów*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 5 VIII 1924, nr 212, s. 2.

249. *Pięćciolecie Straży Ogniowej Ochotniczej*, „Ziemia Lubelska”, 1 VII 1925, nr 160, s. 3.

wiejskiej²⁵⁰. Jednak stopniowo organizowano i fundowano placówki oświatowe, kółka rolnicze oraz wszelkiego rodzaju kursy zawodowe. Na tej płaszczyźnie działalności nieocenioną pracę wykonały również ziemianki.

Po trzecie należy podkreślić, że ziemianie bardzo chętnie angażowali się w prace organizacji kulturalnych i kulturalno-oświatowych. Reprezentantów ziemiaństwa lubelskiego można odnaleźć wśród współtwórców i ofiarodawców Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności. Nazwiska hojnych darczyńców, współtwórców organizacji, stowarzyszeń i instytucji oraz fundatorów i kolatorów budowli świeckich czy kościelnych można odnaleźć głównie wśród przedstawicieli rodzin ziemiańskich, w tym także z Lubelszczyzny. Wielu z nich przeznaczało znaczną część pieniędzy na przedsięwzięcia publiczne. Z inicjatywy ziemian odbywały się bale, koncerty, loterie, przedstawienia teatralne, z których dochód przeznaczano na cele dobroczynne. Niewątpliwie działacze ci należeli do elity społeczników, którzy ponad własne interesy stawiali dobro ogółu, a przy tym szczególnie zależało im na polepszeniu sytuacji ludności chłopskiej.

250. Szerzej na ten temat: T. Mencil, *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988, s. 296.

Rozdział 2

Działalność gospodarcza ziemian

2.1. Sytuacja ekonomiczna i problem agrarny

Omawiając proces kształtowania się polskiego rolnictwa w okresie międzywojennym należy wspomnieć o skutkach I wojny światowej. Zniszczenia, do jakich doszło w wyniku działań zbrojnych w majątkach ziemskich położonych na terenie Lubelszczyzny, były dość znaczne¹. Źródłem późniejszych dewastacji własności ziemiańskiej okazała się także wojna polsko-bolszewicka. Poniesione straty wywierały negatywny wpływ na sytuację rolnictwa, szczególnie we wschodniej części Rzeczypospolitej. Na rozwoju i stanie majątków ziemskich zaważyło też, oprócz zniszczeń wojennych, ogromne zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne państwa². Odmienne warunki panowały w zachodniej części ziem polskich. Szybki rozwój przemysłu w Niemczech powodował wzrost zapotrzebowania na produkty rolne, a więc rolnictwo wielkopolskie miało zapewnione rynki zbytu³. W Wielkopolsce, jako jednej z pierwszych dzielnic, doszło do współpracy warstwy chłopskiej z ziemianami, zwłaszcza na płaszczyźnie gospodarczej. Przykła-

1. Pewne wyobrażenie o skali problemu przynoszą badania przeprowadzone przez W. Roszkowskiego; zob.: W. Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918-1939*, Warszawa 1986, s. 90. Zob. też: B. Gałka, *Ziemiaństwo i ich organizacje w Polsce lat 1918-1939*, Toruń 2002, s. 29-39; M. Zgórniak, *1914-1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków 1987, s. 123-128.

2. Por.: Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996, s. 41; J. Żarnowski, *Spółczesność XX wieku*, Wrocław 1999, s. 9-12; Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka gospodarcza II RP i PRL*, Warszawa 1995, s. 28-30 i 35.

3. B. Okoniewska, *Producenci rolni ziem zachodnich 1918-1939*, Gdańsk 1989, s. 17-18. Zob.: Taż, *Polscy ziemianie i chłopi Wielkopolski i Pomorza w latach II Rzeczypospolitej*, Gdańsk 1991, passim. Barbara Okoniewska, badaczka dziejów ziemiaństwa, podkreślała, że: „wysoki stopień kapitalizacji rolnictwa wielkopolskiego i pomorskiego oraz wieloletnie funkcjonowanie na tych terenach postaw solidarystycznych, integrujących społeczność polską tych ziem, nie sprzyjały ujawnieniu się u progu niepodległości poważniejszych konfliktów o charakterze klasowym. [...] Osiągnięty w rolnictwie Wielkopolski i Pomorza rozwój stosunków kapitalistycznych sprzyjał natomiast procesowi kształtowania się klasowego ruchu robotników rolnych, wyraźnie przyspieszonego wydarzeniami związanymi z wybuchem rewolucji niemieckiej w listopadzie 1918 roku”; tamże, s. 5. Zob. też: M. Mieszczankowski, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983, s. 19; J. Żarnowski, *Spółczesność...*, s. 12-13; M. Leczyk, *Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1988, s. 79.

dem tego było między innymi powołanie organizacji zawodowej rolników pod nazwą Zjednoczenie Producentów Rolnych⁴.

Badacz Mieczysław Mieszczankowski, który zajmował się zagadnieniem warunków ekonomicznych w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, udowodnił na podstawie przeprowadzonych badań, że najkorzystniejszym okresem w rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich były lata 1900–1913⁵. Natomiast w okresie międzywojennym sytuacja ekonomiczna państwa polskiego, a szczególnie wsi, uległa znacznemu pogorszeniu w stosunku do czasu sprzed I wojny światowej⁶. Przyczyną takiego stanu były zniszczenia wojenne, w wyniku których zmniejszył się inwentarz hodowlany, zarówno pod względem liczbowym, jak również jakościowym⁷.

W latach 1914–1918 największe straty poniosła Ordynacja Zamojska, zwłaszcza w stosunku do majątków ziemiańskich w innych częściach województwa lubelskiego⁸. Wynosiły one ogółem 3 379 450 rubli. Wysokość zaś strat materialnych i rekwizycji, które odnotowano w Ordynacji Kozłowieckiej, liczyła 243 914 rubli⁹. Dokładniejsze dane, dotyczące zniszczeń wojennych mających miejsce w poszczególnych folwarkach należących do Ordynacji Zamojskiej, ukazano w tabelach VI i VII.

W tabeli VI ujęto kilka folwarków Ordynacji Zamojskiej, w których straty wojenne objęły trzy podane kryteria, tj. budowlane, zasiewy i inne. W tabeli VII przedstawiono wybrane majątki należące do Zamoyskich, które nie doznały uszczerbku budowlanego.

Z danych wynikało, że straty wojenne we wskazanych folwarkach były dość pokaźnych rozmiarów. W tabelach VI i VII przedstawiono tylko połowę majątków, które wchodziły w skład Ordynacji Zamojskiej. Ponadto istniały też takie, jak folwark Starosiek, dzierżawiony i administrowany przez Jadwigę i Jana Suchodolskich, który w wyniku działań wojennych nie odniósł żadnej straty¹⁰.

4. B. Okoniewska, *Polscy ziemianie...*, s. 10–11, 23, 40–46, 58 i 89. Efektem współpracy były kółka rolnicze i kasy pożyczkowe.

5. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 24.

6. Tamże, s. 25. W 1913 roku Henryk Wiercieński opracował wspólnie ze słuchaczami wyższych kursów rolniczych dane statystyczne dotyczące rolnictwa powiatu lubelskiego, zob.: WBPHELL, *Rys Rolniczo-Statystyczny powiatu Lubelskiego*, przez Karola Kitzmana i Marcina Przeździeckiego pod kierunkiem Henryka Wiercieńskiego, Lublin 1913, s. 3–34.

7. Szerzej na ten temat pisał H. Wiercieński: tenże, *Wystawa Rolnicza w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 5–6.

8. M. Kozaczka, *Ordynacja Zamojska w latach pierwszej wojny światowej*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 137–143.

9. APL, Archiwum Ordynacji Zamoyskich ze Zwierzynca (AOZ), sygn. 17076, Wykaz strat wojennych Ordynacji; APL, Archiwum Ordynacji Zamoyskich z Kozłówki (AOZK), sygn. 42, k. 2–12. Do strat wojennych należy doliczyć też liczne pożary, które niszczyły duże połacie majątku, jak ten w 1924 roku. Wówczas straty wyniosły około tysiąca złotych, zob.: *Pożar w ordynacji kozłowieckiej*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 8 XI 1924, nr 305, s. 4; APL, AOZK.

10. APL, AOZ, Książka strat wojennych dzierżawców folwarków Ordynacji Zamojskiej 1915–1920, sygn. 15663, k. 45.

Tabela VI. Straty w wybranych folwarkach Ordynacji Zamojskiej (1)

Folwarki: Dzierżawcy i administratorzy	Straty materialne (w rublach i kopiejkach): 1) w zasiewach, 2) budowlane, 3) różne
<u>Goraj:</u> Dzierżawcy: Helena i Józef Dębowski, Administrator: samodzielnie	1) 35940, 2) 386, 3) 26276; łącznie – 62602,90
<u>Jarosławiec Główny:</u> Dzierżawcy: Leonarda Kielczewska, Administrator: samodzielnie	1) 4639.797, 2) 100, 3) 20228; łącznie – 24967,05
<u>Łatyczyn:</u> Dzierżawcy: Konstanty Świdzki, Administrator: samodzielnie	1) 2212, 2) 670.60, 3) 18762.40; łącznie – 21645
<u>Mokre i Hubale:</u> Dzierżawcy: Wanda i Jan Lipczyńscy, Administrator: samodzielnie	1) 15869, 2) 300, 3) 18626; łącznie – 34795
<u>Radecznicza:</u> Dzierżawcy: Bronisława Ziemnicka, Administrator: samodzielnie	1) 70822, 2) 713, 3) 3587; łącznie – 11382
<u>Rogóžno:</u> Dzierżawcy: Maria i Antoni Bohlenowie, Administrator: samodzielnie	1) 30969, 2) 17800, 3) 17210.50; łącznie – 65979.25
<u>Stary Zamość:</u> Dzierżawcy: Aleksandra i Apolinary Lewanowiczowie, Administrator: samodzielnie	1) 34280, 2) 3794, 3) 32774; łącznie – 70848
<u>Zwierzyniec:</u> Dzierżawcy: Stanisława Czerwińska, Administrator: samodzielnie	1) 10549.60, 2) 550, 3) 4734; łącznie – 15833.10

Źródło: APL, AOZ, Książka strat wojennych dzierżawców folwarków Ordynacji Zamojskiej 1915–1920, sygn. 15663, k. 1–58. Kwoty łączne strat podane są dokładnie według źródła.

Istotnym zagadnieniem dla przemian własnościowych w okresie Drugiej Rzeczypospolitej było uregulowanie serwitutów, które ustanowiono jeszcze w okresie zaborów¹¹. Stanowiły one rodzaj prawa rzeczowego uprawniającego chłopów do korzystania z dworskich lasów i pastwisk. Składały się na nie następujące elementy: drewno na budulec i opał, możliwość wypasu w lasach oraz na gruntach folwarcznych¹². Według M. Mieszczankowskiego w 1921 roku odsetek majątków obciążonych serwitutami wynosił: w województwie lubelskim –

11. *Regulacja serwitutów włościńskich*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 16 IX 1924, nr 253, s. 2.

12. K. Groniowski, *Kwestia agrarna w Królestwie Polskim 1871–1914*, Warszawa 1966, s. 188 i n. Zob. też: A. Hucz, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej w dobrach włodawskich*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 48–69. Serwituty zwano też służebnościami.

Tabela VII. Straty w wybranych folwarkach Ordynacji Zamojskiej (2)

Folwarki: Dzierżawcy i administratorzy	Straty materialne (w rublach i kopiejkach): 1) w zasiewach, 2) budowlane, 3) różne
<u>Borowina Sitaniecka:</u> Dzierżawcy: Stanisława i Leon Lipczyńscy, Administrator: L. Lipczyński	1) 1715, 2) brak, 3) 30691; łącznie – 32406
<u>Borowina Starozamojska:</u> Dzierżawcy: Janina i Jakub Domańscy, Administrator: samodzielnie	1) 21629, 2) brak, 3) 40270; łącznie – 61899
<u>Bortatycze i Zasmuże:</u> Dzierżawcy: Karolina i Konrad Lipczyńscy, Administrator: samodzielnie	1) 15062, 2) brak, 3) 43347; łącznie – 58409
<u>Brody Nowe:</u> Dzierżawcy: Wanda i Józef Zawadzcy, Administrator: samodzielnie	1) 4430,50, 2) brak, 3) 8982,40; łącznie – 13412,90
<u>Brody Stare:</u> Dzierżawcy: Paulina i Aleksander Sawiczy Administrator: samodzielnie	1) 19243,96, 2) brak, 3) 10036; łącznie – 29279,96 + 8000 (pożar)
<u>Kąty i Ludwinówek:</u> Dzierżawcy: Zygmunt Szurmiński, Administrator: Ludwik Kotliński	1) 1407, 2) brak, 3) 5319; łącznie 6726
<u>Nielisz:</u> Dzierżawcy: Wanda i Jan Krzywicy, Administrator: samodzielnie	1) 2409, 2) brak, 3) 7007; łącznie – 9416
<u>Strzelce i Horeszkowice:</u> Dzierżawcy: Antonina i Paweł Gutowscy, Administrator: Izabella Wydzdżyna	1) 123750, 2) brak, 3) 23649,35; łącznie – 211269,6
<u>Tarnawa Górna:</u> Dzierżawcy: Janina i Stanisław Grodzcy, Administrator: samodzielnie	1) 16485, 2) brak, 3) 18941,75; łącznie – 35426,75
<u>Wirkowice:</u> Dzierżawcy: Henryk Grabowski, Administrator: samodzielnie	1) 30060, 2) brak, 3) 16965,35; łącznie – 46905,35
<u>Wysokie:</u> Dzierżawcy: Tadeusz Dąbrowski, Administrator: samodzielnie	1) 16865, 2) brak, 3) 15464,30; łącznie – 32329,30
<u>Wyżnianka:</u> Dzierżawcy: Zofia i Stanisław Ślascy, Administrator: samodzielnie	1) 20074, 2) brak, 3) 11854; łącznie – 31928

Źródło: APL, AOZ, Książka strat wojennych dzierżawców folwarków Ordynacji Zamojskiej 1915–1920, sygn. 15663, k. 1–58. Kwoty łączne strat podane są dokładnie według źródła.

11,4%, w białostockim – 20,9%, a w warszawskim – 16,2%¹³. Likwidacja serwitutów odbyła się na podstawie ustawy z dnia 7 kwietnia 1920 roku, która po rozszerzeniu w dniu 10 stycznia 1921 roku objęła również województwa wschodnie¹⁴, co pozwoliło uruchomić prace unieważniające funkcjonowanie serwitutów.

Prawa serwitutowe były często przyczyną konfliktów społecznych na wsi. Spory dotyczyły ich przyznawania i rozmiarów służebności. Próby rozwiązania kwestii roszczeń chłopów z tytułu serwitutów miały niekorzystne konsekwencje dla majątków ziemiańskich, ponieważ prowadziły m.in. do zmniejszenia areалу gruntów. W związku z tym właściciele ziemscy dążyli do likwidacji tych praw¹⁵. W 1918 roku urzędy ziemskie jako pierwsze przystąpiły do scalania gruntów i zniesienia wspomnianych służebności.

Wielkość i rozległość majątków w poszczególnych powiatach Lubelszczyzny była zróżnicowana. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej do największych latyfundiów w Polsce należała Ordynacja Zamojska Maurycego Zamoyskiego, którą przejął jego syn Jan¹⁶. Posiadłości Ordynacji Zamojskich ze Zwierzynica w latach 1918–1939 leżały na obszarze sześciu powiatów województwa lubelskiego: biłgorajskiego, hrubieszowskiego, janowskiego, krasnostawskiego, tomaszowskiego i zamojskiego¹⁷. Był to największy majątek na obszarze Lubelszczyzny, którego powierzchnia wynosiła ponad 190 tysięcy hektarów ziemi¹⁸. Ogółem w skład Ordynacji wchodziło 156 folwarków, które podzielono między trzy klucze ziemskie: godziszowski, księżpolski, zwierzyniecki oraz administrację michałowską; a także liczne obiekty przemysłowe, takie jak: 2 browary, 14 cegielni, cukrownia w Klemensowie, 40 młynów, 2 tartaki, 2 wapienniki, fabryka wyrobów drzew-

13. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 69.

14. K. Kasiński, *Działalność Ministerstwa Reform Rolnych i Urzędów Ziemskich w okresie od roku 1918 do 1 stycznia 1928 roku. Referat wygłoszony na pierwszym posiedzeniu Głównej Rady Naprawy Ustroju Rolnego w dniu 30 stycznia 1928 roku i w stowarzyszeniu techników w Warszawie w dniu 13 lutego 1928 roku*, Warszawa 1928, s. 3–4.

15. K. Groniowski, dz. cyt., s. 188 i n. Zob. też: A. Hucz, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej w dobrach włodawskich*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 48–69. Istotne znaczenie dla gospodarki ziemiańskiej miało to, że przy uwłaszczeniu władze zaborcze nie zlikwidowały serwitutów, które stanowiły wielkie obciążenie dla ziemian i były przyczyną zatargów z okoliczną ludnością. U progu niepodległości władze państwa polskiego podejmowały starania o szybkie rozwiązanie spornej kwestii. W związku z tym Ministerstwo Reform Rolnych opracowało projekt nowej ustawy o regulacji serwitutów włościańskich. Ustawa w założeniu miała objąć wszystkie ziemie państwa polskiego i usunąć dotychczasowe lokalne ustawodawstwa; zob.: *Regulacja serwitutów włościańskich*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 16 IX 1924, nr 253, s. 2; rząd rosyjski uwłaszczając włościan w 1864 roku obciążył dobra ordynackie pełnym serwitutem, czego nie robił w innych majątkach, zob.: *Sprawa serwitutów w Zamojszczyźnie. Co o niej mówi senator Piotr Zubowicz?*, „Ziemia Lubelska”, 14 I 1927, nr 13, s. 2.

16. APL, A.O.Z., sygn. 15663, k. 1–31. Zob.: R. Jarocki, dz. cyt., s. 115–116; J. Janicka, *Maurycy Zamojski – w kręgu rodziny i w sferze polityki*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie I...*, s. 231.

17. Zob.: A. T. Pawłowska, *Mapy XVIII do I połowy XX wieku – źródła do dziejów wsi i chłopów w województwie lubelskim*, [w:] *W kręgu zainteresowań...*, s. 309.

18. M. Kozaczka, *Poczet Ordynatów Zamojskich*, Lublin 2004, s. 116. Dokładnie obszar Ordynacji Zamojskiej wynosił 190 279 ha.

nych, klinkiernia, kopalnia kamienia i wyłuszcarnia nasion w Zwierzyńcu. Maurycy Zamoyski założył też szkołę drzew owocowych we Floriancie¹⁹.

Przed I wojną światową Ordynacja Zamojska należała do jednych z najlepiej zagospodarowanych i uprzemysłowionych majątków nie tylko na Lubelszczyźnie, ale również na tle innych guberni. Niestety, zniszczenia wojenne spowodowały, że sytuacja ekonomiczna Ordynacji uległa diametralnej zmianie. W miarę możliwości finansowych podejmowano starania zmierzające do poprawy i odbudowy gospodarki rolnej, które jednak nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Z zakładów, które istniały na terenie majątku, umiejętnie funkcjonował jedynie browar w Zwierzyńcu. Na przełomie lat 1918–1919 przyniósł nawet znaczny dochód, który został odnotowany na kartach Archiwum Ordynacji Zamojskiej, znajdujących się w Archiwum Państwowym w Lublinie²⁰.

Po odzyskaniu niepodległości Zarząd Ordynacji starał się podźwignąć stan gospodarczo-finansowy majątku, głównie poprzez zaciągnięcie pożyczek. Jednak znaczne zniszczenia wojenne, zadłużenie i brak zainteresowania majątkiem ze strony właściciela M. Zamoyskiego, utrudniały odrobienie poniesionych strat²¹. Coraz częściej zdarzało się, że Ordynacja zalegała z opłatami podatków i spłacaniem zaciągniętych wcześniej długów. Wiele przedwojennych artykułów poruszało tę kwestię, np. na łamach „Nowej Ziemi Lubelskiej” można było przeczytać, że: „zajęto w Ordynacji Zamojskiej, na pokrycie zaległości podatkowych, czynsze dzierżawne i rozmaite przedmioty majątku, dal-sza zaś akcja egzekucyjna jest w toku”²². Stan finansowy Ordynacji nie osiągnął takiego poziomu, jakim dysponowano przed wybuchem I wojny światowej. W 1939 roku powierzchnia dóbr wynosiła 61 tysięcy ha, a właścicielom udało się spłacić zaległe długi²³.

Dla porównania – w skład Ordynacji Zamoyskich z Kozłówki wchodziły folwarki znajdujące się na terenie dwóch powiatów: lubartowskiego i lubelskiego. Należały do nich folwarki: Bratnik, Dys, Elizówka, Kozłówka, Nasutów, Pólko i Stoczek²⁴. Ordynację Kozłowiecką założył Konstanty Zamoyski (1846–1923), zaś po jego śmierci dobra odziedziczył jego stryjeczny brat Adam Zamoyski (1873–1940). Największy obszar stanowiły lasy, następnie pola uprawne, tereny wodne oraz zabudowania²⁵. Ordynacja Kozłowiecka w latach dwudziestych XX wieku była zaliczana do posiadłości wysokouprzemysłowionych, a wartość majątku

19. APL, AOX, sygn. 9456, k. 1–8; tamże, sygn. 5246, k. 10–18; zob. też: J. Jachymek, A. Pomarański, dz. cyt., s. 41.

20. APL, AOX, sygn. 17138, Bilans oraz rachunek strat i zysków browaru Ordynacji Zamojskiej za rok 1918/1919.

21. R. Jarocki, dz. cyt., s. 215–216.

22. *Ordynacja Zamojska zalega z opłatą podatków*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 23 I 1925, nr 22, s. 3.

23. M. Kozaczka, *Poczet...*, s. 120.

24. APL, AOZK, Inwentarz Dóbr Ordynacji Kozłówka spisany 1 VII 1918 roku, sygn. 10, k. 1–16; tamże, Bilans 1928/1929, sygn. 54, k. 1–65.

25. Tamże, sygn. 10, k. 1–4.

szacowano na około 11 milionów złotych. Na terenie Ordynacji znajdowało się 10 zakładów: cegielnie, gorzelnia, kopalnie torfu, młeczarnia, tartak i zakłady młynarskie. Największy dochód przynosiły lasy, które zajmowały ponad 60% powierzchni majątku²⁶. Zyski czerpano również z produkcji roślinnej, głównie z uprawy roślin okopowych i zbóż²⁷. Ordynacja prowadziła hodowlę bydła, koni i owiec, choć na mniejszą skalę, gdyż pogłowie tych zwierząt było dość kosztowne, a przy tym nie przynosiło przychodów²⁸. W majątku kozłowieckim hodowała ryb czy ptactwa nie odgrywała większej roli²⁹.

Analiza źródeł i opracowań dotyczących ziemiaństwa na Lubelszczyźnie pozwoliła wysunąć wniosek, iż działalność gospodarza Zamoyskich, prowadzona zaledwie w kilku dziedzinach produkcji, głównie roślinnej i leśnej, przynosiła wymierne efekty ekonomiczne. Tego typu gospodarowanie nie prowadziło do ograniczenia substancji majątkowej, co często miało miejsce w wielu innych majątkach na Lubelszczyźnie.

W tym miejscu należy omówić strukturę rolnictwa polskiego. W dwudziestoleciu międzywojennym cechą charakterystyczną użytkowania gruntów był stały i względnie znaczny wzrost udziału użytków rolnych, w większości gruntów ornych, kosztem pozostałych, przede wszystkim lasów. Na tle gospodarstw rolnych istniejących w Drugiej Rzeczypospolitej własność ziemską wykazywała najbardziej prawidłową strukturę użytków. Grunty orne, ogrody i sady zajmowały 71,1% powierzchni majątków ziemskich, pozostała część przypadała na łąki i pastwiska³⁰. Ponadto ziemianie na Lubelszczyźnie stosowali narzędzia i nowoczesne maszyny rolnicze, co przekładało się na znaczną efektywność gospodarki, tj. dobre wyniki w prowadzonych hodowlach, zarówno roślinnych, jak i zwierzęcych³¹. Z kolei ludność chłopska używała głównie prostych narzędzi, które w większości zostały wykonane przez nią własnoręcznie³².

W tabeli VIII przedstawiono stan liczbowy obszarów leśnych położonych w powiecie lubelskim, jakie przypadały na własność ziemską³³:

26. Tamże, sygn. 54, k. 56–64.

27. Tamże, sygn. 54, k. 50–56.

28. Tamże, sygn. 52, 54, Inwentarze dóbr ordynacji kozłowieckiej.

29. Tamże, sygn. 52, 53, 55, Bilanse kasy zarządu dóbr ordynacji kozłowieckiej.

30. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 147.

31. A. Czuchryta, *Przemysł rolno-spożywczy w województwie lubelskim w latach 1918–1939*, Lublin 2008, s. 27.

32. Zob.: J. Stecki, *Rolnictwo Lubelskie...*, s. 16. Gospodarstwa folwarczne stosowały sprzężynówki (kultywatory), które na początku dwudziestolecia międzywojennego były już rozpowszechnione do linii Bugu. Stosowano też lokomobile parowe do napędu młocarni oraz pługi parowe. Używano również ciągników wyposażonych w silniki spalinowe, zwłaszcza na ziemiach zachodnich; zob.: M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 154.

33. *Statystyka lasów w powiecie lubelskim*, „Głos Lubelski”, 1 I 1924, nr 1, s. 5.

Tabela VIII. Dane dotyczące ilości lasów prywatnych w powiecie lubelskim w 1924 roku

Gmina	Ogólny obszar lasów (w morgach)	Powierzchnia lasów należących do większej własności ziemskiej (w morgach)
Bełżyce	943	382
Brzeziny	2820	1804
Bychawa	1386	320
Chodel	1459	221
Jastków	1157	480
Jaszców	405	270
Konopnica	1072	761
Mełgiew	2650	950
Niedzwica	1143	176
Piaski	1213	1213
Piotrków	637	225
Piotrowice	1837	1777
Zemborzyce	697,5	0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Statystyka lasów w powiecie lubelskim*, „Głos Lubelski”, 1 I 1924, nr 1, s. 5.

Dane tabeli VIII wykazują, iż przynajmniej połowa obszarów leśnych znajdujących się na terenie gmin w powiecie lubelskim należała do właścicieli majątków ziemskich. Wyjątek w stanowiła gmina Zemborzyce, w której las był własnością ludności chłopskiej³⁴.

Folwarki na Lubelszczyźnie specjalizowały się w produkcji roślinnej, głównie zboża i ziemniaków, ale także buraków, chmielu i rzepaku. Ich właściciele zajmowali się też hodowlą bydła, koni, ryb i trzody chlewnej. Majątki ziemskie miały wyższe plony zbóż niż gospodarstwa chłopskie; charakteryzowały się też lepszą jakością gleb i dość znacznym stopniem mechanizacji oraz wysoką kulturą rolną³⁵. Właściciele ziemscy częściej niż gospodarze chłopscy stosowali nawozy sztuczne. Dysponowali też lepszym materiałem siewnym i bazą paszową.

Tabela IX. Użytkowanie gruntów przez wielką własność w 1931 roku (w tysiącach hektarów)

	Powierzchnia Całkowita	Grunty orne	Sady i ogrody	Łąki	Pastwiska	Lasy	Inne grunty
Gospodarstwa powyżej 50 ha	9 772	3211,6	71,7	825,0	510,5	4164,0	988,1

Źródło: *Statystyka Polski* wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Rolnicza 1931–32*, Warszawa 1933, s. 14.

34. Tamże.

35. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 149.

Ogółem w województwie lubelskim powierzchnia gospodarstw ziemiańskich wynosiła 633 tysiące hektarów. Z danych przedstawionych w tabeli IX wynika, że największą część większej własności ziemskiej stanowiły grunty orne, następnie lasy i łąki; najmniejszą zaś ogrody i sady³⁶.

W odniesieniu do jednostek terytorialnych obraz rolnictwa lubelskiego, np. w powiecie zamojskim, przedstawiał się następująco: obszar gruntów wynosił 180 950 hektarów, w tym pól było 92 429 hektarów, lasów 59 785 hektarów, reszta, około 94 hektarów, przypadła na wygony, nieużytki i stawy. Z podanych szacunków na drobną własność wypadało 52,7%, zaś na większą własność 46,6%. Grunty kościelne i państwowe stanowiły 0,7% ogółu. Gospodarstwa rolne w powiecie zamojskim charakteryzowały się nietypową strukturą gruntów, która obok karłowatości, wyróżniała się szachownicą pól i nieuregulowaniem serwitutów³⁷.

W jednym z artykułów opublikowanych na łamach „Ziemi Lubelskiej” poruszono kwestię intensywności gospodarstw dworskich. Poziom jej był wyraźnie większy niż gruntów należących do drobnych rolników, przede wszystkim ze względu na prowadzone plantacje buraka cukrowego. Spośród roślin pastewnych główne miejsce w uprawie w powiecie zamojskim zajmowała koniczyna czerwona, zaś z roślin przemysłowych – chmiel. Produkcja warzyw była nastawiona na uprawę cebuli, której ważne ośrodki znajdowały się w Zamościu i okolicy, tj. w Kawęczynie, Wielaczu i Zawadzie. Szkółkarstwo znajdowało się w Płoskiem, na terenie Ordynacji Zamojskiej, oraz w Sitnie, który należał do Sejmiku Zamojskiego. Na terenie omawianego powiatu sadownictwo i gospodarka rybna były słabo rozwinięte. Natomiast w hodowli zwierzęcej dominowało bydło rogate (rasa holenderska) i chów konia typu lekkiego oraz trzoda chlewna³⁸.

Ważnym zagadnieniem przy omawianiu kwestii gospodarczych była sytuacja ludnościowa w Drugiej Rzeczypospolitej. Należy podkreślić, że próby ustalenia liczby ludności rolniczej nastęrczały wielu trudności, ponieważ w ówczesnym czasie przeprowadzono zaledwie dwa spisy powszechne, tj. w 1921 i 1931 roku, z których pierwszy był niekompletny³⁹. Na ewolucję struktury agrarnej w Polsce miały wpływ następujące czynniki: systematyczne kurczenie się własności ziemskiej, rozdrabnianie gospodarstw chłopskich, a także powstawanie coraz większej ilości gospodarstw średniorolnych⁴⁰.

36. *Statystyka Polski* wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Rolnicza 1931–32*, Warszawa 1933, s. 14.

37. S. Syta, *Rolnictwo w powiecie zamojskim*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 23 XI 1924, nr 319, s. 5.

38. Tamże. Por.: A. Borkowski, *Listy znad Wieprza. (Kilka słów o powiecie Zamojskim)*, „Głos Lubelski”, 5 VII 1922, nr 181, s. 3.

39. Na temat szacunkowych obliczeń dotyczących struktury agrarnej zob.: M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 43–45, 49; tenże, *Struktura agrarna...*, s. 168, 199, 251, 281, 297 i 310; B. Gałka, *Ziemianie i ich organizacje...*, s. 67–113.

40. Por.: M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 66; J. Żarnowski, *Spoleczeństwo...*, s. 24–26.

Jeśli chodzi o dane dotyczące właścicieli majątków i dzierżawców rolnych, to należy podkreślić, że sklasyfikowano ich w zależności od charakteru prowadzonego gospodarstwa rolnego. W tym celu za podstawę przyjęto tzw. zespół rolniczy, gdyż w 1931, w przeciwieństwie do spisu z 1921 roku, nie przeprowadzono zestawienia gospodarstw rolnych. Zatem za zespół uznano każde gospodarstwo domowe, w którego skład wchodził co najmniej jeden rolnik, właściciel lub dzierżawca⁴¹.

Na podstawie analizy danych statystycznych dotyczących spisów powszechnych z 1921 i 1931 roku przedstawiono liczbę gospodarstw rolnych i liczbę ludności samodzielnej w rolnictwie, przy czym należy zaznaczyć, że do tej ostatniej kategorii zaliczono właścicieli i dzierżawców rolnych.

Tabela X. Liczba ludności w województwie lubelskim ogółem w 1921 roku

Województwo	Powierzchnia w km ²	Liczba miast	Liczba gmin wiejskich	Ludność w miastach i na wsi razem
Lubelskie	31 160	32	281	2 087 951

Źródło: *Statystyka Polski* wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 18, *Pierwszy spis powszechny Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie*, Warszawa 1927, s. 3.

W tabeli X dane dotyczące regionu lubelskiego objęły następujące kryteria: liczba miast i gmin wiejskich, łączna liczba ludności miejskiej i wiejskiej oraz powierzchnia województwa.

Tabela XI. Ludność samodzielna w rolnictwie w 1931 roku (województwo lubelskie)

Województwo lubelskie	Ogółem (mężczyźni i kobiety)	Ludność w zespołach rolniczych
Miasta i wsie	1 509 994	1 494 851

Źródło: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Polski*, seria C, z. 85, *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie*, Warszawa 1938, s. 72.

W tabeli XI ujęto stan liczbowy mieszkańców ogółem (mężczyzn i kobiet), zamieszkujących na obszarze województwa lubelskiego oraz łączną liczbę ludności w zespołach rolniczych.

41. Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Polski*, *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie*, Warszawa 1938, seria C, z. 85; *Statystyka Polski*, wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 18, *Pierwszy spis powszechny Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie*, Warszawa 1927.

Tabela XII. Zespoły rolnicze według powierzchni użytków rolnych w województwie lubelskim w 1931 roku

Liczba ludności w zespołach rolniczych	Liczba zespołów Ogółem	Liczba zespołów rolniczych o powierzchni użytków rolnych powyżej 50 ha
1 494 851	315 977	788

Źródło: Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Polski*, seria C, z. 85, *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie*, Warszawa 1938, s. 94.

Na podstawie danych zaprezentowanych w powyższych tabelach liczba ludności zamieszkałej w zespołach rolniczych na obszarze województwa lubelskiego była identyczna i wyniosła 1 494 851 osób. W zestawieniu numer X współczynnik ilościowy wynosił o połowę więcej, ponieważ wzięto pod uwagę grupę mieszkańców miast i wsi, a nie tylko osoby zamieszkujące zespoły rolnicze. Największym wahanom podlegała liczba folwarków przejęta przez państwo, które były oddane w dzierżawę lub przeznaczone do parcelacji. Akt podziału gruntów wynikał głównie z przyczyn politycznych. Zdaniem działaczy ziemiańskich, K. B. Fudakowskiego i J. Steckiego, dążenie warstwy chłopskiej do posiadania ziemi było tak silne, że nawet „konserwatywni ziemianie nie potrafili się temu przeciwstawić”⁴². Zapowiedzi władz, dotyczące przeprowadzenia reformy rolnej, oraz uchwała Sejmu z 1919 roku i ustawa z lipca 1920 roku o parcelacji rodziły nadzieję na poprawę sytuacji życiowej, zwłaszcza w środowisku chłopów małorolnych. Wśród ziemianstwa wprowadziły niepokój i obawę o dalszą egzystencję⁴³. Na kondycję gospodarstw ziemskich miało wpływ wiele czynników, np. poziom zniszczeń z okresu I wojny światowej, wprowadzenie gospodarki wojennej (konieczność aprowizacji armii i zapewnienia dostaw żywności dla ludności cywilnej), zadłużenie majątków, niedostatek kredytów, wysokie koszty produkcji czy niekorzystny dla ziemian system podatkowy⁴⁴. Działacze Związku Ziemian postulowali modyfikację obciążeń podatkowych. Proponowano równomierne rozłożenie podatków na poszczególne kategorie płatników, co w rzeczywistości oznaczałoby przerzucenie na warstwę chłopską części obciążeń oraz zniesienie ulg podatkowych dla mniejszej własności⁴⁵. Starania w konsekwencji zakończyły się fiaskiem, zaś większa własność ziemiska była zmuszona płacić większe podatki, w tym podatek majątkowy.

42. Zob.: K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 43–60; J. Stecki, *Walka...*, s. 65–70. Ostatni z wymienionych ziemian pisał: „Zemianstwo stanęło oko w oko z żywiołem, liczebnie przeważającym, obdarzonym energią i nieprzebijającym w środkach, a stawiającym sobie za cel przeprowadzenie likwidacji większej własności ziemskiej w tempie przyspieszonym i przy stosowaniu przymusu”; tamże, s. 66–67.

43. W. Roszkowski, *Gospodarca...*, s. 94–105. Ziemianie twierdzili, że parcelacja powinna być dobrowolna i przeprowadzona na zasadzie wykupu ziemi; zob.: W. Mich, *W obliczu...*, s. 141 i n.

44. W. Mich, *Przeciw pauperyzacji i wywłaszczeniu...*, s. 15–16, 47, 64 i 98.

45. Tamże, s. 162.

W okresie Drugiej Rzeczypospolitej przeludnienie wsi wykazywało tendencję wzrostu i w konsekwencji stało się jedną z podstawowych kwestii, którymi zajmowano się na poziomie państwowym. Tempo rozszerzania się tego procesu w pewnym stopniu zostało zahamowane przez pomyślną koniunkturę z końca lat dwudziestych, korzystny układ cen rolnych, dość wysoką emigrację ludności rolniczej za granicę i do miast oraz szybki rozwój parcelacji⁴⁶. Niestety, kryzys gospodarczy z początku lat trzydziestych spowodował narastanie zjawiska przeludnienia wsi ze wszystkimi negatywnymi jego skutkami.

Problem przeludnienia wsi akcentował w jednym z referatów J. Stecki, działacz ziemiański oraz prezes Związku Ziemian. Głosił, iż: „nie ma w Europie kraju, w którym by przy tak gęstej ludności, jak w Polsce, tak olbrzymi procent jej utrzymywał się tylko z pracy na roli”⁴⁷. W swoich rozważaniach poruszał problem „głodu ziemi” oraz kwestię reformy rolnej. Podkreślał jej szkodliwość dla rozwoju gospodarki państwa, używając określenia „akt czystego obłądu”⁴⁸. Wskazywał przy tym na wadliwość polskiego ustawodawstwa w zakresie kwestii agrarnych, o czym niejednokrotnie nadmieniał w pracy pt. *Postulaty kryzysowe*.

Wraz z odzyskaniem niepodległości w niektórych częściach państwa wybuchły strajki robotników folwarcznych, do których przyłączyły się liczne rzesze chłopów małorolnych bądź bezrolnych. Wystąpienia te powodowały długotrwałe przerwy w pracy w folwarkach, co miało niekorzystny wpływ na produkcję rolną. Zdaniem W. Micha „dużą rolę w rozwiązaniu tego problemu odegrała Filia Lubelska Związku Ziemian, bowiem zawarta 5 kwietnia 1919 roku umowa z przedstawicielami robotników rolnych, stała się dla ziemian z byłej Kongresówki wzorem”⁴⁹. Warto dodać, że Zarząd lubelskiej Filii Związku stanowili na przełomie 1919 i 1920 roku: Józef Drecki, Tadeusz Rojowski i Zygmunt Sobieszczański; zastępcami byli: Władysław Błeszyński i Juliusz Stadnicki⁵⁰.

Zdarzało się, że w wyniku trwających strajków dochodziło do różnych konfliktów, jak np. do incydentu, jaki miał miejsce w majątku Abramowice Henryka Sachsa, który opisano na łamach „Ziemi Lubelskiej”. Zdarzenie przedstawiono w następujący sposób: „Do majątku p. Sachsa przybyło kilku socjalistów, a zebrawszy delegatów służby folwarcznej oznajmili im, że jeżeli nie mają pretensji do właściciela majątku, to winni stanąć do pracy. W trakcie pojawili się komuniści agitując przeciw wznowieniu pracy. Między partiami wynikła kłótnia, a następnie bójka, z której komuniści wyszli z poranionymi głowami. Służba majątku p. Sachsa za namową socjalistów do pracy stanęła”⁵¹. W ten sposób sytuacja kon-

46. Zob.: J. Żarnowski, *Spoleczeństwo...*, s. 19–23, 48–52, 130–132, 280–281.

47. J. Stecki, *Walka...*, s. 65.

48. Tenże, *Postulaty...*, s. 36.

49. W. Micha, *Jana Steckiego koncepcje Związku Ziemian*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 172.

50. Tenże, *Związek Ziemian...*, s. 82.

51. *Ruch fernalski. Bójka socjalistyczna*, „Ziemia Lubelska”, 23 III 1919, nr 136, s. 4.

fliktowa została zażegnana, bez zbędnego użycia dodatkowych środków rozjemczych.

Jednakże nie były to tylko jednorazowe wystąpienia robotników rolnych na terenie Lubelszczyzny. Ruch strajkowy przybrał na sile na przełomie 1918 i 1919 roku, zwłaszcza w powiecie zamojskim⁵². Niektórzy ziemianie byli skłonni do różnych ustępstw wobec żądań służby folwarcznej, jak np. Wojciech Rostrowski⁵³. Inni jak H. Wiercieński postulowali rozwiązanie związków zawodowych służby folwarcznej oraz opowiadali się za stosowaniem kar finansowych⁵⁴. Zarząd Filii Lubelskiego Oddziału Związku Ziemian podejmował liczne próby unormowania sytuacji poprzez częściowe zaspokojenie żądań robotników i skłonienie rządu do akcji mediacyjnej. Pierwszą ugodę zawarto 9 kwietnia 1919 roku. Negocjacje prowadzili m.in.: K. B. Fudakowski, Z. Sobieszczański, J. Stecki czy Gustaw Świda⁵⁵. Kolejne porozumienie zawarto 8 lipca 1919 roku⁵⁶. W przypadku Lubelszczyzny doszło do podpisania ugody pomiędzy Związkiem a przedstawicielami fernali, którzy zostali delegowani przez Zarząd Lubelskiego Związku Zawodowego Służby Rolnej⁵⁷. Starania działaczy ziemian miały na celu osłabienie Związku Zawodowego Robotników Rolnych, nadanie organizacji charakteru bardziej ugodowego, na co wpływ miało stanowisko aparatu rządowego. W konsekwencji dążenia Związku Ziemian przyczyniły się do zabezpieczenia interesów pracodawców i doprowadziły do wyeliminowania strajków⁵⁸.

W tej kwestii Szymon Rudnicki uznał postawę ziemian z Lubelszczyzny za wyjątkową, szczególnie w powiecie zamojskim, gdzie dzięki staraniom lubelskiej filii Związku wzrosły wynagrodzenia i ordynaria⁵⁹. Pensja stałych robotników rolnych pracujących w majątkach ziemiańskich była wypłacana w postaci gotówki i naturaliiów oraz w różnej wysokości deputatu, czyli ordynarii. Ordynaria zaś składała się z żyta, pszenicy i jęczmienia⁶⁰. Warunki pracy w różnych regionach były od-

52. Szerzej zob.: W. Mich, *Wyzyskiwacze...*, s.17.

53. Tamże, s. 18 i 46.

54. Tamże, s. 82–83.

55. Tamże, s. 19–49.

56. Tamże, s. 132.

57. *Zakończenie strajku fernali*, „Ziemia Lubelska”, 9 IV 1919, nr 159, s. 2. Szerzej na ten temat zob.: A. Ajnenkiel, *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1962, s. 97.

58. W. Mich, *Wyzyskiwacze...*, s. 231–232.

59. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 45–46.

60. J. Żarnowski, *Spółczesność...*, s. 118. Janusz Żarnowski wskazywał, że „podstawową kategorią robotników folwarcznych byli ordynariusze”, którzy stanowili w omawianym okresie 30% wszystkich robotników rolnych oraz ponad połowę mieszkańców folwarku. Jak podawał, większość tych osób stanowili mężczyźni. Warunki pracy określone były przez kontrakt, czyli umowę zbiorową, którą odnawiano co roku. Obok robotników stałych na terenie folwarku zatrudniani byli również: stołownicy, czyli samodzielni i wykwalifikowani robotnicy; młodzi robotnicy obojga płci, pozostający na utrzymaniu dworu lub otrzymujący mieszkanie w zabudowaniach folwarcznych oraz chałupnicy i komornicy, mieszkający zazwyczaj poza majątkiem. Wynagrodzenie tych grup składało się z deputatu, jednak znacznie mniejszego niż ordynariusza (z kawałka ziemi i płacy dniówkowej). Obok wymienionych

mienne. Zdarzało się, że „ordynariuszom” powodziło się nieraz lepiej niż chłopom. Jednak ogólnie rzecz ujmując należy podkreślić, że sytuacja bytowa i warunki pracy, zarówno jednych, jak i drugich były trudne.

W 1925 roku odnotowano kilka strajków, głównie na terenie Zamojszczyzny, w których wzięli udział poza robotnikami dniówkowymi również „ordynariusze”. Strajk o intensywniejszym charakterze miał miejsce w powiecie janowskim, gdzie liczba folwarków, objętych wystąpieniami robotników, wynosiła od pięciu do ośmiu. Najmniejszy oddźwięk zaistniałych protestów zarejestrowano w okolicach powiatu garwolińskiego, lubelskiego, puławskiego i sokołowskiego, a także w powiecie siedleckim, z wyjątkiem Łukowa. Natomiast na terenie Chełmszczyzny strajk ogarnął powiat krasnostawski, aż w jedenastu folwarkach. Ogółem w województwie lubelskim wykazano, że protesty objęły 85 folwarków i wzięło w nich udział przeszło 1000 robotników⁶¹. W ciągu kilku następnych miesięcy sytuację opanowano i tylko w niektórych powiatach zdarzały się krótkie epizody odejścia robotników rolnych od pracy.

Kontynuując tematykę dotyczącą stanu rolnictwa w okresie Drugiej Rzeczypospolitej należy omówić także kwestie finansowe. Ziemianie borykali się z trudnościami w zdobyciu środków pieniężnych, niezbędnych do poprawy funkcjonowania większości majątków. W pierwszych latach istnienia państwa polskiego nie mogli liczyć na uzyskanie kredytów gotówkowych. U progu niepodległości powstawały komitety pomocy rolnej, które przyznawały nisko oprocentowane pożyczki na poprawę stanu własności rolnej oraz zagospodarowanie odłogów. Przykładem takiej współpracy na ziemi lubelskiej było wieloletnie funkcjonowanie Kasy Przemysłowców i Rolników Lubelskich, która działała od 1884 roku. Była to spółdzielnia kredytowa z nieograniczoną odpowiedzialnością⁶².

Trudną sytuację ziemian pogarszało jeszcze rosnące zadłużenie poszczególnych majątków. Kredyty bankowe stanowiły dla ziemian podstawę bytu. Głównym podmiotem udzielającym kredytów było Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, które współpracowało z właścicielami ziemskimi. Banki państwowe również udzielały kredytów, np. Bank Gospodarstwa Krajowego (BGK), w którym ziemianie brali pożyczki w listach zastawnych na hipotekę⁶³.

W 1919 roku w obliczu nieurodzaju prezes Oddziału Lubelsko – Lubartowsko – Puławskiego Związku Ziemian Z. Sobieszczański zaapelował do ziemian o wsparcie polskiego rolnictwa i przekazanie w tym celu wszelkich rezerw zboża na potrzeby państwa⁶⁴. Następnie na początku 1924 roku ziemianie, wchodzący

kategorii robotników w okresie kryzysu pojawiła się grupa zwolnionych ordynariuszy, zwanych lokatorami, którzy mieszkając w czworakach, utrzymywali się z dorywczej pracy najemnej. W majątku pracowali także robotnicy sezonowi, którzy byli wynagradzani dniówkowo oraz otrzymywali niewielki deputat; zob. tamże, s. 119. Por.: M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 365.

61. *Strajk rolny na terenie województwa lubelskiego*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 2 IV 1925, nr 89, s. 4.

62. *Kasa Przemysłowców i Rolników lubelskich*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 4 I 1925, nr 3, s. 1.

63. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 89.

64. Z. Sobieszczański, *Odezwa do Ziemian*, „Ziemia Lubelska”, 23 XI 1919, nr 490, s. 2.

w skład Komitetu zorganizowanego przy Związku Polskich Organizacji Rolnych, nawoływali rolników polskich do wykupywania akcji, i aby czynili to poprzez Państwowy Bank Rolny. Wśród głównych agitatorów znaleźli się: K. B. Fudakowski, J. Stecki i Stanisław Śliwiński⁶⁵.

W Państwowym Banku Rolnym (PBR) ziemianie korzystali z dofinansowań na rzecz podniesienia wytwórczości warsztatów rolnych m.in.: poprzez zakładanie plantacji nasiennych, wykonanie melioracji, zarybienie stawów, zalesienie nieużytków, ogrodnictwo czy pszczelarstwo, poprzez poprawę stanu technicznego budynków bądź budowę nowych obiektów, zakup inwentarza żywego. Dofinansowanie mogło być też przeznaczone na spłatę zaległych długów⁶⁶. PBR udzielał kredytów tzw. siewnych, które rozdzielano pomiędzy poszczególne województwa. Wymieniony bank miał za zadanie pomagać mniejszej i średniej własności ziemskiej⁶⁷. Materiał źródłowy dotyczący m.in. spraw finansowych majątku Florkowskich z Fajslawic dostarczył miarodajnych informacji, na jakie niezbędne potrzeby ziemianie zaciągali pożyczki⁶⁸.

Przykładem zadłużonego majątku, którego właściciele zalegali ze spłatą rat w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim, Państwowym Banku Rolnym oraz w Banku Gospodarstwa Krajowego (BGK), była, wymieniona wyżej, własność Florkowskich z Fajslawic⁶⁹. Zarząd dóbr reprezentował Edward Halski. Jednak zdarzało się, że sprawami finansowymi zajmowała się osobiście właścicielka Maria Florkowska⁷⁰. W jednym z pism adresowanych do BGK prosiła o „udzielenie ulg w spłaceniu długu”, gdyż, jak wyjaśniała dalej, „majątek poniósł straty wojenne; zboża na sprzedaż nie posiada; ucierpiał w wyniku klęski żywiołowej z 1939 roku; poniósł straty w wyniku położenia swojego przy skrzyżowaniu ważnych arterii komunikacyjnych, które obciążają i dezorganizują pracę w majątku”⁷¹. Przedstawiciele instytucji kredytowych domagali się uiszczenia pożyczki, jaką M. Florkowska, za pośrednictwem Lubelskiej Spółdzielni Rybackiej, zaciągnęła na zakup nawozów sztucznych na wiosnę 1939 roku⁷². Ostatecznie, mimo znacznego zadłużenia, właściciele udało się uniknąć licytacji majątku,

65. *Do rolników polskich*, „Głos Lubelski”, 14 II 1924, nr 44, s. 2; Z. Sobieszczański, *Ziemianie*, „Głos Lubelski”, 28 III 1924, nr 82, s. 3; *Bank Polski. Niezwykłe powodzenie akcji*, „Głos Lubelski”, 1 IV 1924, nr 91, s. 5.

66. W. Roszkowski, *Kształtowanie się podstaw polskiej gospodarki państwowej w przemyśle i bankowości w latach 1918–1924*, Warszawa 1982, s. 191. PBR był pierwszym bankiem założonym w odrodzonej Polsce. Powołano go 5 lutego 1919 roku.

67. *Polityka siewna Ministerstwa Rolnictwa*, „Ziemia Lubelska”, 13 III 1926, nr 59, s. 3.

68. APL, Archiwum Kleniewskich (dalej: AK), sygn. 15, k. 1–7; APL, AK, *Majątek Fajslawice* (korespondencja w sprawach finansowych), sygn. 33, k. 16, 24, 32–35, 40, 43, 57, 69.

69. Tamże, k. 16, 24, 32–35, 40, 43, 57, 69.

70. Tamże, k. 40.

71. Tamże, k. 16.

72. Tamże, k. 24 i 69.

o czym świadczyły listy przesłane przez Towarzystwo Kredytowe Ziemskie⁷³. Podobne zdarzenia były charakterystyczne dla omawianego okresu, gdyż większość ziemian, nie tylko zamieszkałych na obszarze regionu lubelskiego, borykało się ze spłatą kredytów⁷⁴.

Pomimo zaciąganych pożyczek właściciele majątków ziemiańskich nie mogli rozwiązać problemu braku finansów oraz obciążeń kredytowych i podatkowych, co w konsekwencji prowadziło do licytacji⁷⁵. Zasadniczym problemem ziemian w okresie kryzysu stało się narastające zadłużenie. Do najbardziej zadłużonych należały folwarki liczące od 200 do 500 ha. Jednak akcja oddłużeniowa nie obejmowała wszystkich majątków – nie została skierowana do dóbr o powierzchni ponad 500 ha. Zdaniem wielu ziemian ustawodawstwo oddłużeniowe nie uwzględniało interesów większej własności ziemskiej⁷⁶.

Z widmem licytacji zmierzył się też Mieczysław Mazurkiewicz z Niedrzwicy Kościelnej, którego dobra w 1932 roku były zadłużone⁷⁷. Jednak ziemianin ten wykazał się przedsiębiorczością, ponieważ sprzedał 72 hektary ziemi i podjął starania o wyrąb chorego drzewostanu pod pola uprawne. Planował też wydzielić część obszaru w celu wybudowania domków jednorodzinnych, które w przyszłości stanowiłyby osiedle letniskowe⁷⁸. Przedsięwzięcie miało zapewnić oddłużenie majątku, jednak plany zniweczył wybuch II wojny światowej.

Na podstawie źródeł dotyczących majątku Kleniewskich z Kluczkowic można było przeanalizować sytuację finansową średniej własności ziemskiej w oma-

73. Tamże, k. 43.

74. Por.: J. E. Leśniewska, *Właściciele...*, s. 213.

75. *Pod młotek egzekutora. Czterdzieści dwa majątki w Lubelskiem idą w lutym na licytację*, „Głos Lubelski”, 8 I 1936, nr 7, s. 5. Towarzystwo Kredytowe Ziemskie przedstawiło listę majątków i folwarków, które na skutek nieuregulowania należności zostały wystawione do licytacji. Spis ten obejmował różne części Polski i w sumie zawierał 200 nazw majątków. W województwie lubelskim było ich 42: w powiecie białskim – Grabanów, Krzywówółka i Zalesie; w powiecie chełmskim – Hniszów, Podsakule, Świerże Dwór i Terenin; w powiecie hrubieszowskim – Hołubie, Hołużno, Nowosiółki, Oszczów, Teplichów, Wereszyn i Wołkowuje; w powiecie garwolińskim – Obręb, Rowy, Sulbiny Dolne i Żabieniec; w powiecie krasnostawskim – Browiec Górny, Chorzepusin z folwarkiem Józefów, Narolna i ośrodek folwarczny Siemniczka; w powiecie lubelskim – Kolonie Stefanów i Pliszczyn; w powiecie puławskim – Komaszycy; w powiecie radzyńskim – folwark Stasinów; w powiecie siedleckim – Huszlew, Wodynie i Zelków; w powiecie sokołowskim – Kossów, Korowice, Lacki, Nowa Wieś i Tosie; w powiecie tomaszowskim – Łubczyce, Selatyn, Wasylów i Wielki Las; w powiecie węgrowskim – Korytnica, Łuniewo, Papin i Sinołęka.

76. Szerzej na ten temat: J. Ciepielewski, *Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929–1935*, Warszawa 1968, s. 239–240 i n. W jednym z artykułów poruszono tematykę akcji oddłużeniowej i napisano m.in., że gospodarstwa o powierzchni 50 hektarów miały skorzystać w pierwszej kolejności ze wszystkich ulg i bez żadnych ograniczeń, szerzej: *Akcja oddłużeniowa Rządu na czele zainteresowań rolnictwa. Komitet Ekonomiczny Ministrów uchwalil tezy akcji oddłużenia rolnictwa*, „Życie Gromadzkie”, 9 IX 1936, nr 36.

77. J. Gąłbowa, dz. cyt., s. 27.

78. Przeciwnieństwem M. Mazurkiewicza był jego najmłodszy brat Gustaw Barnaba, który zarządził majątkiem w Dęblinie. Był entuzjastą gier w karty i polowań, co doprowadziło do utraty własności. J. Gąłbowa, dz. cyt. s. 127.

wianym okresie. W zakres zasobów stałych majątku wchodziły: folwark Górny, folwark Kręciszówka, lasy, gospodarstwo rybne, sad owocowy na folwarku Kręciszówka, sad owocowy w Kluczkowicach, cegielnia, browar parowy, tartak parowy, młyn parowy, elektrownia, pałac, zabudowania gospodarcze, park, ziemia użytkowana przez parafię, a także samochód marki Chevrolet. Do zasobów płynnych zaliczano: udziały w cukrowni „Opole”, w cukrowni Zagłoba-Wrzelów oraz Towarzystwie Spółdzielni Rolniczo-Handlowej w Puławach. W sumie kapitał dóbr Kluczkowickich wynosił 591 881 571 zł, zaś kapitał amortyzacyjny – 44 624 425 zł⁷⁹.

Natomiast zobowiązania kredytowe majątku przedstawiały się następująco (kwoty w złotych polskich):

1) Zobowiązania długoterminowe:

a) pożyczki hipoteczne:

- Towarzystwo Kredytowe Ziemskie – 71 569 229;
- Bank Gospodarstwa Krajowego w Warszawie – 29 879 780;
- A. Kuczyński w Lublinie – 68 347;

b) pożyczki układowe:

- dług w Banku Polskim oddział w Lublinie – 23 100;
- dług w firmie Devon p. J. Bęskiego – 5 800;
- w Banku Zachodnim – 964 140;
- pożyczka układowa w B/Przemysłowców Polskich – 6 852 866;
- pożyczka układowa u Zamoyskich – 77 000;

c) banki:

- Bank Gospodarstwa Krajowego – 3 258 432;
- Państwowy Bank Rolny – 445 440;
- Bank Polski w Lublinie – 807 133;
- Bank Zachodni w Warszawie – 154 262;

d) pozostałe zobowiązania:

- akcepty dla Banku Cukrownictwa w Warszawie – 6 600;
- Stołeczne Towarzystwo Handlu – 2 500;
- Bank Ziemiański – 1 1000;
- pożyczka w Państwowym Banku Rolnym w Lublinie (PBR) – 5 000;
- kredyt zaliczkowy w Państwowym Banku Rolnym – 4 000;
- dawniejsze zobowiązania w Państwowym Banku Rolnym – 10 800;
- kredyt rejestrowy w Państwowym Banku Rolnym – 20 000;
- Bank Przemysłowców Polskich – 10 400;
- Syndykat Plantatorów Chmielu – 21 300;
- M. Rojtman, Lublin – 9 650;
- Towarzystwo Spółdzielni Rolniczo-Handlowej w Puławach – 8 000⁸⁰.

79. APL, AK, sygn. 15, k. 2–6.

80. Tamże, k. 6–7.

Podane kwoty odnotowano w bilansie finansowym pochodzącym z 1939 roku. Powyższe zestawienie świadczyło, że obciążenia finansowe majątku Kleńskich z Kluczkowic były dość znaczne. Właściciele zalegali ze spłatami pożyczek, które zaciągnęli w wielu instytucjach, a także u pojedynczych osób. Największa kwota kredytu dotyczyła pożyczek hipotecznych podjętych m.in. w BGK w Warszawie i Towarzystwie Kredytowym Ziemskim.

Na temat trudności gospodarczych dyskutowano na łamach „Nowej Ziemi Lubelskiej”, gdzie głównie krytykowano politykę rządu premiera Władysława Grabskiego, za jego „dzieło sanacji”⁸¹. Pisano, że: „gra na niżkę marki sprawiała, że każdy zaczął kupować wszystko po prostu dla lokaty kapitału. [...] Tym sposobem rynek zbytu został szybko przeładowany i przesycony. Nastąpiła sanacja skarbu: stabilizacja waluty, kolosalny wzrost podatków, przy jednoczesnym zamknięciu eksportu”⁸². W ogniu krytyki znalazła się działalność Banku Gospodarstwa Krajowego, który udzielał kredytów jedynie na trzy miesiące i tylko na weksle żyrowane przez wybrane banki⁸³. W 1924 roku premier W. Grabski przeprowadził rozmowę z prezesem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w sprawie uruchomienia kredytu długoterminowego, którego procedurę funkcjonowania wprowadzono w życie⁸⁴. Po reformie walutowej rząd poszukiwał nowych rynków zbytu i choć zamiary te przyniosły pomyślne efekty, to „deficyt handlowy w pierwszych ośmiu miesiącach 1925 roku wyniósł 518 milionów złotych – ogółem 600 milionów na czysto – wysłano za granicę”⁸⁵.

Zatem, jak wykazano powyżej, w odrodzonym państwie polskim sytuacja społeczno-gospodarcza wymagała podejmowania nowych zadań, które głównie wynikały z finalizowania w 1925 roku prac nad ustawą o parcelacji prywatnych majątków ziemskich⁸⁶. Powołano wówczas Rady Naprawy Ustroju Rolnego, które swoją formą nawiązywały do Komitetów Pomocy Rolnej. Program naprawczy obejmował takie kwestie, jak: likwidację serwitutów, melioracje, walkę z rozdrobnieniem gospodarstw, nadmierne przeludnienie wsi,

81. *Przed rekonstrukcją gabinetu*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 9 VIII 1924, nr 185, s. 2.

82. Zob. też: *Szybkie wycofanie marek z obiegu*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 15 VIII 1924, nr 222, s. 1.

83. *Przed rekonstrukcją...*, s. 2.

84. „Nowa Ziemia Lubelska”, 14 IX 1924, nr 251, s. 2. Premier w expose’ w części dotyczącej spraw gospodarczych, wymienił szereg środków zaradczych, tj.: „dwukrotne podniesienie opłat wywozowych od żyta i jęczmienia, celem udostępnienia na konsumpcję szerszych warstw; zniesienie ceł od mąki zagranicznej i ryżu oraz skupienie zapasu zboża”. W systemie pomocy dla producentów rolnych zapowiedział wsparcie finansowe oraz szereg ulg podatkowych. Odnośnie do zjawiska kryzysu kredytowego oraz związanego z nim zagadnienia pożyczki zagranicznej i polityki BP, dążył do ukrócenia lichwy pieniężnej. W tym celu rząd ułokował czterdzieści milionów złotych wolnej gotówki w BP, zaś BGK miał za zadanie pozyskać kapitał zagraniczny na ożywienie życia ekonomicznego w państwie, zob.: *Expose premiera Grabskiego*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 28 X 1924, nr 295, s. 2.

85. *Obecna sytuacja gospodarcza*, „Ziemia Lubelska”, 20 XII 1925, nr 306, s. 2.

86. *Projekt ustawy o parcelacji*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 17 X 1924, nr 284, s. 2.

zaspokajanie głodu ziemi oraz, co najistotniejsze, realizację zasady współpracy ziemiaństwa z chłopstwem w zakresie gospodarczej przebudowy wsi⁸⁷. Na potwierdzenie powyższych stwierdzeń należy wzmiankować, że Komitet Pomocy Rolnej przyznał pomoc w wysokości „1504,5 kwintali owsa z ogólnej sumy 1640 kwintali” na potrzeby rolnictwa w powiecie lubelskim. Pozostałe 195,5 kwintali postanowiono rozdzielić w ten sposób, że „65,5 kwintali pozostawiono celem dodatkowego przydziału [...], a 130 kwintali, na wniosek Towarzystwa Rolniczego w Lublinie, rozdzielono między najbardziej potrzebujących pomocy właścicieli majątków ziemskich”⁸⁸. Wsparcie otrzymały następujące gminy: Bełżyce, Brzeziny, Bychawa, Chodel, Jastków, Jaszczów, Konopnica, Krzczonów, Mełgiew, Niedrzwica, Piaski, Piotrków, Piotrowice, Wojciechów, Wólka i Zemborzyce⁸⁹.

Podobną działalność odnotowano w dokonaniach Lubelskiego Syndykatu Rolniczego w Lublinie, który oprócz oferty kredytowej, rekomendował rolnikom konkurencyjne ceny maszyn i urządzeń rolniczych oraz ceny nasion i zbóż⁹⁰. Lubelski Syndykat posiadał filie w Biłgoraju, Bychawie, Chełmie, Janowie, Kraśniku, Krasnymstawie, Kurowie, Lubartowie, Opolu, Piaskach, Puławach, Rachowie, Siedliszczu, Zamościu i w Żółkiewce, a także agentury w Izbicy, Szastarcie, Szczebrzeszynie, Tarnogrodzie, Trawnikach oraz w Turobinie⁹¹.

Kontynuując rozważania na temat parcelacji warto podkreślić, że był to proces ekonomiczny, który trwał w zasadzie od czasów uwłaszczenia chłopów, tj. od 1864 roku, przybierając na sile na przełomie XIX i XX wieku. Zagadnienie reformy rolnej w wyraźny sposób pojawiło się po 1918 roku. Dnia 10 lipca 1919 roku Sejm podjął uchwałę w przedmiocie zasad tej reformy. Zapowiedziano podział ziem państwowych oraz wykup nadwyżek ziemi w majątkach ziemskich powyżej 180 hektarów⁹². Na podstawie tej uchwały zdecydowano o podjęciu prac legislacyjnych nad nowym aktem prawnym. W ciągu roku przygotowano uchwaloną 15 lipca 1920 roku ustawę o reformie rolnej, która zakładała parcelację

87. M. B. Markowski, *Współdziałanie...*, s. 307. Państwowy Bank Rolny (PBR) zamierzał zająć się parcelacją gruntów większych nieruchomości ziemskich. Projektowano pomoc dla nabywców w drodze udzielania pożyczek w postaci listów zastawnych PBR; zob.: *Sprawy gospodarcze*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 15 VII 1924, nr 191, s. 3.

88. „Nowa Ziemia Lubelska”, 15 VII 1924, nr 191, s. 3.

89. *Pomoc rolna na zasiewy*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 20 III 1925, nr 76, s. 3.

90. „Nowa Ziemia Lubelska”, 4 I 1925, nr 3, s. 4.

91. Tamże.

92. *Reforma agrarna*, „Ziemia Lubelska”, 12 IV 1919, nr 166, s. 2. *Chłopi i służba folwarczna przeciw parcelacji. Usuwają oni nabywców parceli siłą*, „Ziemia Lubelska”, 8 VIII 1919, nr 350, s. 2. W artykule zwrócono uwagę, że „w związku z uchwałą sejmową o wywłaszczeniu obszarów dworskich ponad 300 morgów, wśród chłopów, a szczególnie wśród służby folwarcznej dało się zauważyć przeciwdziałanie parcelacji majątków. [...] Związek Ziemian podawał, że wystąpienia takie nie były sporadyczne, np. w powiatach tomaszowskim i zamojskim”.

za odszkodowaniem w wysokości połowy ceny rynkowej podzielonej ziemi⁹³. Wykonanie jej zostało wstrzymane z powodu niezgodności z art. 99 konstytucji marcowej z 1921 roku⁹⁴. Artykuł ten został utrzymany w mocy przez art. 81 konstytucji RP z 23 kwietnia 1935 roku⁹⁵. Gwarantował ochronę własności prywatnej, uniemożliwiając przy tym wywłaszczenie bez odszkodowania⁹⁶.

Dnia 28 grudnia 1925 roku Sejm przyjął ustawę o wykonaniu reformy rolnej⁹⁷. Zawierała ona mniej restrykcyjne postanowienia dla ziemian niż niezrealizowana ustawa z 1920 roku. Akt ten nadal mieścił postanowienia o przymusie parcelacyjnym, czyli konieczności wykupu ziemi⁹⁸. Ustawa z 1925 roku przewidywała coroczny podział określonego areалу gruntów. W przypadku niewykonania założonego planu odpowiednie instytucje gospodarcze były uprawnione do szczegółowego przedstawienia wykazu majątków, które podlegałyby w tym przypadku przymusowej parcelacji. Ponadto w ustawie został ustalony optymalny poziom cen wykupu oraz dolna granica powierzchni gruntów, które nie podlegały rozdzieleniu w majątkach ziemskich⁹⁹. Ostatecznie dokument o reformie rolnej nie zadowalał żadnej z zainteresowanych grup społecznych. Jego przepisy były często krytykowane, ponieważ nie rozwiązywały podstawowych proble-

93. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej z dnia 15 lipca 1920 roku, (Dz. U. RP 1920, nr 70, poz. 462). Zob. też: M. Drewicz, *Głęboka przemiana rewolucyjna: sejmowa debata nad reformą rolną w Polsce w 1919 roku: w 90 rocznicę*, Lublin 2009, passim.

94. Konstytucja marcowa 1921 roku, Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U., nr 44, poz. 267). Treść artykułu 99 była następująca: „Rzeczpospolita Polska uznaje wszelką własność, czy to osobistą poszczególnych obywateli, czy to zbiorową związków obywateli, instytucji, ciał samorządowych i wreszcie samego Państwa, jako jedną z najważniejszych podstaw ustroju społecznego i porządku prawnego oraz poręcza wszystkim mieszkańcom, instytucjom i społecznościom ochronę ich mienia, a dopuszcza tylko w wypadkach ustawą przewidzianych zniesienie lub ograniczenie własności, czy to osobistej, czy to zbiorowej, ze względów wyższej użyteczności, za odszkodowaniem. Tylko ustawa może postanowić, jakie dobra i w jakim zakresie ze względu na pożytek ogółu mają stanowić wyłącznie własność Państwa oraz, o ile prawa obywateli i ich prawnie uznanych związków do swobodnego użytkowania ziemi, wód, minerałów i innych skarbów przyrody – mogą ze względów publicznych doznać ograniczenia. Ziemia jako jeden z najważniejszych czynników bytu narodu i Państwa nie może być przedmiotem nieograniczonego obrotu. Ustawa określa przysługujące państwu prawo przymusowego wykupu ziemi, oraz regulowania obrotu ziemią, przy uwzględnieniu zasady, że ustrój rolny Rzeczypospolitej Polskiej ma się opierać na gospodarstwach rolnych, zdolnych do prawidłowej wytwórczości i stanowiących osobistą własność”.

95. Konstytucja marcowa 1921 roku, Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U., nr 44, poz. 267); Konstytucja kwietniowa 1935 roku, Ustawa z dnia 23 kwietnia 1935 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U., nr 30, poz. 227).

96. Strona internetowa Polskiego Towarzystwa Ziemiańskiego, <http://www.ptz.info.pl/reprywatyzacja>, „Reprywatyzacja”, s. 1, [inf. z dn. 31.03.2010].

97. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej z dnia 28 grudnia 1925 roku, (Dz. U. RP 1926, nr 1, poz. 1).

98. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 74.

99. Tamże. Dolna granica powierzchni gruntów niepodlegających przymusowemu wykupowi to obszar od 180 do 300 hektarów.

mów społecznych i ekonomicznych polskiej wsi¹⁰⁰. W kwestii reformy rolnej J. Stecki pisał: „należy pamiętać, że reforma rolna w Polsce nie może być żadnym panaceum, nie może być uważana za doraźny środek poprawienia sytuacji agrarnej, [...] dlatego, że przeludnienie rolnicze w Polsce jest tak ogromne, a przyrost ludności tak duży, iż na długie jeszcze lata brakowałoby mieszkańcom wsi ziemi do pracy, jeżeliby w dalszym ciągu mieli upatrywać jedyny swój zawód w rolnictwie, a jedyną drogę do utrwalenia bytu w rozszerzeniu swoich posiadłości rolnych. [...] Przyszłość Polski, (...) leży w uprzemysłowieniu kraju”¹⁰¹. Przekonywał też, wspólnie z innymi ziemianami, że „zwolennicy reformy ukrywali przed społeczeństwem prawdę o kosztach reformy”¹⁰². Ziemianie, starając się bronić swoich racji, twierdzili, że „zmiany stosunków własnościowych powinny następować ewolucyjnie, drogą dobrowolnej parcelacji”¹⁰³. Zdaniem W. Micha właściciele ziemscy nie byli przeciwni parcelacji majątków ziemiańskich, pod warunkiem, iż miałyby odbywać się bez przymusu i z należnym zyskiem dla właściciela¹⁰⁴.

Niektórzy ziemianie decydowali się na parcelację dobrowolną, jak np. Aleksandra Michalska. W skład dóbr wchodziły: ziemia i dwór w Trawnikach, Kolonia Dorohuczka w gminie Siedliszcze w powiecie chełmskim, Osada Młyńska i place podmiejskie w gminie Jaszczów w powiecie lubelskim. Właścicielka dobrowolnie złożyła wniosek do Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Lublinie o określenie obszaru, jaki z mocy art. 4 i 5 Ustawy z dnia 28 grudnia 1925 roku (Dz. U. Nr 1 z 1926 r., poz. 1 o wykonaniu reformy rolnej) zamierzała wyłączyć z majątku¹⁰⁵. Dostarczyła szereg dokumentów, wśród których znalazły się: deklaracja o stanie posiadania, plan i rejestr pomiarowy oraz wyciągi wykazów hipotecznych. Zobowiązała się przy tym, że przy zawarciu aktu notarialnego z nowymi nabywcami, zwolni hipotekę sprzedawanych gruntów od długów własnościowych¹⁰⁶. Aleksandra Michalska samodzielnie wyznaczyła osoby, które uzyskały ziemię pochodzącą z parcelacji majątku. Byli to głównie pracownicy folwarczni oraz kilku okolicznych chłopów¹⁰⁷. Obszar dóbr wynosił 704 hektary,

100. Szersze studium na ten temat zaprezentowali: Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka gospodarcza...*, s. 178–179. Zob. też: *Reforma rolna na porządku dziennym obrad Sejmowych, „Ziemia Lubelska”*, 26 VI 1925, nr 137, s. 2.

101. J. Stecki, *W obronie...*, s. 118.

102. W. Mich, *W obliczu wywłaszczenia. Kwestia reformy rolnej w publicystyce ziemiańskiej 1918–1939*, Lublin 2001, s. 67 i n.

103. Tamże, s. 141.

104. Tamże.

105. APL, SPL, Akta w sprawie parcelacji prywatnej majątku Trawniki 1928–1939, sygn. 1253, k. 34.

106. Tamże, sygn. 1253, k. 6 i 34.

107. Tamże, sygn. 1253, k. 3, 26 i 50. Wśród osób, które otrzymały ziemię znaleźli się: Kunegunda Daniel, Jan Fedoniuk, Antoni i Józefa Gołębiowscy, Józef Kłosiński, Władysław Kucharski, Jan Łobodowski, Piotr Marczak, Aleksander Podkowa, Karol Podkowa, Jan Sz wajewski, Jan Waryszak i Józef Wroński.

zaś podzielone działki łącznie miały 18,2 hektara. Zarząd Okręgowego Urzędu Ziemskiego wyraził zgodę na przeprowadzenie podziału gruntów, który ostatecznie miał miejsce w 1938 roku¹⁰⁸. Aleksandra Michalska dobrowolnie oddała część własnego majątku na cele parcelacyjne, zabezpieczając przy tym swoich pracowników.

O istocie reformy rolnej dyskutowano 30 stycznia 1928 roku w Warszawie na pierwszym posiedzeniu Rady Naprawy Ustroju Rolnego. Główne rozważania dotyczyły pracy urzędów ziemskich, pomocy kredytowej funduszy pochodzących z Polskiego Banku Rolnego i z Ministerstwa Reform Rolnych. Podjęto też problem scalenia gruntów oraz zniesienia służebności¹⁰⁹. Polemikę na temat ustawy o reformie rolnej prowadzono również na łamach „Nowej Ziemi Lubelskiej”. W jednym z artykułów podkreślano, że: „[...] Walka z obszarnikami i prawią o prawo do ziemi dla bezrolnych i małorolnych [...] będzie zacięta”¹¹⁰. Latem 1925 roku odbył się w Warszawie ogólnopolski zjazd ziemian, na którym wysunięto kontrargumenty wobec postanowień ustawy o reformie rolnej¹¹¹. Jednak już w następnym roku zaprezentowano plan parcelacji poszczególnych obszarów Polski¹¹².

Najwięcej włości pochodziło z parcelacji dobrowolnej, wynikającej z konieczności zdobycia środków na odbudowę i rozwój zniszczonych wojnami majątków. Rząd powstrzymywał się od podziału przymusowego. Rozdzieleniu nie podlegały sady, stawy rybne, niektóre obszary leśne oraz majątki kościelne¹¹³. Dla przykładu w Lubelskim Okręgu Ziemskim w planie parcelacji na rok 1930

108. Tamże, sygn. 1253, k. 61–69.

109. K. Kasiński, dz. cyt., s. 1–52. W przedstawionym referacie, którego autorem był inż. Karol Kasiński, dyrektor Departamentu w Ministerstwie Reform Rolnych, refleksje odnosiły się do definicji reformy rolnej. K. Kasiński wyraził pogląd, że „[...] przyjęto u nas mianem reformy rolnej określać jedynie podział większej własności ziemskiej na drobne gospodarstwa rolne” (zob.: art. 1 Ustawy z dn. 28.XII.1925 r. o wykonaniu reformy rolnej). Dalsze jego przemyślenia sprowadzały się do opinii, że „tymczasem, jeżeli pojęciem reformy rolnej obejmiemy właściwy jego zakres, a więc nie tylko wszelkie rodzaje parcelacji (rządową, prywatną, przymusową i dobrowolną), lecz przede wszystkim scalanie gruntów, jako ten podstawowy zabieg agrarny, bez którego racjonalne uzdrowienie drobnych gospodarstw rolnych nawet przez ich powiększenie w drodze parcelacji nie jest możliwe, a następnie zniesienie służebności oraz podział, względnie regulację użytkowania wspólnot gruntowych, to zobaczymy, że tak pojmowaną reformę rolną zaczęto u nas wykonywać od dawna, bo od pierwszych chwil organizowania się niepodległości Państwa Polskiego”.

110. *Nowa Ustawa o reformie rolnej*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 19 I 1925, nr 18, s. 1.

111. *Zjazd Ziemian*, „Ziemia Lubelska”, 29 VIII 1925, nr 210, s. 2.

112. *A więc rozpoczynamy wywłaszczenie na cele reformy rolnej*, „Ziemia Lubelska”, 12 I 1926, nr 8, s. 2. Wyjaśniano, że ustawa o reformie rolnej uchwalona przez Sejm 28 grudnia „[...] przewiduje, iż w ciągu 1926–1936 zostanie, co roku 200 000 hektarów rozparcelowanych bądź to dobrowolnie, bądź to za pomocą przymusowego wykupu”. Napisano też, że „z okręgu lubelskiego przekazano na wywłaszczenie 4675 hektarów”.

113. W. Roszkowski, *Gospodarcza...*, s. 95.

przeznaczono 13 000 hektarów gruntów prywatnych, z czego odliczono 7 548 hektarów już podzielonych¹¹⁴.

W Ordynacji Zamojskiej zdarzały się sytuacje, w których dzierżawcy folwarków wyrażali swoje niezadowolenie z przeprowadzanej na tych terenach reformy rolnej. Delegacja Związku Dzierżawców Ordynacji Zamojskiej w powiecie biłgorajskim, złożona z dziewięciu osób, udała się do wojewody Antoniego Remiszewskiego, który przyjął ich w obecności prezesa Okręgowego Urzędu Ziemskiego, Henryka Janiszowskiego. Ustawa o reformie rolnej zakładała możliwość kupna ziemi, pochodzącej z parcelacji, w wysokości nie większej niż 60 hektarów. Natomiast dzierżawcy postulowali, aby w drodze wyjątku przyznać im prawo do zakupu większego areалу ziemi¹¹⁵. Sprawa była dyskutowana przez kilka miesięcy, nie przynosząc oczekiwanych rezultatów¹¹⁶.

Analizując nastroje społeczne wypada podkreślić, iż pod koniec lat dwudziestych sfery ziemiańskie zajmowały negatywne stanowisko wobec polityki rolnej rządu, zwłaszcza w zakresie polityki zbożowej państwa¹¹⁷. Podkreślano, że przyczyną kryzysu na wsi był „spadek cen żyta, wywołany wstrzymaniem przez rząd wywozu żyta polskiego, a sprowadzaniem żyta zagranicznego”, co spowodowało nadmiar rezerw zbożowych, ponieważ, jak pisano w artykule, „rząd realizował hasła [...] etatyzmu”¹¹⁸. Krytyczną sytuację rolnictwa pogłębił spadek eksportu¹¹⁹.

Wobec powstałych problemów staraniem Towarzystwa Ekonomicznego w Lublinie odbyło się zebranie dyskusyjne na temat polityki gospodarczej państwa. Spotkaniu przewodniczył prezes Towarzystwa prof. Leon Waściszakowski, który w przemówieniu inicjującym posiedzenie, powiedział, iż „etatyzm za daleko nie powinien sięgać, gdyż jeśli w swym dalszym rozwoju kładłby podwaliny pod ustrój socjalistyczny, to my do takiego ustroju nie dojrzelismy”¹²⁰. Wśród obecnych znaleźli się przedstawiciele ziemiaństwa, samorządu terytorialnego,

114. *Plan parcelacji na 1930 rok*, „Głos Lubelski”, 19 II 1929, nr 49, s. 1.

115. *Dzierżawcy Ordynacji Zamojskiej w powiecie biłgorajskim czują się pokrzywdzeni*, „Ziemia Lubelska”, 24 I 1930, nr 21, s. 3.

116. *Sprawa parcelacji dóbr Ordynacji Zamojskiej*, „Ziemia Lubelska”, 20 II 1939, nr 48, s. 1.

117. *Państwowe rezerwy zbożowe. Milionowe straty państwa i rolnictwa*, „Głos Lubelski”, 6 VI 1929, nr 152, s. 2. Jan Stecki w latach kryzysu pisał: „zasadą przewodnią każdego przedsiębiorcy jest zawsze osiągać zysk największy, a więc przy danym poziomie cen wytwarzać jak najtaniej, obojętną zaś dla niego rzeczą, czy produkuje dużo czy mało. [...] Aczkolwiek z reguły gospodarstwo intensywne produkuje więcej od ekstensywnego, to przecież wobec różnorodności produkcji, co stanowi istotę gospodarstwa rolnego, można osiągnąć zwiększenie produkcji nawet w gospodarce ekstensywnej przez możliwe ograniczenie gałęzi wytwarzania”; tenże, *Postulaty...*, s. 18.

118. *Nasz etatyzm przeciw podstawom gospodarstwa*, „Głos Lubelski”, 22 I 1929, nr 22, s. 3.

119. *Krytyczna sytuacja rolnictwa*, „Express Lubelski i Wołyński”, 18 I 1933, nr 18, s. 2. Taryfę zbożową na odległość 100 km obniżono o 25%, a na dalsze odległości o 10% dla zboża i mąki.

120. *Etatyzm a liberalizm. Wieczór dyskusyjny Towarzystwa Ekonomicznego*, „Ziemia Lubelska”, 10 II 1929, nr 40, s. 3.

reprezentanci duchowieństwa i wiele innych osób¹²¹. Jednocześnie w sprawie zjawiska etatyzmu, na łamach tego samego pisma, pisano, że „bez etatyzmu nie mielibyśmy własnych portów [...], własnej floty handlowej [...], nie można by mówić o podniesieniu rolnictwa. [...] Etatyzm to nie walka z prywatnym przedsiębiorcą. Państwo występuje tam, gdzie inicjatywy prywatnej brak. To, co rządy pomajowe uczyniły w dziedzinie gospodarki, jest dziełem [...] o znaczeniu państwowym i nie może być mierzone miarą interesu prywatnego”¹²². Stanowiska ziemian wobec zjawiska etatyzmu były zróżnicowane, co utrudniło wypracowanie jednolitego programu naprawy sytuacji gospodarczej ówczesnego państwa.

Niekorzystna koniunktura w rolnictwie sprawiła, że wielu właścicieli ziemiańskich znalazło się w trudnym położeniu, uniemożliwiającym uiszczenie zaciągniętych długów. W 1932 roku na terenie województwa lubelskiego zaplanowano licytację około stu obiektów dużej własności rolnej. Jednak w ostatniej chwili egzekucje zostały odwołane¹²³. Na podkreślenie zasługiwało obywatelskie stanowisko Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, które było głównym wierzycielem zadłużonych majątków. Ostatecznie podjęto też decyzję o zastosowaniu ulg wobec dłużników, którymi w większości byli ziemianie¹²⁴.

Należy podkreślić, że polskie rolnictwo w omawianym okresie cechował wysoki udział w produkcji czterech głównych zbóż i ziemniaków, niski poziom uprawy roślin pastewnych oraz bardzo niska uprawa roślin przemysłowych¹²⁵. Zakłady przemysłowe powstawały najczęściej w majątkach liczących od 500 do 1000 ha ziemi, w których były również: cegielnie, gorzelnie, krochmalnie, młyny czy płatkarnie. Dla przykładu należy podać, iż dobrze prosperowała gorzelnia w majątku Przanowskich w Krasnem czy gorzelnia w Chojnie Boduszyńskich¹²⁶. Młyny powstały m.in. w następujących majątkach: w Piotrowicach Witolda Łosia, Kielczewicach Dolnych Władysława Iwanickiego czy w Jabłonnej Bronisławy Vetterowej pod nazwą „Zakład wodny na rzece Czerniejówce”¹²⁷.

Znaczącą pozycję zajmowała uprawa ziemniaków, które stanowiły jeden z podstawowych produktów wyżywienia ludności wiejskiej. Z badań przeprowadzonych przez Artura Czuchrytę wynikało, że przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego województwo lubelskie należało do krajowej czołówki

121. Tamże.

122. J. Wojtyna, *Polski etatyzm gospodarczy*, „Ziemia Lubelska”, 23 III 1929, nr 89, s. 2.

123. *Sto majątków ziemskich uniknęło licytacji. Groźna sytuacja trwa nadal w rolnictwie*, „Express Lubelski”, 24 XII 1932, nr 353, s. 4.

124. Tamże.

125. Szerzej na ten temat: M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 175. Por.: Z. Landau, W. Roszkowski, *Polityka gospodarcza...*, s. 177.

126. Relacja ustna Bolesławy Sidor (1925–2009), lato 2009, rkps w posiadaniu autorki.

127. APL, SPL, Związek Kótek Rolniczych 1920–1933, Lata 1922–1939, młyn wodny u Witolda Łosia, właściciela majątku Piotrowice, sygn. 1485; tamże, młyn wodny u Władysława Iwanickiego właściciela majątku w Kielczewicach Dolnych, sygn. 1487; tamże, zakład wodny na rzece Czerniejówce w Jabłonnej właścicielki Juliuszowej Vetterowej, sygn. 1493.

również w dziedzinie uprawy ziemniaków, chmielu oraz rzepaku i rzepiku¹²⁸. Nie można pominąć istotnej roli hodowli bydła rogatego i trzody chlewnej dla przemysłu spożywczego¹²⁹. W okresie kryzysu lat 1930–1935 były zauważalne dwie tendencje w lubelskiej gospodarce hodowlanej. Pierwsza dotyczyła bydła rogatego i polegała na obniżeniu jego stanu o 40%. Druga odnosiła się do trzody chlewnej, w hodowli której odnotowano zauważalny wzrost pogłowia¹³⁰. Województwo lubelskie na tle innych województw przodowało w hodowli bydła rogatego oraz „było jednym z głównych ośrodków hodowli trzody chlewnej w Polsce”¹³¹.

Według badań Pawła Graty, zajmującego się tematyką przemysłu gorzelniczego w Drugiej Rzeczypospolitej, obszar uprawy oraz zbiory ziemniaków w majątkach gorzelniczych uzależnione były przede wszystkim od wielkości ich przerobu w gorzelnii oraz od możliwości zbytu na wolnym rynku. W pierwszych latach istnienia niepodległego państwa, kiedy produkcja spirytusu nie była jeszcze ograniczona prawem odpędu, gospodarstwa połączone z gorzelniami wykorzystywały ziemniaki ze znacznego odsetka upraw w Polsce. Jednak w związku ze spadkiem produkcji spirytusu, który nastąpił po wprowadzeniu monopolu, powierzchnia upraw ziemniaków systematycznie spadała, aż do połowy lat trzydziestych, kiedy nastąpiła stabilizacja na poziomie około 110 tysięcy hektarów¹³². W okresie kryzysu lat 1930–1935 na Lubelszczyźnie zanotowano wzrost uprawy ziemniaków, rzepaku i rzepiku oraz stabilizację obszaru uprawy chmielu¹³³. W 1935 roku na terenie Lubelszczyzny zlikwidowano małe fabryki wódek i działały tylko dwie, tj. jedna wchodząca w skład Zakładów Przemysłowych „K. R. Vetter” w Lublinie i druga należąca do Zakładów Przemysłowych „Suchowola” Seweryna Czetwertyńskiego¹³⁴.

Innym bardzo ważnym elementem uprzemysłowienia majątków ziemiańskich w kierunku rolno-spożywczym było cukrownictwo, które stanowiło dość dochodową gałąź przemysłu. Na terenie Lubelszczyzny znajdowało się kilka dobrze wyposażonych i prosperujących do końca lat trzydziestych cukrowni, m.in. „Klemensów”, „Opole Lubelskie” czy „Rejowiec”, które stały na wysokim pozio-

128. A. Czuchryta, dz. cyt., s. 42.

129. Tamże, s. 45.

130. Tamże, s. 46.

131. Tamże, s. 46–47.

132. P. Grata, *Przemysł gorzelniczy w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2002, s. 67–68. Por.: *Ile gorzelni posiadała Polska w 1925–1926 roku?*, „Ziemia Lubelska”, 1 III 1927, nr 59, s. 3. W artykule tym przedstawiono dane dotyczące ilości gorzelni istniejących na terenie Polski. W latach 1925–1926 podawano, że „było 1351, zaś w latach 1924–1925 – 1282, a w latach 1923–1924 – 1286”. Najwięcej zakładów tego typu istniało na terenie województw zachodnich i było ich łącznie 637, zaś najmniej powstało w województwach wschodnich, tylko 49, głównie na terenie majątków ziemiańskich. Większość gorzelni była typu rolniczego, resztę stanowiły gorzelnie przemysłowe (melasowe, drożdżowe i produkujące wódki z win owocowych).

133. A. Czuchryta, dz. cyt., s. 42.

134. Tamże, s. 67.

mie w stosunku do wielu innych zakładów w Polsce¹³⁵. Województwo lubelskie należało do krajowej czołówki w dziedzinie upraw buraków cukrowych, a głównymi dostawcami byli ziemianie¹³⁶.

W okresie międzywojennym produkcja cukru została opanowana przez kartel, z organem wykonawczym – Bankiem Cukrownictwa. Głównym zadaniem tego banku było kierowanie rynkiem cukrowniczym w Polsce, poprzez regulowanie zbyt i cenami cukru. Bank pełnił też funkcję pośrednika, szczególnie w uzyskiwaniu kredytów zagranicznych. Wpływał również na wielkość eksportu cukru¹³⁷. Bogusław Gałka wskazywał, że: „najwięcej cukrowni posiadali ziemianie w województwach: poznańskim, warszawskim, kieleckim, lubelskim i łódzkim”¹³⁸. Przed I wojną światową działało na Lubelszczyźnie 14 cukrowni¹³⁹. Po 1918 roku na terenie Lubelszczyzny nadal funkcjonowało 14 cukrowni. Były to: „Elżbietów”, „Garbów”, „Klemensów”, „Milejów”, „Nieledeń”, „Opole Lubelskie”, „Poturzyn”, „Rejowiec”, „Strzyżów”, „Trawniki”, „Woźuczyn”, „Zagłoba” i „Zakrzówek”¹⁴⁰. Warto wspomnieć o A. Szeptyckim, który był inicjatorem budowy, członkiem Zarządu i udziałowcem cukrowni w Woźuczynie¹⁴¹.

Właściciele ziemscy zdominowali też produkcję roślin przemysłowych takich jak: buraki cukrowe czy chmiel, głównie z powodu dużej opłacalności produkcji¹⁴². Uprawa tych pierwszych warunkowała rozmieszczenie zakładów cukrowniczych, których udziałowcami, w przeważającej części, byli właśnie ziemianie¹⁴³, jak np. Edmund Scipio del Campo z Brzeżyc i Józef Michalski z Trawnik, którzy byli akcjonariuszami cukrowni w Trawnikach¹⁴⁴. Sfinansowali też budowę kolei wąskotorowej, która służyła do celów transportowych cukrowniom i plantatorom buraków¹⁴⁵. Edmund Scipio del Campo przez wiele lat pełnił funkcję prezesa Związku Cukrowników i Gorzelników w okręgu lubelskim¹⁴⁶. Był też jednym z pierwszych na Lubelszczyźnie propagatorów uprawy buraka cukrowego¹⁴⁷. Pracę społeczno-gospodarczą kontynuował jego syn Włodzimierz (1885–1972),

135. Zob.: J. Jachymek, A. Pomarański, dz. cyt., s. 4–12.

136. A. Czuchryta, dz. cyt., s. 38 i 71.

137. Z. Landau, J. Tomaszewski, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1986, s. 95. Kartel poznański obejmował Wielkopolskę i Pomorze, zaś analogiczny kartel w Warszawie działał na terenach byłej Kongresówki i zaboru austriackiego. Sprawy kredytowe karteli prowadził Bank Cukrownictwa w Poznaniu.

138. B. Gałka, *Ziemiaństwo i ich organizacje...*, s. 44.

139. J. Jachymek, A. Pomarański, dz. cyt., s. 25–27.

140. *Cukrownie w województwie lubelskim*, „Ziemia Lubelska”, 29 IV 1928, nr 117, s. 3.

141. P. S. Łoś, dz. cyt., s. 361.

142. Szerzej na temat przemysłu rolno-spożywczego zob.: A. Czuchryta, dz. cyt., *passim*.

143. Tamże, s. 131.

144. Turski S., *Z biegiem Wieprza. Trawniki – Milejów*, [w:] *Pamięć o ludziach i miejscach. Z przeszłości gminy Trawniki*, red. J. M. Wojtekunas, Trawniki 2009, s. 45.

145. Tamże.

146. L. Świetlicki, *Wierzchowiska...*, s. 59.

147. Tenże, *Dwory...*, s. 97.

który przyczynił się do znacznej integracji środowiska ziemiańskiego i chłopskiego, zarówno na szczeblu gminnym, jak i regionalnym¹⁴⁸.

W przemyśle cukrowniczym ogromne zasługi oddał Mieczysław Broniewski (1893–1966), który po śmierci ojca zamieszkał wraz z żoną Zofią z Gerliczów w majątku Garbów. Przejął też zarządzanie cukrowniami i współpracującymi z nimi różnymi organizacjami. W latach 1925–1935 był w Zarządzie kilku cukrowni takich, jak: „Garbów”, „Lublin”, „Nieledeń”, „Milejów”, „Trawniki” czy „Zakrzówek”. Jednocześnie przyczynił się też do rozwoju gospodarczego własnych majątków: Garbowa i Przybysławic¹⁴⁹. Niewątpliwie uprawa buraków cukrowych należała do najbardziej dochodowych gałęzi rolnictwa. Dzięki dobremu nawożeniu i fachowo wyselekcjonowanym materiałom siewnym lubelscy ziemianie odnosili znaczne sukcesy w tej branży, osiągając najwyższy wskaźnik plonów na tle Polski¹⁵⁰.

Do dochodowych działań upraw przemysłowych na Lubelszczyźnie zaliczano również chmielarstwo. W tej dziedzinie prym wiodło wzorowe gospodarstwo rodziny Kleniewskich, cenionych producentów rolnych i społeczników z Kluczkowic¹⁵¹. Spośród wielu działań gospodarczych, jakie podejmował Jan Kleniewski¹⁵², warto wymienić kilka nowatorskich rozwiązań, które zastosował w swoich majątkach. Zrezygnował z produkcji zbóż na rzecz plantacji roślin przemysłowych. Wśród nich chmiel odgrywał największą rolę. Kleniewski na przestrzeni 100 morgów założył potężne chmielniki oraz suszarnię. Jego plantacja stała na wysokim poziomie, o czym świadczyło zainstalowanie specjalistycznych urządzeń, takich jak prasownia i siarkownia¹⁵³.

148. Tenże, *Wierchowiska...*, s. 59–61. Włodzimierz Scipio del Campo przyjaźnił się z właścicielami pobliskich Wierchowisk, Janem i Wincentym Koźmianami.

149. M. Gordon-Smith, *Mieczysław Broniewski 1893–1966 we wspomnieniach córki Marii*, [w:] *Siedzi by ziemiańskie...*, s. 181–182.

150. Wysokość przyznawanych pożyczek dla przemysłu cukrowniczego miała tendencję rosnącą, „przy uwzględnieniu czterokrotnego wzrostu ceny buraków i większej ilości cukrowni”. Jednak cukrownicy, pomimo otrzymanych kredytów, zwiększali ceny cukru. W prasie codziennej często pojawiały się artykuły dotyczące spekulacji cen tego produktu. Niektóre Zarządy Cukrowni podawały obszerne wyjaśnienia, tłumacząc się, że wszystkie zarzuty pod ich adresem to oszczerstwa. Podobne oświadczenie przedstawił Zarząd Cukrowni „Lublin”; zob.: *Kredyty dla przemysłu cukrowniczego*, „Ziemia Lubelska”, 19 I 1923, nr 18, s. 3; *Zabawa w walkę z drożyzną*, „Ziemia Lubelska”, 10 I 1923, nr 35, s. 2; S. Czarniecki, *O spekulacjach cen cukru*, „Ziemia Lubelska”, 26 I 1923, nr 26, s. 5.

151. S. Kowerski, *Rzut oka na stosunki rolnicze w Lubelskiem w ostatniem pięćdziesięcioleciu*, „Głos Lubelski”, 27 XI 1927, nr 326, s. 6. Zob. też: J. Guryniuk, *Jan Kleniewski – ziemianin, przemysłowiec, społecznik*, [w:] *Ziemianstwo na Lubelszczyźnie I...*, s. 223–229.

152. Ś. p. *Jan Kleniewski*, „Ziemia Lubelska”, 3 I 1919, nr 4, s. 2. Jan Kleniewski zakupił dobra opolskie wraz z ojcem Franciszkiem i bratem Władysławem w roku 1871. W wyniku rodzinnych podziałów ziemi osiadł we własnej posiadłości w Kluczkowicach. Jan Kleniewski zdobył gruntowne wykształcenie w Akademii Rolniczej w Hohenheim koło Stuttgartu.

153. M. Kleniewski, dz. cyt., s. 34.

Jan Kleniewski był jednym z przedstawicieli ziemiaństwa, który okazał się dobrym gospodarzem i prekursorem nowoczesnego rolnictwa¹⁵⁴. Ziemianin ten uruchomił kilka zakładów, takich jak: gorzelnia; fabryka porcelanowych kafli wyrabianych z miejscowej gliny i marglu; młyn wodny; olejarnia z młynem do mielenia gipsu i kości zwierzęcych; tartak parowy i terpentyniarnia. Współuczestniczył w zakładaniu cukrowni w Opolu Lubelskim, a następnie przystąpił do budowy własnego obiektu w miejscowości Brzozowa, której nazwa pochodziła od herbu Kleniewskich „Zagłoba”¹⁵⁵. Zaprowadził też, oprócz chmielu, na szeroką skalę uprawę buraka cukrowego, jęczmienia i ziemniaków¹⁵⁶.

Podjęte prace gospodarcze kontynuowali synowie M. i J. Kleniewskich, Witold (1880–1927) i Przemysław (1889–1944). Pierwszy z wymienionych był właścicielem majątków: Lemszczyzna i Szczekarków w powiecie puławskim, na terenie których założył szkółki drzew owocowych¹⁵⁷. Zainicjował założenie Syndykatu Plantatorów Chmielu. Piastował funkcję prezesa Zrzeszenia Szkółkarzy województwa lubelskiego oraz należał do wielu związków ogrodniczych o zasięgu ogólnopolskim. Od 1924 roku wspomagał finansowo wydawanie miesięcznika „Ogrodnik”, którego był redaktorem aż do śmierci, tj. do 1927 roku. Drugi z braci Kleniewskich Przemysław był wiceprezesem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i prezesem Oddziału Lubelskiego Związku Ziemian¹⁵⁸.

Jednym z pionierów zakładania chmielników na obszarze Lubelszczyzny był Józef Antoni Bogusławski (1868–1934), właściciel dóbr Łączna i Siostrzytów. W tym celu założył na terenie folwarku Podzamcze kilka suszarni. Ponadto prowadził uprawę zbóż nasiennych i buraków oraz hodowlę trzody chlewnej i bydła zarodowego. W majątku Siostrzytów zbudował fabrykę cykorii, a także olejarnię, płatkarnię i suszarnię. W czasie jego gospodarowania powstały także nowe budynki gospodarcze takie jak: ciepłarnia, dwie szopy, murowana stodoła i szklarnia¹⁵⁹.

Innym równie dobrym gospodarzem był Antoni Budny (1861–1943), ostatni właściciel Bychawy¹⁶⁰, który skoncentrował się na wyspecjalizowanej hodowli

154. Ś. p. J. Kleniewski, „Ziemia Lubelska”, 3 I 1919, nr 4, s. 2; w artykule napisano, iż „Jan Kleniewski z Kluczkowic [...] jako rolnik i obywatel kraju reprezentował zasadę zupełnego uniezależnienia się od obcych żywności. [...] Teorię łączył z praktyką, dając wzór jak należy rozumieć interes narodowy”.

155. M. Kleniewska, dz. cyt., s. 34 i 37.

156. J. Guryniuk, dz. cyt., s. 223–224.

157. *Ziemiaństwo polscy XX wieku...*, cz. 8, s. 63.

158. Tamże.

159. Szerzej na ten temat: J. E. Leśniewska, *Właściciele...*, s. 202–203. W 1879 roku Wiktor Bogusławski zakupił majątek Siedliszcze w powiecie chełmskim. W 1902 roku wraz z synem J. A. Bogusławskim nabył od W. Czetwertyńskiego majątek Siostrzytów w powiecie lubelskim. W 1911 roku J. A. Bogusławski zakupił dobra Łączna wraz z trzema folwarkami: Podzamcze, Stara Wieś i Zofiówka; zob.: tamże, s. 199–200.

160. Szerzej na temat Antoniego Budnego zob.: M. Głazik, *Ostatni Pan na Bychawie. Antoni Budny 1861–1943*, Bychawa 2013.

koni i trzody chlewnej. Był prezesem Związku Hodowców Lubelskiego Konia Szlachetnego¹⁶¹. Założył stajnię zarodową, która zdobywała liczne nagrody na aukcjach i wystawach krajowych oraz zagranicznych. Stał się też pionierem i propagatorem chowu angielskich świń, zdobywając uznanie wśród innych hodowców. Jego majątek znalazł się w czołówce ośrodków hodowlanych w Polsce. Na wystawach rolniczych zdobywał złote i srebrne medale. W 1937 roku, kiedy zorganizowano wystawę koni w Lublinie, otrzymał od ministra rolnictwa Juliusza Poniatowskiego Złoty Krzyż Zasługi za pracę na rzecz rozwoju hodowli koni w Polsce¹⁶².

Hodowcą, którego często wyróżniano za konie remontowe, był A. Rostrowski. Kilkakrotnie przyznano mu brązowe medale za hodowane konie¹⁶³. Niektóre ziemianki również zajmowały się hodowlą koni, np. Halina A. z Bogusławskich Wielowiejska¹⁶⁴. Po śmierci ojca w 1934 roku Halina została spadkobierczynią dóbr Łączna, które obejmowały trzy folwarki: Podzamcze, Starą Wieś i Zofiówkę. W tych dobrach prowadziła hodowlę koni fornalskich. Córka Bogusławskich była też członkinią Związku Hodowców Koni, działającego przy Lubelskiej Izbie Rolniczej w Lublinie¹⁶⁵.

Ziemiannym, godnym uwagi w kontekście spraw gospodarczych, był Leon Epsztejn (1877–1940), który w 1918 roku przejął dobra w Pilaszkowicach, o powierzchni prawie 900 hektarów¹⁶⁶. Majątek, dzięki nowoczesnej i racjonalnej gospodarce, przynosił duże dochody. Wykorzystano do tego gorzelnictwo, hodowlę bydła i koni, uprawy chmielu oraz wychów ryb w rozległych stawach¹⁶⁷. Leon Epsztejn prowadził w Pilaszkowicach kółko rolnicze i przyczynił się do powstania mleczarni¹⁶⁸. W 1930 roku w skład jego własności wchodziły: Chodyłówka, Częstoborowice i Pilaszkowice o łącznej powierzchni wynoszącej 889 hektarów¹⁶⁹, czyli praktycznie takiej, jak w chwili przejęcia majątku od ojca.

161. J. E. Leśniewska, *Właściciele...*, s. 97–98 i n.

162. *Wystawa Rolniczo-Handlowa w Lublinie. Rezultaty nagród*, „Głos Lubelski”, 2 VII 1922, nr 178, s. 3–4; *Sukces Krajowej Wystawy Koni. Lista nagrodzonych z Lubelszczyzny*, „Głos Lubelski”, 4 VII 1937, nr 180, s. 7–8; *Wystawa koni otwarta! Wspomniały przegląd dorobku polskich hodowców*, „Głos Lubelski”, 2 VII 1937, nr 178, s. 5.

163. APL, Akta po Muzeum Lubelskim, sygn. 116, Dyplomy i Świadectwo uznania.

164. J. E. Leśniewska, *Właściciele...*, s. 199.

165. Tamże, s. 208, 211–215.

166. L. Świeliński, *Dwory...*, s. 41–42.

167. Tenże, *Historie...*, s. 27; w 1886 roku główne dobra Pilaszkowice nabył Oskar Epsztejn, który przybył z Popowic na Wołyniu. Następnie w 1895 roku kupił majątek w Dylach, a po sprzedaniu go nabył dobra w Dąbiu w 1907 roku od Sommerów. Jego syn Leon Joachim Epsztejn, urodzony 09.02.1877 roku w Warszawie (zginął rozstrzelany 3.08.1940 roku w Kumowej Dolinie k. Chełma), zamieszkał w Dąbiu po zawarciu związku małżeńskiego z Zofią z Kołaczkowskich, córką Edwarda i Pauliny z Suskich (ur. 21.06.1883 roku w Strzyżewicach, a zmarłą 25.08.1954 w Paryżu). Por.: tenże, *Dwory...*, s. 42.

168. L. Świeliński, *Dwory...*, s. 61.

169. T. Epsztejn, S. Górzyński, dz. cyt., s. 5.

Do grona dobrych gospodarzy ziemskich należy zaliczyć Kazimierza B. Fudakowskiego właściciela majątku Krasnobród w powiecie zamojskim. Po I wojnie światowej dołożył on wielu starań, aby wydzwignąć dobra ze zniszczeń wojennych. Przede wszystkim zajął się uregulowaniem kwestii serwitutów. Dzięki jego staraniom powstały na terenie krasnobrodzkiego majątku: dwa tartaki, młyn, terpentyniarnia, a także elektrownia, która oświetlała nie tylko jego własność, ale i całe miasteczko¹⁷⁰. Fudakowskiemu udało się też wybudować drogę bitą prowadzącą z Krasnobrodu do Zamościa¹⁷¹.

Aleksander Szeptycki z Łabuń również brał aktywny udział w życiu gospodarczo-społecznym Zamojszczyzny. Oprócz Łabuń w skład jego dóbr wchodziły następujące majątki: Grodyślawice, Nadolce, Podhajce, Pukarzów, Ruda Żelazna i Zimno¹⁷². Należał do Związku Ziemian, był radcą i prezesem Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Lublinie, a także członkiem rad nadzorczych Związku Cukrownictwa i Związku Hodowców Lubelskiego Konia Szlachetnego. Należał do grona współzałożycieli Syndykatu Rolniczego w Hrubieszowie i Zamościu¹⁷³.

Przybliżenie sylwetek wybranych ziemian z terenu Lubelszczyzny, a zwłaszcza aspektu ich działalności gospodarczej, miało istotne znaczenie dla wyводу, którego głównym celem było ukazanie ich licznych dokonań w zakresie omawianej tematyki. Osiągnięcia wymienionych ziemian miały wymierny wpływ na rozwój gospodarki nie tylko w skali regionu, ale również na obszarze całego państwa. Dotyczyło to głównie przemysłu cukrowniczego i gorzelniczego.

Jeśli chodzi o produkcję zwierzęcą w majątkach ziemskich, to w stosunku do gospodarstw chłopskich była bardziej opłacalna i wydajniejsza¹⁷⁴. Trzeba nadmienić, że znaczna część bydła chłopskiego utrzymywana była na gruntach folwarcznych. Pogłowie zwierząt hodowlanych w okresie dwudziestolecia międzywojennego wykazywało tendencję wzrostową. O ile liczbę trzody chlewnej odbudowano dość szybko, o tyle ilość bydła nieco wolniej. Większość obór zarodowych należała do ziemiaństwa, które hodowlą zwierzęcą w większym stopniu zainteresowało się dopiero pod koniec XIX wieku¹⁷⁵. Zmianę tego nastawienia spowodowała sytuacja ekonomiczna i konieczność poszukiwania nowych źródeł dochodów w majątkach. Po I wojnie światowej właściciele ziemscy zaczęli prowadzić hodowlę bardziej racjonalną¹⁷⁶.

170. Zob.: T. z Fudakowskich Rostworowska, *Za szlakiem mojego życia*, Lublin 2013, s. 254.

171. *Ziemiańskie polscy XX wieku...*, cz. 9, s. 71–72. Uprzemysłowienie majątku umożliwiła budowa, w czasie wojny przez Austriaków, linii kolejowej poprowadzonej przez tereny majątku.

172. T. Epsztein, S. Górczyński, dz. cyt., s. 21.

173. A. Sitko, dz. cyt., s. 81–82.

174. Zob.: M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 188–195.

175. Tamże, s. 195–196.

176. Tamże.

Niemalą rolę w gospodarstwie ziemiańskim odgrywała hodowla ryb¹⁷⁷. Stawy znajdowały się prawie w każdym majątku, jednak nie wszystkie miały znaczenie ekonomiczne. Niektóre z nich były wkomponowane w krajobraz wiejski i miały charakter rekreacyjny. Niemniej jednak duże majątki ziemskie nastawiały się na wzorowe hodowle, często czyniąc z niej swoją specjalizację, jak np. w majątku Sosnowica należącym do Teodora Libiszowskiego czy też w Woli Gałęzowskiej Konstancji Przewłockiej¹⁷⁸.

W ramach prowadzenia wielohektarowych gospodarstw, jakimi były majątki, ziemianie często korzystali z pracy najemnej chłopów. Z samej produkcji rolnej utrzymanie majątku było niemożliwe. Odpowiednio prowadzona gospodarka leśna mogła przyczynić się do poprawy jego budżetu, choć nie wszystkie majątki dysponowały odpowiednio dużą powierzchnią lasów. Stąd też wielu ziemian zainteresowało się przetwórstwem rolno-spożywczym, w którym lokowano kapitał¹⁷⁹. Korzystano więc z surowców znajdujących się na terenie własnych majątków. Drewno było jednym z nich. Nie wymagało nakładów inwestycyjnych. Przeznaczano je na sprzedaż bądź trafiało ono do tartaków jako surowiec do produkcji, jak np. w majątku Michalskich w Trawnikach¹⁸⁰.

Kwestię produkcji drzewnej poruszył we wspomnieniach Jan Zamoyski, ostatni XVI ordynat zamojski, mówiąc, że drewno z lasów ordynacji było sprzedawane do krajów europejskich, takich jak: Holandia, Niemcy czy Wielka Brytania. Pozostałe zapasy drewna zużywano do produkcji mebli i posadzek. Na terenie ordynacji funkcjonowały trzy tartaki. Ordynat Zamoyski podkreślał, że gospodarka leśna stwarzała ogromne możliwości rozwojowe. Planował ograniczyć sprzedaż, zwłaszcza wartościowego drewna, które zamierzał w większym stopniu wykorzystać do produkcji mebli i wytworów drewnianych. W tym celu nosił się z zamiarem wybudowania papierni¹⁸¹. Projekt ten przerwał wybuch II wojny światowej.

Należy wymienić kilka innych majątków, których gospodarowanie stało na wysokim poziomie, jak np. Kozłówka, czy m.in.: Kluczkowice Kleniewskich, Bychawa i Jastków Budnych, Milejów Rostworowskich, Niedrzwica Kościelna Mazurkiewiczów czy Wierzchowiska Koźmianów.

W wyniku kryzysu gospodarczego 1929 roku sytuacja ekonomiczna na Lubelszczyźnie uległa pogorszeniu¹⁸². Chcąc złagodzić jego skutki ziemianie podejmowali różne działania gospodarcze, które w konsekwencji miały doprowadzić

177. O gospodarce rybnej w Polsce pisał Jan Stecki; zob.: J. Stecki, *W obronie...*, s. 189–192.

178. M. Gołoś, A. Wawryniuk, dz. cyt., s. 28–29. APL, SPL, Związek Kółek Rolniczych 1920–1933, Sprawy stawów rybnych w majątku Wola Gałęzowska Konstancji Przewłockiej 1927–1931, sygn. 1482.

179. A. Czuchryta, dz. cyt., s. 126, 130–132.

180. Relacja ustna B. Sidor, lato 2009, rkps w posiadaniu autorki.

181. R. Jarocki, dz. cyt., s. 95.

182. Interesujące studium na temat kryzysu gospodarczego zaprezentował J. Stecki, zob.: J. Stecki, *Postulaty...*, s. 18.

do dostosowania wytwórczości majątków do warunków nadprodukcji i niskiego poziomu cen artykułów rolnych¹⁸³. W latach kryzysu wzmożona podaż płodów rolnych ze strony małych gospodarstw zdominowała obraz procesów produkcyjnych, zachodzących w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Według M. Mieszczankowskiego intensywność tego zjawiska ujawniła się głównie w województwach centralnych i zachodnich¹⁸⁴. Pod koniec lat trzydziestych sytuację w rolnictwie oceniano pozytywnie, nawet pomimo spadku cen zboża¹⁸⁵.

Zagadnienie kryzysu gospodarczego zdominowało obrady organizowanych zjazdów ziemiańskich¹⁸⁶. W 1931 roku, z inicjatywy Wojewódzkiego Towarzystwa Organizacji i Kótek Rolniczych w Lublinie, odbyła się konferencja gospodarcza, której przewodniczył prezes Zygmunt Sobieszczański. W obradach uczestniczyli członkowie Zarządu Towarzystwa m.in.: Tadeusz Dąbrowski, Paweł Gutowski, Felicjan Lechnicki, Mikołaj Pajdowski, Henryk Sachs czy Włodzimierz Scipio del Campo. Na spotkaniu omówiono sprawę spłaty kredytu na nawozy sztuczne i jednogłośnie stwierdzono, że raport Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich o niewypłacalności ziemian z tytułu zaciągniętych pożyczek nie dotyczył województwa lubelskiego¹⁸⁷.

Gospodarowanie ziemian w okresie Drugiej Rzeczypospolitej nie należało do łatwych. Przyczyny były różne, jednak z najważniejszych należy wymienić: zniszczenia wojenne, ogólnoswiatowy kryzys gospodarczy, trudności we wprowadzaniu nowych metod gospodarowania, obciążenia majątków związane ze spłatami spadkowymi. Do tego dochodziło zadłużenie większości dóbr ziemiańskich, których właściciele zalegali z niespłaconymi ratami, co często doprowadzało do licytacji dóbr¹⁸⁸.

183. Tamże, s. 18–22.

184. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 179. Ogólne wskaźniki cen w okresie przełomu gospodarczego analizowali inni autorzy, którzy stwierdzili, iż „w odróżnieniu od załamania w przemyśle, kryzys agrarny nie spowodował spadku produkcji. Wskaźnikiem zmian w położeniu rolnictwa były wahania poziomu cen artykułów rolnych, od których zależały dochody producentów. Podczas gdy w przemyśle zjawisko nadprodukcji powodowało ograniczenie wytwórczości, gdyż kapitalistyczny przedsiębiorca nie mógł przez dłuższy czas produkować ze stratą, w rolnictwie gospodarz posiadający niewielkie gospodarstwo rolne ograniczał swoje spożycie i zwiększoną podażą usiłował – daremnie – rekompensować malejące dochody”, zob.: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. 3, Warszawa 1982, s. 154.

185. „Express Lubelski i Wołyński”, 27 XI 1938, dodatek niedzielny, s. 1.

186. *Zjazd Ziemian województwa lubelskiego*, „Ziemia Lubelska”, 28 III 1931, nr 85, s. 4.

187. *Rolnictwo województwa lubelskiego jest wypłacalne*, „Ziemia Lubelska”, 17 III 1931, nr 74, s. 2. Na konferencji gospodarczej omówiono również kwestie udziału rolników w pracach Giełdy Zbożowej i Towarowej w Lublinie.

188. Przykładem majątku ziemiańskiego, którego właściciele borykali się z trudnościami ekonomicznymi w okresie międzywojennym, były dobra łączyńskie należące do H. A. Wielowiejskiej, córki J. A. Bogusławskiego. Zob.: J. E. Leśniewska, *Właściciele...*, s. 213. Widmo licytacji niejednokrotnie groziło też Marii Florkowskiej, właścicielce majątku Fajslawice, o czym świadczyła korespondencja z Towarzystwem Kredytowym Ziemskim i Państwowym Bankiem Rolnym; APL, AK, Majątek Fajslawice (korespondencja w sprawach finansowych), sygn. 33, k. 16, 24, 32–40, 43, 57, 69.

W niepodległym państwie polskim część ziemian angażowała się w nurt pracy gospodarczo-społecznej, inni zaś koncentrowali się jedynie na odbudowywaniu majątków ze zniszczeń wojennych, bądź podniesieniu poziomu ich wydajności. Dodatkowo w dwudziestoleciu międzywojennym nasilały się antagonizmy klasowe, co utrudniało współpracę dworu z mieszkańcami wsi. W odpowiedzi na żądania chłopów J. Stecki z Łańcuchowa stwierdził, że wrogość wobec ziemian była wynikiem przodowania warstwy oświeconej we wszystkich dziedzinach życia publicznego¹⁸⁹.

Reforma rolna i przebieg prac parcelacyjnych tylko w części wpłynęły na poprawę sytuacji gospodarczej lubelskiej wsi¹⁹⁰. Przemiany struktury agrarnej w województwach centralnych, czyli w lubelskim, łódzkim i warszawskim, były dość intensywne¹⁹¹. Takie procesy gospodarcze jak: parcelacja, komasacja czy znoszenie serwitutów, przebiegały z dużym nasileniem. Tendencja rozdrobnienia gospodarstw przybierała dosyć znaczne rozmiary.

2.2. Aktywność w organizacjach rolniczych

Ziemianie prowadzili wzmoczoną aktywność w kółkach rolniczych i towarzystwach już przed 1914 rokiem¹⁹². Niektórzy z nich postrzegali tę płaszczyznę działania jako możliwość prowadzącą do wzmocnienia sytuacji gospodarczej własnych majątków lub jako sposobność do nawiązania współpracy z ludnością chłopską. W literaturze naukowej dokonano podziału organizacji rolniczych, wyodrębniając trzy grupy: 1) zrzeszenia o charakterze branżowo-zawodowym, 2) instytucje samorządu rolniczego, 3) towarzystwa specjalistyczne¹⁹³. W pierwszej grupie dominującą rolę odgrywało Zjednoczenie Producentów Rolnych. Do drugiej grupy zaliczono izby i kółka rolnicze, zajmujące się działalnością gospodarczą i propagowaniem oświaty wśród chłopów. Natomiast trzecia grupa organizacji skupiała w swoich szeregach wytwórców i hodowców.

W działalność zrzeszeń zaangażowana była najaktywniejsza część ziemian. Organizacje gospodarcze były ideologicznie apolityczne, jednak ich rola społecz-

189. J. Stecki, *W obronie...*, s. 40; tenże, *Walka...*, s. 64; J. Stecki pisał dalej, że „moment budowy państwa pojęto jako hasło przewrotu socjalnego: postawienia na górze warstw dotąd najniższych, a zupełnego wtłoczenia w głąb żywiołów dotąd kierowniczych tylko dlatego, że były na ogół zamożniejsze”.

190. Tenże, *W obronie...*, s. 118.

191. M. Mieszczankowski, *Rolnictwo...*, s. 99.

192. Szerzej na ten temat zob.: A. Przegaliński, *Spoleczna działalność...*, s. 149–225.

193. Por.: B. Okoniewska, *Polscy ziemianie...*, s. 10–11; B. Gałka, *Ziemianie i ich organizacje...*, s. 165 i n.

na była na tyle znacząca, że zainteresowały się nimi niektóre ugrupowania polityczne, chcące zyskać szersze poparcie wśród środowisk rolniczych¹⁹⁴. Kazimierz B. Fudakowski podkreślał słuszność pracy ziemian skupionych w różnych stowarzyszeniach, stwierdzając, że ziemiaństwo „grupuje się w związki zawodowe, w których spraw swoich broni, w zawodzie swoim doskonalą się [...]. Ale konieczne jest jednocześnie, by w swoich organizacjach dawało członkom swym pewną szkołę [...] obywatela względem własnego państwa, pamiętając [...], że organizacja jest tylko metodą pracy, celem zaś nie może być wyłącznie ani interes jednostki, ani grupy, lecz oba uzgodnione z interesem innych grup społecznych, czyli narodu w jego całości”¹⁹⁵. Z powyższą opinią współbrzmiał postulat dotyczący potrzeby masowego zrzeszania się młodzieży rolniczej, który został przedstawiony na zebraniu Koła Seniorów Młodzieży Wszehpolskiej w Lublinie¹⁹⁶. Wytyczne zawarte w powyższym dokumencie sprowadzały się do jednego wniosku, a mianowicie, że organizacje rolnicze miały działać na rzecz współdziałania wszystkich rolników. Akcentowano też kwestię współpracy każdej nowo powstałej organizacji rolniczej.

Kolejną płaszczyzną pracy ziemian z chłopami były Izby Rolnicze. Wielu działaczy, w tym wymieniony wyżej K. B. Fudakowski, wskazywało, że ich tworzenie może spowodować dużą różnorodność form organizacji rolnictwa w poszczególnych częściach kraju¹⁹⁷. Jednocześnie w Izbach upatrywano przejaw etatyzmu, czego dowodem były refleksje ziemian zaprezentowane na zjeździe w Warszawie w dniu 30 marca 1928 roku¹⁹⁸. W dyskusji głos zabrali m.in.: Jan Konarski, Jan Marcin Leszczyński, hrabia Ostrowski czy Zygmunt Sobieszczański. W sprawie funkcjonowania Izb i Syndykatu Rolniczego zabrał głos Jan Rudowski, członek Prezydium Centralnego Towarzystwa Rolniczego, który zreferował kwestię wpływu ziemiaństwa na tworzące się Izby Rolnicze. Zachęcał przy tym ziemian do większego zaangażowania w prace Izb, głównie drogą uzyskiwania przewodnictwa w organizacjach drobnych rolników. Na zjeździe projektowano, że częścią pracy, podejmowaną przez Centralne Towarzystwo, zajmą się Wojewódzkie Rady Rolnicze. Środki pieniężne przeznaczone na wszelkie przedsięwzięcia miały pochodzić z pozostałości funduszu wyborczego Związku Ziemian lub z pieniędzy gromadzonych przez oddziały miejscowe, bądź z subwencji rządowych¹⁹⁹. Prowadzono też dyskusję dotyczącą przyszłości działania Syndykatu Rolniczego, którego w przyszłości planowano przemianować na typ spółdzielni.

194. Szerzej na ten temat: Sz. Rudnicki, *Działalność polityczna...*, passim; W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926-1935*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977, passim.

195. K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 57–58.

196. APL, Akta Koła Seniorów Młodzieży Wszehpolskiej w Lublinie, sygn. 1, k. 18–20.

197. W. Mich, *Ideologia...*, s. 310.

198. APL, AOZ, Akta Związku Ziemian 1927–1929, Protokół zjazdu ziemian w sprawach agrarnych i innych odbytego w dniu 30 marca 1928 roku, Warszawa, dnia 19 maja 1928 roku, sygn. 17122, k. 71.

199. Tamże, k. 72–73.

Na Lubelszczyźnie przedsiębiorcy lubelscy, w tym również ziemianie, w 1925 roku utworzyli Radę Gospodarczą miasta Lublina. Pomysł ten zrodził się z braku istnienia Izb Handlowo-Przemysłowych i Rzemieślniczych, które funkcjonowały w północnych i zachodnich częściach państwa²⁰⁰. Prezesem Rady został Stefan Kowerski, który był jednocześnie prezesem Banku Ziemiańskiego, a funkcję wiceprezesa otrzymał Teofil Kujawski. Rada Gospodarcza ukierunkowała się na współpracę z instytucjami gospodarczymi kraju w zakresie gospodarki państwowej, samorządowej i społecznej. W założeniu programowym Rady ujęto też potrzebę stałego informowania opinii społecznej o postulatach sfer gospodarczych oraz szerzenia wiedzy o gospodarce za pomocą odczytów, referatów i wieczorów dyskusyjnych²⁰¹.

W niepodległym państwie polskim nadal funkcjonowało Lubelskie Towarzystwo Rolnicze (LTR), które powstało w 1904 roku, a w 1906 roku weszło w skład Centralnego Towarzystwa. Pierwszym prezesem Towarzystwa Lubelskiego był Maksymilian Dobrski, następnym został Józef Florkowski, który należał również do grona założycieli Centralnego Towarzystwa Rolniczego (CTR). W następnych latach Lubelskiemu Towarzystwu przewodniczyli Jan Stecki i Antoni Rostrowski²⁰². Doniosłe zasługi na rzecz Towarzystwa wnieśli następujący ziemianie: Antoni Budny, który zorganizował dział hodowli bydła; Antoni Hempel, który utworzył sekcję pomocy pracownikom rolnym; Leon Hempel, prezes kółek rolniczych; Jan Kleniewski, twórca i koordynator sekcji chmielarskiej; Stanisław Śliwiński, który zajął się oddziałem handlowym przy Towarzystwie i organizował kursy rolnicze w Nałęczowie²⁰³ oraz Kazimierz B. Fudakowski, który po 1918 roku inicjował prace organizacyjne Towarzystwa Rolniczego w Lublinie²⁰⁴. W skład Rady Towarzystwa wchodziły tacy ziemianie jak: Edmund Scipio del Campo czy Henryk Wiercieński²⁰⁵. LTR jako towarzystwo rolnicze, zachowując pewną samodzielność, działało w porozumieniu z Centralnym Towarzystwem

200. Szerzej: B. Okoniewska, *Producenci...*, s. 6 i 35.

201. S. Kowerski, *Utworzenie Rady Gospodarczej m. Lublina*, „Ziemia Lubelska”, 26 V 1925, nr 135, s. 3. Do RGL weszli również przedstawiciele kilku innych organizacji przemysłowych, jak: Stefan Domański – współwłaściciel garbarni pod nazwą „Bracia Domańscy”, Teofil Kujawski – dyrektor Fabryki „Lechia”, Jan Kurzewski – wicedyrektor cukrowni „Lublin”; z organizacji handlowych: dr Władysław Hedinger – właściciel firmy zbożowej, Wierczyński Ignaszewski – właściciel firmy Kolon, Alojzy Kuczyński – prezes Kasy Przemysłowców i Rolników Lubelskich; z organizacji rzemieślniczych: Kazimierz Kalinowski – starszy Cechu Malarzy, Waclaw Radzikowski – Starszy Cechu Piekarzy; z organizacji bankowych: Teofil Bukowski – dyrektor Banku Handlowego w Łodzi oddział w Lublinie, Michał Michniewski – dyrektor Banku Handlowego w Warszawie oddział w Lublinie i Zdzisław Sztranc – dyrektor Banku Spółek Zarobkowych oddział w Lublinie.

202. *Z dziejów Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 6.

203. Tamże.

204. *Zjazd Rolniczy w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 9 XI 1927, nr 308, s. 4.

205. *Zebranie ogólne członków Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 6 XII 1923, nr 332, s. 5.

Rolniczym²⁰⁶. W ramach priorytetowych prac uprawiano pola doświadczalne, organizowano pogadanki, odczyty i kursy rolnicze.

Należy wymienić działania, jakie LTR podjęło w okresie I wojny światowej, kiedy to zanotowano spore straty w rolnictwie na terenie Lubelszczyzny²⁰⁷. Towarzystwo przyszło wówczas z pomocą ekonomiczną zniszczonym gospodarstwom. Podejmowano następujące działania: dostarczano nasiona i nawozy sztuczne, sprowadzano pługi motorowe i parowe do bezpłatnego użytku pod kontrolą organów Towarzystwa, oddawano do dyspozycji rolników i cukrowni wagony niezbędne do przewiezienia buraków cukrowych, udzielano bezprocentowych zaliczek na poczet przyszłych zbiorów²⁰⁸ i wiele innych.

Jedną z ważnych jednostek Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego stanowił dział hodowli bydła, który przekształcił się w Lubelski Związek Hodowlany. Jego prezesem został Antoni Budny²⁰⁹. Członkowie Związku organizowali wystawy koni, na których otrzymywali medale za prezentowane okazy zwierząt²¹⁰. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej Związek Hodowlany Lubelskiego Konia Szlachetnego, z prezesem A. Budnym na czele, organizował wystawy koni, początkowo z udziałem wyłącznie ziemian lubelskich, z czasem również o zasięgu ogólnopolskim²¹¹. W latach następnych zajmowano się także promocją hodowli w porozumieniu z Lubelskim Związkiem Hodowlanym współpracującym z Lubelskim Towarzystwem Rolniczym²¹².

Staraniem Lubelskiego Wojewódzkiego Koła Sportowo-Hodowlanego w 1924 roku zorganizowano w Lublinie dwudniowe wyścigi konne na polach majątku Dziesiąta. Inauguracji wyścigów dokonała Kazimiera Rojowska. W wydarzeniu uczestniczyło także Towarzystwo „Sokół”, w konkurencji biegów myśliwskich. W gonitwie wzięły udział konie i klacze rodziny Rojowskich, a jeźdźcem był sam Tadeusz Rojowski. Następnie w drugim dniu rywalizacji odbyła się konkurencja przeznaczona dla pań, w której główną nagrodę, ufundowaną przez Magdalenę Budnową, zdobyła Kazimiera Rojowska²¹³. W następnych latach kontynuowano organizowanie wyścigów konnych w Lublinie. Na rok przed wybuchem II wojny światowej, w 1938 roku, w gonitwach brały udział konie ze stajni Juliusza Potockiego i Antoniego Rostworowskiego²¹⁴.

206. *Z dziejów Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 6.

207. J. Stecki, *Rolnictwo Lubelskie...*, s. 23–24.

208. Tamże.

209. *Z dziejów Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 6; S. Kowerski, *Rzut oka na stosunki rolnicze w Lubelskiem w ostatnim pięćdziesięcioleciu*, „Głos Lubelski”, 27 XI 1927, nr 326, s. 6.

210. H. Wiercieński, *Opis...*, s. 287. Zob. też: J. E. Leśniewska, *Właściciele...*, s. 97–98.

211. *Wyścigi konne w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 9 VIII 1927, nr 217, s. 4. Udział w organizowanych wyścigach zgłosiły stajnie należące do A. Budnego, H. Lubomirskiego i K. Rojowskiego.

212. Tamże.

213. *Wyścigi konne w Lublinie*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 29 IX 1924, nr 266, s. 3.

214. *Wyścigi konne w Lublinie*, „Express Lubelski i Wołyński”, 17 VII 1938, nr 212, s. 4.

W dwudziestoleciu międzywojennym majątek Wierchowiska, własność rodziny Koźmianów, był jednym z najbardziej uprzemysłowionych dóbr w regionie lubelskim. Prowadzono uprawę chmielu i zakupiono nowoczesne maszyny rolnicze. Właściciele zajmowali się też hodowlą koni półkrwi angielskiej. Lubelski Związek Hodowlany co roku urządzał wystawy koni, na których stajnia z Wierchowisk zdobywała medale i wyróżnienia. Na przykład w 1935 roku za konia o imieniu Edyp otrzymał Jan Koźmian złoty medal i srebrny puchar oraz najwyższą cenę za zakup zwierzęcia²¹⁵.

Warto również przypomnieć o aktywności, odznaczającego się pewną autonomią, Lubelskiego Wydziału Kółek Rolniczych, powstałego przy Lubelskim Towarzystwie Rolniczym. Funkcję prezesa objął Leon Hempel, a w skład zarządu wchodził m.in.: Kazimierz B. Fudakowski, Jan Stecki, Stanisław Śliwiński, Henryk Wiercieński, zaś w kolejnych latach także Leon Epsztein i Leon Starnawski²¹⁶. Wspomniany wyżej W. Kleniewski był też jednym z założycieli i członkiem władz Puławskiego Okręgowego Towarzystwa Rolniczego²¹⁷.

Niewątpliwie kółka rolnicze, zawiązane jeszcze przed I wojną światową, służyły pomocą lokalnej społeczności i przyczyniły się do uzupełnienia wiedzy ludności chłopskiej z zakresu gospodarowania i hodowli, oraz, co najistotniejsze, wpłynęły korzystnie na stosunki pomiędzy dworem a wsią. Potwierdzenie powyższych słów znaleźć można w dokumentach dotyczących pracy kółek rolniczych w powiecie hrubieszowskim, które funkcjonowały pod nadzorem Komendy Związku Strzeleckiego²¹⁸. Stąd też warto wymienić kilka aspektów działalności kółek rolniczych w wybranych powiatach oraz wskazać na czynny w nich udział poszczególnych ziemian.

Kółko w Niedrzwicy Kościelnej zawiązano w 1909 roku dzięki staraniom Leona Starnawskiego ze Stefanowa. Zebrania protokołowała kuzynka Leona Starnawskiego Janina Mazurkiewicz²¹⁹. W 1929 roku przewodniczącym Rady Nadzorczej kółka został Mieczysław Mazurkiewicz, właściciel Niedrzwicy Kościelnej, który jako przedsiębiorczy gospodarz zachęcał do aktywności członków kółka rolniczego²²⁰.

Działacze kółka w Piaskach organizowali szkolenia teoretyczne oraz praktyczne w postaci wyjazdów do poszczególnych folwarków. Jednym z ziemian, którzy zaoferowali swoje majątki jako miejsce docelowe wycieczek poglądowych, był Edmund Scipio del Campo²²¹. Warto dodać, że dzięki staraniom

215. L. Świetlicki, *Wierchowiska...*, s. 83.

216. APL, SPL, Kółka Rolnicze 1921–1937, sygn. 228, k. 32–33. Leon Hempel pełnił również funkcję wiceprezesa Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych przy Centralnym Towarzystwie Rolniczym.

217. *Ziemiańscy w XX wieku...*, cz. 8, s. 63.

218. APL, Akta Komendy Związku Strzeleckiego w Hrubieszowie, Wykazy kółek rolniczych 1932–1935, sygn. 88, k. 1–22.

219. J. Głabowa, dz. cyt., s. 121.

220. Tamże, s. 134.

221. L. Świetlicki, *Historie...*, s. 213–214, 229.

członków koła piaseckiego powstało Towarzystwo Straży Ogniowej. W skład organizacji wchodził, m.in.: Józef Drecki z Kębłowa, ks. Feliks Czyżewski, J. Florkowski, Jan Iwański z Gardzienic, Włodzimierz Kisielnicki z Kozic Dolnych czy E. Scipio del Campo²²².

W powiecie tomaszowskim dnia 20 maja 1918 roku został zawiązany Tomaszowski Związek Kółek Rolniczych. W Zarządzie kierownicze stanowisko pełnił ziemianin Stefan Wydźga²²³. Natomiast prezesem Zarządu Okręgowego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych w Łukowie był Jerzy Dmochowski z majątku Jeleniec²²⁴. W „Przewodniku Gospodarskim” napisano, iż: „OTO-iKR kładzie nacisk na polepszenie się stanu poszczególnych gospodarstw wsi m.in. poprzez zakładanie bibliotek w kółku rolniczym z pism przeważnie rolniczych”²²⁵. Wśród członków łukowskiego Okręgowego Towarzystwa, oprócz prezesa J. Dmochowskiego, znaleźli się: wiceprezes Waclaw Grochowski – rolnik ze wsi Gołąbki; skarbnik Józef Kozioł – rolnik ze wsi Jeleniec, sprawujący urząd wójta; sekretarz Bronisław Kondracki – rolnik z Łukowa oraz członek Józef Gorceżyński – rolnik ze wsi Ciężkie²²⁶. W Radzie Nadzorczej Towarzystwa obok wymienionych wyżej był też Jerzy Zawadzki z majątku Ryżki²²⁷, który w 1934 roku został skarbnikiem²²⁸. Skład osobowy omawianej organizacji świadczył o bliskiej współpracy ziemian z przedstawicielami ludności chłopskiej, którzy często zajmowali kierownicze stanowiska, jak w przypadku łukowskiej Organizacji.

Na terenie Lubelszczyzny odbywały się częste zjazdy kółek rolniczych. W powiecie chełmskim zorganizowano Walny Zjazd Związku Kółek Rolniczych, w którym uczestniczyło około stu dwudziestu delegatów z całego powiatu. Wygłoszono referaty, m.in. o stosowaniu nawozów sztucznych, o ruchu spółdzielczym w rolnictwie. Ponadto przyjęto rezolucję i zaplanowano kolejny zjazd²²⁹.

Na zjeździe delegatów kółek rolniczych w Kraśniku, w dniu 7 kwietnia 1918 roku, powołano Janowski Związek Kółek Rolniczych. W czasie obrad wybrano Zarząd Związku, w skład którego wszedł ziemianin Leon Hempel ze Skorczyc, pełniąc funkcję skarbnika. W ciągu roku sprawozdawczego Zarząd odbył siedem posiedzeń, na których ustalono program kursów pszczelarskich. Na dwóch zebraniach zorganizowano prezentację referatów, z którymi wystąpili, m.in.

222. Tenże, *Spoczywają...*, s. 31.

223. *Tomaszowski Związek Kółek Rolniczych*, „Ziemia Lubelska”, 29 III 1919, nr 144, s. 2.

224. APL, SPŁ, Wykazy kółek rolniczych w powiecie łukowskim 1927–1930, sygn. 259, k. 39.

225. Tamże, k. 41.

226. Tamże, Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych w Łukowie 1929–1935, sygn. 258, k. 21.

227. Tamże, k. 41.

228. Tamże, k. 49.

229. *Walny Zjazd powiatu chełmskiego Związku Kółek Rolniczych*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 19 VIII 1924, nr 226, s. 4.

Zygmunt Hempel – o znaczeniu związków rolniczych, o inwentarzu żywym oraz uprawie lnu i wyrobach lnianych; a L. Hempel przedstawił referat o pracy kółek²³⁰.

W 1927 roku w Lublinie odbył się zjazd towarzystw i kółek rolniczych, w którym, obok przedstawicieli rolników małopolskich, wzięli udział ziemianie, m.in. Antoni Budny, Tadeusz Dąbrowski, Józef Drecki, Antonina Gutowska, Ludomir Kłobski, Stefan Kowerski, Jan Koźmian, Tadeusz Rojowski, Antoni Rostworowski, Henryk Sachs, Zygmunt Sobieszczański, panie Ligowskie, Nowicka, Ostromięcka, Maria Świdowa, Janina Wołodkowska i Bronisława Vetterowa. Prelegentami byli K. B. Fudakowski oraz prezes Zamojskiego Towarzystwa Rolniczego Stanisław Kowerski. Zebraniu przewodniczył Antoni Rostworowski²³¹. Uczestnicy zjazdu rolniczego zwiedzili majątek H. Sachsa, właściciela Abramowic, który prowadził cenioną hodowlę zarodową krów holenderskich²³².

Warto przypomnieć o ruchu spółdzielczym na Lubelszczyźnie, dla którego istotne znaczenie miała działalność Lubelskiej Spółdzielni Spożywców (LSS), która powstała w 1913 roku. W składzie członkowskim znaleźli się: Wanda Papińska i jej brat, Jan Hempel, zwolennicy ruchu kooperatywnego²³³. LSS skupiało około 3457 członków, posiadało: czternaście sklepów, piekarnię, masarnię, lokal na skład opału, szwalnię, bibliotekę, czytelnię pism. Organizowało też czteroklasowe kursy dla dorosłych, kursy muzyczne oraz chór męski²³⁴. Na terenie Lublina powstała również Włociańska Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa, której głównym zadaniem, obok reprezentowania spraw rolników, było zaopatrywanie ich w towary najlepszej jakości oraz kupowanie zboża po konkurencyjnych cenach²³⁵.

W kwestii ruchu spółdzielczego na terenie Lubelszczyzny na wyróżnienie zasługuje działalność kilku ziemian, m.in. Stanisława Wołka (1895–1987), który gospodarował w rodzinnym majątku Czartajew. Założył on Spółdzielnię Mleczarską w Siemiatyczach i przez kilka lat był jej przewodniczącym. Został też członkiem Rady Związku Spółdzielni Rolnych Okręgu Białostockiego. Wykazał się równym zaangażowaniem także jako członek Sejmiku Powiatowego w Bielsku Podlaskim, zawiązując Spółki Wodne, które podejmowały prace melioracyj-

230. *Janowski Związek Kółek Rolniczych*, „Ziemia Lubelska”, 6 III 1919, nr 106, s. 2. Prezesem JZKR został ks. Wacław Kostor z Batorza, wiceprzewodniczącym Karol Kloc z Rudnika, a sekretarzem Ignacy Wysocki z Batorza. Pozostałymi członkami zostali: Jan Fuszara, Franciszek Opasała i Józef Pleszczyński z Węglina.

231. *Zjazd Rolniczy w Lublinie Towarzystw i Kółek Rolniczych Ziemi Lubelskiej*, „Głos Lubelski”, 28 XI 1927, nr 327, s. 2.

232. *Wycieczka do Abramowic. Uczestnicy Zjazdu Rolniczego zwiedzili oborę zarodową*, „Głos Lubelski”, 1 XII 1927, nr 330, s. 6. Po majątku oprowadzał gości administrator Grabowski.

233. „Ziemia Lubelska”, 25 III 1923, nr 81, s. 5. Do 1922 roku nazwa organizacji brzmiała: Lubelskie Stowarzyszenie Spożywców (LSS).

234. Tamże. Zob. też: „Nowa Ziemia Lubelska”, 21 IX 1924, nr 258, s. 10.

235. „Nowa Ziemia Lubelska”, 9 i 10 VIII 1924, nr 216, s. 2.

ne. W pracach na rzecz rolnictwa dał się poznać jako inicjator komasacji rozdrobnionych gruntów oraz budowy dróg, np. trasy Siemiatycze–Bielsk²³⁶.

Obraz aktywności społeczno-zawodowej ziemiaństwa uzupełniało powstanie Zrzeszenia Właścicieli Lasów z siedzibą w Warszawie, które utworzono w 1917 roku, przy lubelskiej Filii Związku Ziemian²³⁷. Zrzeszenie ułatwiało prowadzenie racjonalnej gospodarki leśnej. Posiadało osobowość prawną oraz własny majątek, pochodzący głównie z udziałów członków i częściowo z kapitału zapasowego, który powstawał ze składek wpisowych, potrąceń z zysków zrzeszenia i z procentów. Fundusz wspierany był także przez kapitał Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego²³⁸. Prezesem lubelskiej filii Zrzeszenia został K. B. Fudakowski. Zarząd stanowili: Stefan Drojecki, Michał Komorowski i Jan Kowerski. Do organizatorów należeli też tacy ziemianie jak: Stefan Dembiński, Jan Kle-niewski, Konstanty Lipski, Stanisław Kowerski, Alfred Morstin, Henryk Potocki, Jan Siemieński, Jan Zamoyski czy Władysław Zamoyski²³⁹. Statut zrzeszenia ustanawiał przeznaczenie tego kapitału na pożyczki hipoteczne. Uzyskane środki finansowe wykorzystywano na pokrycie strat, wykazywanych w bilansie. W trakcie zjazdów wybierano władze i przyjmowano najważniejsze założenia dalszej działalności²⁴⁰. Warto dodać, że główną zasługą prezesa K. B. Fudakowskiego, na rzecz tejże organizacji, było doprowadzenie do kilkuletniej współpracy lasów państwowych i prywatnych. We własnym majątku w Krasnobrodzie usprawnił on gospodarkę leśną. W wyniku wybudowania linii kolejowej przebiegającej przez teren majątku, pojawiła się możliwość wywozu produktów leśnych i rolnych²⁴¹.

Kolejną organizacją utworzoną dzięki działaczom Związku Ziemian był Związek Stowarzyszeń Plantatorów Buraka Cukrowego w Warszawie²⁴². Z inicjatywy Związku Kółek Rolniczych Województwa Lubelskiego zorganizowano w Lublinie, w styczniu 1923 roku, zjazd Plantatorów Buraka Cukrowego, w trakcie którego dyskutowano o cenach cukru. Uczestniczyło w nim sto pięćdziesiąt osób, w tym kilku delegatów z województwa kieleckiego i wołyńskiego. Podczas obrad powołano przewodniczącego Wacława Czermińskiego, który piastował już ówczesnie funkcję kierownika Związku²⁴³.

236. *Ziemiaństwo polscy XX wieku...*, cz. 9, s. 160. Należy wspomnieć o dokonaniach ojca Stanisława Wołka, Gustawa Michała Wołka (1856–1915), który był inicjatorem powstania Bielskiego Stowarzyszenia Spożywców. W majątku założył mleczarnię i serownię. Zob.: tamże, s. 159.

237. W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 213.

238. B. Gałka, *Ziemiaństwo i ich organizacje...*, s. 182.

239. W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 213.

240. *Zjazd IV Ogólny Leśników Polskich*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 16 IX 1924, nr 253, s. 4.

241. J. Korga, dz. cyt., s. 101; zob.: W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 213–215; *Ziemiaństwo polscy XX wieku...*, cz. 9, s. 72.

242. Zob.: W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 213.

243. „Ziemia Lubelska”, 4 II 1923, nr 33, s. 2. Ponadto do składu Prezydium wybrano: Serafina Miazgę z Hostynnego i posła Stefana Tatarczuka z Kijan.

Wspomniany wcześniej Mieczysław Broniewski wykonał znaczną pracę na rzecz rozwoju cukrownictwa w Polsce. Pełnił najwyższe funkcje w Związku Zawodowym byłego Królestwa Polskiego, Małopolski, Wołynia i Śląska. Brał udział w pracach polskiej delegacji przy Międzynarodowej Radzie Przemysłu Cukrowniczego, a także w Komisji Obrotu Cukrem. Należał też do Komisji Plantacyjnej, która współpracowała ze Stowarzyszeniem Plantatorów Buraka Cukrowego. Mieczysław Broniewski zasiadał w Radzie Nadzorczej Spółki Handlowej Cukrowni Związkowych w Warszawie. Wszedł też w skład Zarządu Banku Cukrownictwa. Pod koniec lat trzydziestych zasilili szeregi Zarządu Związku Zawodowego Zachodnio-Polskiego Przemysłu Cukrowniczego, w którym objął kierownicze stanowiska²⁴⁴.

W dwudziestoleciu międzywojennym istniała organizacja zrzeszająca hodowców ryb, pod nazwą Związku Organizacji Rybackich z siedzibą w Warszawie. Ziemiańskie przekazywali swoje hodowlane doświadczenia w licznych opracowaniach naukowych, dotyczących metod stawowej hodowli ryb²⁴⁵. Na terenie Lubelszczyzny działał Związek Producentów Ryb z siedzibą w Lublinie przy ulicy Dolnej 3 Maja, który zajmował się dystrybucją przetworów rybnych. Posiadał on swoje punkty handlowe, które ulokowano nie tylko w Lublinie, ale i w Piaskach oraz w Lubartowie²⁴⁶. W latach międzywojennych działała też w Lublinie Lubelska Spółdzielnia Rybacka, której lokal znajdował się przy ulicy Fryderyka Chopina, o czym wiadomo ze źródeł dotyczących majątku Florkowskich z Fajslawic²⁴⁷.

Z innych działających na terenie Lubelszczyzny organizacji należy wymienić jeszcze Towarzystwo Ogrodnicze, którego prezesem był Antoni Rostworowski. Na zebraniu Towarzystwa wyłoniono Komisję kursów ogrodniczych, w których składzie znaleźli się ziemiańskie jak Waclaw Czermiński i Izabela Potocka²⁴⁸.

Kolejną ważną organizacją było Lubelskie Towarzystwo Chmielarskie. Swoim zasięgiem obejmowało dwieście pięćdziesiąt plantacji chmielu o obszarze 978 hektarów. W szeregi Towarzystwa weszło sześćdziesięciu trzech plantatorów. W latach 1924–1927 odnotowano szybkie tempo rozwoju chmielarstwa, na co złożyły się sprzyjające warunki ekonomiczne państwa²⁴⁹. Należy przypomnieć, że podwaliny do powstania Lubelskiego Towarzystwa Chmielarskiego dało istniejące Stowarzyszenie Plantatorów Chmielu, którego inicjatorem był Witold Kleniewski²⁵⁰.

244. M. Gordon-Smith, dz. cyt., s. 186–189.

245. P. S. Łoś, dz. cyt., s. 192.

246. „Nowa Ziemia Lubelska”, 21 XII 1924, nr 345, s. 1.

247. APL, AK, Majątek Fajslawice, sygn. 33, k. 69.

248. A. Bujalski, *Zebranie Towarzystwa Ogrodniczego Lubelskiego*, „Placówka Lubelska”, 20 XI 1923, nr 1, s. 3. Inni członkowie to: Adam Bujalski, dr Stanisław Goliński, Maria Kłopotowska, Maria Materska i Stanisława Zajązkowska.

249. *Lubelskie Towarzystwo Chmielarskie*, „Głos Lubelski”, 17 III 1929, nr 74, s. 5.

250. *Ziemiańskie polscy XX wieku...*, cz. 8, s. 63.

Kazimierz B. Fudakowski i wielu innych działaczy ziemiańskich podkreślało rolę organizacji ziemiańskich, którym przypisywano ogromne zasługi zwłaszcza na rzecz „współdziałania z ludem”²⁵¹. Fudakowski zwrócił uwagę, iż: „Towarzystwa Rolnicze są właśnie tym terenem, na którym w pracy, wolnej od animozji politycznych lub stanowych, mogą się warstwy wzajemnie przenikać, wydobywając na jaw to wszystko, co je łączy, i rodząc nowe wartości społeczne”²⁵². W miarę nowatorskich inicjatyw, których głównym celem było stworzenie organizacji rolniczej skupiającej dwie warstwy społeczne, pojawiały się głosy o potrzebie unifikacji wszystkich istniejących związków. Dopiero interwencja rządu wyegzekwowała w 1929 roku scalenie organizacji rolniczych²⁵³.

Uwzględniając osiągnięcia ziemian w działalności gospodarczo-społecznej należy nadmienić, że niektórzy z nich podkreślali znaczenie własnej warstwy, zwłaszcza na płaszczyźnie stosunków ekonomicznych. Wymieniony wyżej K. B. Fudakowski, w referacie wygłoszonym w 1921 roku na zebraniu Związku Ziemian w Warszawie, stwierdził, że: „ziemiaństwo polskie od dawna przestało być tą warstwą, z którą łączyło się pojęcie uprzywilejowania politycznego, natomiast osiadłe na roli, gospodarujące na niej osobiście, stanowiło i stanowi w zespole naszych stosunków rolniczych i wiejskich [...] element wyższej kultury, i jako taki odgrywało wybitną rolę w życiu samorządowym, społecznym i gospodarczym wsi naszej”²⁵⁴. Podkreślił też istotę zadań społecznych ziemiaństwa, które sprecyzowano na wyżej wymienionym zebraniu. Były to następujące wytyczne: udział ziemiaństwa w towarzystwach rolniczych, w samorządzie lokalnym, pomoc i opieka na rzecz rozwoju oświaty oraz działalność kulturalna.

W trakcie omawianego zebrania został sformułowany zakres obowiązków ziemian. Głównym ich autorem był Jan Stecki. Jego stanowisko w tej sprawie zgodnie zaaprobowano i przyjęto kilka założeń, które dotyczyły głównie pracy ziemian zrzeszonych w organizacjach: „każdy członek Związku Ziemian, zamieszkały na wsi, obowiązany jest należeć do Okręgowego Towarzystwa Rolniczego i brać czynny udział w jakiegokolwiek organizacji kulturalnej lub gospodarczej: Kółku Rolniczym, Stowarzyszeniu Spożywczym, Związku Oświatowym lub Społecznym; bywać na zebraniach gminnych; itd.”²⁵⁵. Członkowie Związku Ziemian mieli za zadanie wykazać się aktywną pracą w dziedzinie społeczno-gospodarczej oraz składać sprawozdania z działalności gminnej. W praktyce bywało jednak inaczej, zwłaszcza że tylko niewielka część ziemian była żywo

251. K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 41, 59–60.

252. Tenże, *Nasz stosunek...*, s. 59.

253. J. Borkowski, A. Gurnicz A., *Kółka rolnicze w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978, s. 320.

254. K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 55–60.

255. J. Stecki, *Walka...*, s. 70.

zaangażowana w życie społeczności gminnej. Wzorem aktywisty pozostawał K. B. Fudakowski i J. Stecki²⁵⁶.

W omawianym okresie ziemiaństwo lubelskie było warstwą w większości fachowo wykształconą, która potrafiła określić swoje położenie w życiu społecznym i politycznym odrodzonego państwa. Należy zaakcentować fakt, że ziemianie stanowili w dwudziestoleciu międzywojennym zaledwie 0,5% ludności²⁵⁷. Stąd też nie wszyscy mogli finansować omawianą działalność. Jednak wielu z nich podejmowało ten trud, a motywem ich prac był szacunek do tradycji i poczucie obowiązku wobec społeczności wiejskiej²⁵⁸.

Z powyższymi stwierdzeniami koresponduje pogląd właściciela Wyżnianki, Stanisława Ślaskiego, na rolę większych właścicieli ziemskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Ślaski stwierdził, że aktywność gospodarza ziemian miała pozytywny odbiór, zwłaszcza w środowiskach chłopskich. Przejawem tego były następujące działania: wdrażanie postępowych metod rolniczych w gospodarstwach chłopskich, angażowanie chłopów do udziału w pracach wielu organizacji gospodarczych oraz szerzenie oświaty rolniczej²⁵⁹, o czym szerzej w następnym podrozdziale.

2.3. Działalność okołorolnicza

Ziemiaństwo podejmowało różne inicjatywy na rzecz rozwoju kultury rolnej, gdyż dla wielu z nich gospodarka była ważnym obszarem aktywności²⁶⁰. W niepodległym państwie polskim przedstawiciele tej warstwy po raz kolejny podjęli próby propagowania wiedzy rolniczej wśród ludności chłopskiej²⁶¹. Większość przedsięwzięć w tym zakresie odbywała się głównie pod kuratelą Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego.

Działalność oświatową wśród społeczności chłopskiej kontynuowano także pod nadzorem innego stowarzyszenia, jakim był wówczas Lubelski Wydział Kółek Rolniczych, który podlegał bezpośrednio Centralnemu Towarzystwu Organizacji i Kółek Rolniczych. Celem powstałych stowarzyszeń było „prowadzenie

256. Szerzej na ten temat: W. Mich, *Jan Stecki...*, passim; J. Korga, *Rodzina Fudakowskich z Krasnobrodu*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie I...*, s. 216; A. Koprucki, *Kazimierz Fudakowski – wokół sprawy polskiej podczas pierwszej wojny światowej*, [w:] *Lublin w dziele...*, s. 130.

257. B. Gałka, *Ziemiaństwo i ich organizacje...*, s. 67–73.

258. *Urywki z pamiętnika ś. p. Zofii z Przewłockich Kowerskiej*, cz. I, „Głos Lubelski”, 6 V 1929, nr 122, s. 2.

259. *Ziemiaństwo polskie 1920–1945...*, s. 209.

260. A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 29.

261. Ziemiaństwo podejmowało liczne działania na rzecz propagowania wiedzy rolniczej wśród ludności chłopskiej przed 1918 rokiem, zob.: A. Przegaliński, *Spółeczna działalność...*, s. 26–148.

pracy gospodarczo-społecznej, dla podniesienia wytwórczości rolniczej, dla rozwoju i szerzenia wiedzy, kultury, postępu rolniczego, oraz obrony interesów rolnictwa²⁶². W statutach organizacji, o których mowa, oraz regulaminie kółek rolniczych w dziedzinie upowszechniania oświaty rolniczej wyznaczono następujące zadania: „[...] zakładanie, prowadzenie i współdziałanie przy organizacji instytutów naukowych i szkół rolniczych; udzielanie stypendiów; ogłaszanie drukiem dzieł i broszur; wydawanie pism periodycznych; urządzenie wystaw, pogadarek, kursów, konkursów i pokazów; utrzymywanie personelu fachowego; urządzenie wycieczek, doświadczeń zbiorowych, organizację bibliotek [...]”²⁶³, przy czym wymienione powyżej zadania nie były jedynymi w dość szerokiej działalności Lubelskiego Wydziału Kółek Rolniczych.

Problematykę szerzenia wiedzy gospodarczej podjął na zjeździe ziemian w Warszawie w 1921 roku K. B. Fudakowski²⁶⁴. Inni ziemianie również postulowali kwestię podnoszenia kultury rolnej chłopów. Kierowali się chęcią udzielenia im pomocy w takim zakresie, aby w niepodległym państwie mogli współgospodarzyć razem z ziemianami. O. Jacek Woroniecki z Kań w powiecie chełmskim, wielokrotnie podkreślał, że „postęp kultury rolnej wymaga całego szeregu instytucji, jak szkół, kursów, stacji doświadczalnych [...]. Ofiarności w tej dziedzinie łączy się nie tylko z najżywotniejszymi interesami stanu ziemiańskiego, ale też z interesami całego kraju”²⁶⁵. Twierdzono również, że dla dobra Polski ziemianie powinni kierować rozwojem kultury ludności chłopskiej i współpracować z nimi w zakresie spraw społecznych, gospodarczych i politycznych. Zgodnie wyrażano pogląd, że „ziemiaństwo, jako warstwa najbardziej kulturalna, stanie na czele ruchu, mającego na celu dać silniejsze podstawy materialne nauce i kulturze polskiej”²⁶⁶. Najważniejszym zadaniem miało być tworzenie frontu rolniczego poprzez powołanie wspólnego związku²⁶⁷. Z innych dziedzin wysuwano potrzebę pracy ziemian w sferze oświaty rolniczej oraz dobroczynności i opieki społecznej²⁶⁸.

W omawianym okresie szerzenie wiedzy rolniczej odbywało się w głównej mierze na terenie konkretnego majątku i było skierowane do najbliższej dworowi lokalnej społeczności. Jednocześnie podejmowano różne inicjatywy w celu stworzenia placówki, która dałaby podwaliny do związania większej liczby organizacji rolniczych. Pod nadzorem Lubelskiego i Centralnego Towarzystwa Rolniczego ziemiaństwo na Lubelszczyźnie przyczyniało się do tworzenia róż-

262. APL, SPL, Kółka Rolnicze 1921–1937, sygn. 228, k. 32.

263. Tamże, k. 33.

264. K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 59.

265. J. Woroniecki, *Rola...*, s. 30.

266. Tamże, s. 32.

267. Prekursorami organizacji zawodowej rolników byli ziemianie wielkopolscy, którzy w 1919 roku powołali Zjednoczenie Producentów Rolnych, szerzej zob.: B. Okoniewska, *Polscy ziemianie...*, s. 40–46, 58; Sz. Rudnicki, *Działalność polityczna...*, s. 75.

268. J. Woroniecki, *Rola...*, s. 33.

nych placówek oświatowych oraz podejmowało starania na rzecz zakładania funduszków i stypendiów dla ludności chłopskiej, np. po 1918 roku Aleksander Szeptycki założył w folwarku Podhajce (majątek Łaszczów) stację postępu rolniczego, działającą pod kierunkiem Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego²⁶⁹. Pod opiekę Towarzystwa rodzina Zamoyskich przekazała własny fundusz²⁷⁰. Pieniądze były przeznaczone na szerzenie wiedzy agronomicznej wśród drobnych rolników. W gronie ofiarodawców należy wymienić też: Nikodema Budnego, Stefana Kowerskiego, Antoniego Rostworowskiego, Stanisława Sobieszkańskiego i Stanisława Wessla²⁷¹.

Z inicjatywy Towarzystwa, przy wsparciu fundacji Erazma Plewińskiego, powstała Szkoła Rolnicza w Kijanach²⁷². W 1919 roku biblioteka tej szkoły liczyła około 213 książek. Zarząd Towarzystwa wystosował apel do społeczeństwa lubelskiego o pomoc w poszerzeniu księgozbioru²⁷³. Odezwa przyniosła oczekiwany skutek, gdyż dzięki licznym ofiarodawcom powiększono zasoby biblioteczne, o czym napisano w wymienionym artykule prasowym.

Dzięki staraniom Stanisława Śliwińskiego powstała Szkoła Rolnicza w Naęczowie, która mieściła się na piętrze Domu Ludowego. Właściciel Antopola, będąc głównym twórcą i opiekunem szkoły, osobiście prowadził zajęcia i egzaminował uczniów²⁷⁴. W ramach lekcji szkolnych organizowano wycieczki do przykładowo prowadzonych majątków, np. do Antopola, Czesławic czy Milejowa. Do szkoły uczęszczało co roku kilkadziesiąt dzieci chłopskich²⁷⁵. Stanisław Śliwiński pracując na rzecz Towarzystwa przyczynił się też do rozwoju Syndykatu Rolniczego²⁷⁶.

Pod patronatem Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego w 1924 roku urządzono wykłady rolnicze na Uniwersytecie Lubelskim. Wygłoszono referaty dotyczące uprawy roślin i hodowli zwierząt oraz finansowania rolnictwa. Jednym z prelegentów był J. Stecki²⁷⁷. W ostatnim dniu wykładów odbył się bal, z którego dochód został przeznaczony na oświatę rolniczą²⁷⁸. W wydarzeniu wzięli udział

269. P. S. Łoś, dz. cyt., s. 361.

270. *Z dziejów Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 6.

271. Tamże. Por.: H. Wiercieński, *Wystawa Rolnicza w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 5–6.

272. *Z dziejów Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 6. Prezes J. Stecki osobiście zrealizował zapis ś.p. E. Plewińskiego na założenie szkoły rolniczej w Kijanach.

273. *Od Prezydium Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Ziemia Lubelska”, 28 XI 1919, nr 498, s. 2.

274. „Głos Lubelski”, 15 II 1929, nr 45, s. 5.

275. Tamże.

276. *Z dziejów Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 6.

277. *Czwarty cykl Akademickich wykładów rolniczych w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 18 II 1924, nr 48, s. 3.

278. *Bal Rolniczy. Lista Pań Gospodyń i Gospodarzy Balu urządnego dnia 21 lutego w Salach Towarzystwa Muzycznego na cele Kultury i Oświaty Rolniczej Województwa Lubelskiego*, „Głos Lubelski”, 20 II 1924, nr 50, s. 4.

następujący ziemianie: „Stanisław Brzeziński, Broniewscy Mieczysławostwo, Broniewscy Zygmunostwo, Ciświcy Teofilostwo, Czarnieccy Karolostwo, Czarnowscy Antoniostwo, Tadeusz Dąbrowski, Henryk Dąbrowski, Eustachiewiczowie Stanisławostwo, Grafowie Kazimierzostwo, Gerliczowie Aleksandrostwo, Jan Gerlicz, Seweryn Gerlicz, Gutowscy Pawłostwo, Kołaczkowscy Janostwo, Kołaczkowscy Kazimierzostwo, Kłobscy Ludomirostwo, Kowerscy Stefanostwo, Stefan Kowerski (junior), Andrzej Koźmian, Jan Koźmian, Wojciech Michalski, Michalina Ostromecka, Przanowscy Wojciechostwo, Plewińscy Kazimierzostwo, Rulikowscy Zygmunostwo, Rostworowscy Antoniostwo, Rojowscy Tadeuszostwo, Rojowscy Zbigniewostwo, Rojowscy Kazimierzostwo, Rohlandowie Pawłostwo, Sobieszczańscy Zygmunostwo, Stadniccy Juliuszostwo, Śliwińscy Zygmunostwo, Cz. Szczepański, Stefan Świerczewski, Słomińscy Zygmunostwo, Studzińscy Bolesławostwo, Turczynowiczowie Janostwo, Colonna-Walewscy Romanostwo, Bronisława Vetterowa i Zielińscy Kazimierzostwo”²⁷⁹.

W salach Uniwersytetu urządzono też kursy ogrodnicze dla właścicieli większej własności ziemskiej oraz dla włościan. Opiekę nad szkoleniami sprawował prezes Towarzystwa Ogrodniczego Antoni Rostworowski²⁸⁰. Organizatorzy podkreślali wagę tego wydarzenia, zwłaszcza dla podniesienia poziomu kulturalnego i gospodarczego lubelskiej wsi.

Lubelskie Towarzystwo Rolnicze ufundowało też Zakład Doświadczalno-Rolniczy w Zemborzycach, w którym praktyki rolne odbywali nie tylko ziemianie, ale również młodzież wiejska. Od dnia 1 stycznia 1925 roku Zakład przeszedł na własność Związku Kółek Rolniczych, którego prezesem był w omawianym okresie prof. Józef Sypniewski. W skład Zarządu wchodził: prof. Stefan Lewicki – kierownik Wojewódzkiego Związku Kółek Rolniczych, Franciszek Górny, inż. Tadeusz Madler, Kazimierz Wróblewski oraz Stanisław Zieliński²⁸¹. Dzięki Józefowi Florkowskiemu powstało pole doświadczalne w Elizówce, które następnie przeniesiono do Starościc²⁸².

Lubelski Wydział Kółek Rolniczych przy Lubelskim Towarzystwie Rolniczym organizował cykliczne pogadanki i prelekcje w kółkach i spółkach rolniczych, a także wycieczki do różnych gospodarstw i stacji doświadczalnych. Urządzano pokazy żywego inwentarza i drobnego przemysłu oraz cykl profesjonalnych wykładów z zakresu wiedzy rolniczej. W akcji prelekcyjnej aktywnie uczestniczyli tacy ziemianie, jak: A. Budny z Bychawy, M. Dobrska z Chmielnika czy J. Stroynowski ze Stryjna²⁸³.

279. Tamże.

280. *Otwarcie „kursów ogrodniczych” w lokalu Uniwersytetu Lubelskiego*, „Głos Lubelski”, 5 II 1924, nr 35, s. 4.

281. *Z działalności Lubelskiego Zakładu Doświadczalno-Rolniczego w Zemborzycach*, „Ziemia Lubelska”, 18 III 1926, nr 63, s. 4.

282. *Z dziejów Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 6.

283. „Głos Lubelski”, 1922, nr 171, s. 2.

Wiele inicjatyw podejmowali ziemianie biorący udział w wystawach rolniczo-przemysłowych, na których pokazywano inwentarz pochodzący z hodowli chłopskich. Dla przykładu takimi wystawami zajmował się Kazimierz Piaszczyński, właściciel Snopkowa w powiecie lubelskim²⁸⁴. Choć były to wydarzenia o charakterze lokalnym, to miały ogromne znaczenie dla chłopów, którzy mogli jako hodowcy zaprezentować się na większym forum publicznym.

Ziemianie brali czynny udział pokazach rolniczych odbywających się w Polsce i za granicą. W ten sposób przedstawiali własny dorobek, niejednokrotnie zdobywali liczne nagrody, oraz, co niezmiernie istotne, starali się wprowadzać w życie we własnych gospodarstwach zebrane doświadczenia. Ponadto poprzez współpracę z ludnością chłopską, przy okazji odbywających się wystaw z zakresu hodowli i rolnictwa, następowało zbliżenie dwóch odległych od siebie światów: ziemiańskiego i chłopskiego²⁸⁵. Informując o tym warto dodać, że dzięki pracy K. B. Fudakowskiego z Krasnobrodu przy Lubelskim Towarzystwie Rolniczym powstała prężnie działająca komórka – Sekcja Służbowa, co pozwoliło w znacznym stopniu unormować zasady ochrony socjalnej służby dworskiej i robotników rolnych²⁸⁶.

Na terenie powiatu lubelskiego i siedleckiego w Wiśniewie i Zbruczu zainicjowano pokaz bydła, podczas którego krowę rasy czarno-polskiej przedstawił Konstanty Domański z Międzyrzecza Podlaskiego²⁸⁷. Początkowo poczynaniom ziemian na rzecz szerzenia oświaty miało służyć urządzenie wystaw drobnego przemysłu i ekspozycji koni chłopskich. Ziemianie lubelscy organizowali też zjazdy, na których popularyzowano najnowsze metody hodowli i uprawy oraz prezentowano nowoczesne narzędzia rolnicze.

Na wystawie rolniczo-hodowlanej zorganizowanej w Lublinie w 1922 roku wśród nagrodzonych znalazło się wielu ziemian²⁸⁸. Prezesem Komitetu tego wydarzenia był wojewoda lubelski Stanisław Moskalewski, zaś członkami zostali: Antoni Budny, Jan Chomicz, Bronisław Michalewski, Feliks Moskalewski, Tadeusz Rojowski i Antoni Rostworowski. Grono sędziowskie tworzyli: Władysław Błęszyński, Remigiusz Eichler, Kazimierz B. Fudakowski, Edward Kałużyński, Stanisław Kiersnowski, Andrzej Podczaski, Witold Poklewski-Kozieł, Zdzisław Poklewski-Kozieł, Bolesław Płoski i Tadeusz Rojowski²⁸⁹.

W sekcji prezentującej konie wyróżnienia otrzymały następujące majątki: Bronice A. Wołk-Łaniewskiego – medal srebrny i II, III oraz IV wygrana; Bycha-

284. *Ziemianie polscy XX wieku...*, cz. 4, s. 114.

285. B. Okoniewska, *Polscy ziemianie...*, s. 58 i n; M. B. Markowski, *Współdziałanie...*, s. 304 i n.

286. J. Korga, *Dzieje rodziny Fudakowskich z Krasnobrodu*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie I...*, s. 220.

287. „Ziemia Lubelska”, 11 V 1923, nr 124, s. 2.

288. *Wystawa Rolniczo-Handlowa w Lublinie. Rezultaty nagród*, „Głos Lubelski”, 2 VII 1922, nr 178, s. 3–4.

289. *Skład Komitetu Wystawy Rolniczo-Hodowlanej*, „Głos Lubelski”, 29 VI 1922, nr 175, s. 7.

wa Antoniego Budnego – I, II, III i IV; Bystrzyca Zbigniewa Rojowskiego – II; Dąbie Józefa Żylicza – medal brązowy oraz za grupę koni II miejsce; Dominów Ludomira Kłobskiego – IV i za grupę koni III nagroda; Gruszka Zaporska Adama Bramskiego – III; stajnia Guzówka należąca do Tadeusza Starnawskiego – nagroda II i III; Jabłonna B. Vetterowej – II, III i IV; Karczmiska Janiny Strażycowej – II; Kębło i Milejów A. Rostworowskiego – II i III; Krężnica Okrągła Stanisława Kuźnickiego – I, II, III i IV; Krzesimów Józefa Dreckiego – III i IV; Ługów Władysława Zawadzkiego – II i III; Minkowice Górne Kazimierza Hajkowskiego – III; Moniaki Ludwika Zembrzuskiego – III; Niemce Marty Łosiowej – II i III; Piotrowice Witolda Łosia – za grupę koni I nagroda oraz za pojedyncze sztuki III; Radlin Leona Gosiewskiego – medal brązowy oraz za grupy koni I i III nagroda; Rejowiec Józefata Budnego – I i III; Snopków K. Piaszczyńskiego – II, III i IV; Sobianowice Kazimierza Rojowskiego – I; Strzeszkowice Tadeusza Brzezińskiego – III i IV oraz Żabia Wola Pawła Rohlanda – III i IV²⁹⁰.

W dziale bydła rogatego poszczególne miejsca oraz medale zdobyły majątki: Abramowice H. Sachsa – medal brązowy i kilka srebrnych oraz świadectwo uznania; Bychawa A. Budnego – medal złoty, srebrny i brązowy; Husynne Władysława Gutowskiego – medal złoty, brązowy i świadectwo uznania; Jabłonna B. Vetterowej – medal duży srebrny i brązowy; Jaszczów Jana Chomicza – świadectwo uznania; Jawidz Czesława Hińcza – za krowy świadectwo uznania oraz medal brązowy; Kębło i Milejów A. Rostworowskiego – medal brązowy; Krężnica Okrągła S. Kuźnickiego – medal duży srebrny i brązowy; Leśce Bolesława Studzińskiego – medal brązowy i świadectwo uznania; Łęczna J. A. Bogusławskiego – medal duży srebrny; Ługów W. Zawadzkiego – świadectwo uznania; Minkowice K. Hajkowskiego – świadectwo uznania; Olbęcín Sylwiusza Szczycińskiego – medal brązowy, duży srebrny i świadectwo uznania; Radlin L. Gosiewskiego – świadectwo uznania; Radoryż Gustawa Potworowskiego – medal duży srebrny i świadectwo uznania; Rudnik Teofila Ciświckiego – medal złoty, duży srebrny i brązowy; Swoboda Stanisława Rojowskiego – medal duży srebrny, kilka brązowych i świadectwo uznania; Wierchowiska Janowskie Gustawa Świdy – medal duży srebrny, świadectwo uznania i medale brązowe oraz Żuławki-Kulik H. Załuskiego – świadectwo uznania²⁹¹.

W kolejnej sekcji do oceny wystawiono trzodę chlewną i w tej kategorii wyróżnieni zostali: Bychawa A. Budnego – I, II i medal mały srebrny; Kębło i Milejów A. Rostworowskiego – medal brązowy oraz nagroda II i III; Krężnica Okrągła S. Kuźnickiego – medal brązowy i Snopków K. Piaszczyńskiego – II i III. Za hodowlę owiec nagrodzono: Bychawę A. Budnego – duży i mały srebrny medal; Kębło i Milejów A. Rostworowskiego – nagroda pieniężna; Łęczna J. A. Bogusławskiego – nagroda pieniężna; Niemce M. Łosiowej – medal srebrny, brązowy

290. *Wystawa Rolniczo-Handlowa w Lublinie. Rezultaty nagród*, „Głos Lubelski”, 2 VII 1922, nr 178, s. 3–4.

291. Tamże.

i świadectwo uznania; Osmolice J. Stadnickiego – medal duży srebrny i Snopków K. Piaszczyńskiego – medal srebrny duży i mały. W ostatniej konkurencji prezentowano kury, za które drugie miejsce zajęła Konopnica J. Wołodkowej, zaś I nagrodę otrzymał Marynin Stefana Brzezickiego oraz Szkoła Gospodyń w Nałęczowie²⁹². W wielu tego typu wystawach pierwsze miejsca zdobywał Antoni Budny z Bychawy. Należy też nadmienić, że w trakcie prezentowania najlepszych okazów wyhodowanych w poszczególnych majątkach ziemiańskich swój udział miały też okazy pochodzące z gospodarstw chłopskich.

W marcu 1922 roku wystawę rolniczą w Krasnymstawie zorganizował Stanisław Hempel (1873–1922), właściciel majątku Nowiny w powiecie krasnostawskim. Był on też naczelnikiem Zarządu Gospodarstw Kresów Wschodnich²⁹³. Jego działalność gospodarczo-społeczna miała na celu rozwój gospodarczy nie tylko majątków ziemiańskich, ale również gospodarstw chłopskich oraz krzewienie wśród tej społeczności oświaty rolniczej.

Znamiennym osiągnięciem lubelskich hodowców było zorganizowanie krajowej wystawy koni w Lublinie w 1937 roku, w której wzięło udział 38 wystawców z Lubelszczyzny. Pokazano 72 konie²⁹⁴. Złotym medalem została uhonorowana stajnia wspomnianego wyżej A. Budnego. Wśród nagrodzonych ziemian znaleźli się też: Z. Broniewski z Garbowa, J. Budny z Rejowca, Waclaw Halik z Żulic, Stanisław Huskowski z Czernięcin, S. Czetwertyński z Suchowoli, J. Koźmian z Wierzchowisk, W. Łoś z Piotrowic, Witold Mogilnicki z Bzowca, Zygmunt Płużański z Tomaszowic, Kazimierz Plewiński z Orchowca, Bogdan Rakowski z Kurowa, Władysław Smorczewski z Tarnogóry, Stanisław Stecki z Łańcuchowa, A. Szeptycki z Łabuń, Władysław Tyszkiewicz z Tarnawatki, Ksawery Węgliński ze Świdnika, B. Vetterowa z Jabłonnej oraz ordynat M. Zamoyski²⁹⁵. Nazwiska wymienionych ziemian pojawiały się w kolejnych kategoriach medalowych. Tak więc dana stajnia nie otrzymała tylko jednej nagrody, ale została wyróżniona w ten sposób co najmniej dwa razy.

Omawiając osiągnięcia ziemian na płaszczyźnie gospodarczej na wzmiankę zasługiwał Stefan Czerwiński (1871–1937), który w 1920 roku osiedlił się w majątku Skoków, gdzie pracował na rzecz podniesienia poziomu oświaty i kultury rolnej wśród okolicznej ludności chłopskiej. W 1924 roku uruchomił Koło Porady Sąsiedzkiej, w kolejnych latach także Towarzystwo Rolnicze w Opolu oraz Bank

292. Tamże.

293. P. Żak, *Stanisław Hempel. Wspomnienie pośmiertne*, „Głos Lubelski”, 1 VII 1922, nr 180, s. 3. Stanisław Hempel urodził się w majątku Skorczyce. Był synem Joachima Hempla i Emilii z Morhowników. Po śmierci rodziców S. Hempel wychowywał się pod opieką brata Leona. Przed I wojną światową S. Hempel nabył majątek Nowiny w powiecie krasnostawskim. Ożenił się z Marią ze Świdów.

294. *Sukces Krajowej Wystawy koni. Lista nagrodzonych z Lubelszczyzny*, „Głos Lubelski”, 4 VII 1937, nr 180, s. 7–8.

295. Tamże.

Spółdzielczy. Przewodniczył Związkowi Ziemian w powiecie Opole Lubelskie. U schyłku życia poświęcił się pisaniu prac z zakresu rolnictwa²⁹⁶.

W ramach omawianych działań urządzano też wystawy ogrodnicze, na których, poza prezentacją najlepszych upraw, odbywały się wykłady, pogadanki i kursy dotyczące tematyki ogrodniczej przeznaczone dla gospodarzy średnio i małorolnych. Na pokazach zorganizowanych w Lublinie w 1923 roku wyróżnieni zostali niektórzy ziemianie, a także szkoły i organizacje rolnicze²⁹⁷. Wśród nagrodzonych w dziale owoców i przetworów owocowych znaleźli się następujący ziemianie: „za owoce: A. Rostworowski z Milejowa, który otrzymał medal brązowy; Witold Kleniewski ze Szczekarkowa – medal srebrny wielki; Bożena Kłobska z Dominowa – medal srebrny mały, Zofia Sachsowa z Abramowic – medal srebrny mały; za przetwory owocowe: Irena Ciświcka z Rudnika – otrzymała podziękowania od Komitetu Sędziów za kompoty; Okręgowy Związek Kółek Rolniczych w Puławach, Centralny Związek Kółek Rolniczych (Szkoła Rolnicza w Dęblinie) – medal srebrny mały; Nadbystrzyckie Koło Zjednoczonych Ziemianek – dyplom uznania za pracę nad szerzeniem wiedzy ogrodniczej w Okręgu Lubelskim”²⁹⁸.

W dziale warzywa i przetwory warzywne nagrody i wyróżnienia otrzymali: „za warzywa: A. Rostworowski – medal srebrny mały (z wyróżnieniem kalafiorów i melonów); podziękowania i listy pochwalne przyznano: I. Ciświckiej z Rudnika, Helenie Łabęckiej z Czechowa, B. Kłobskiej z Dominowa, Jadwidze Piechowskiej z Kijan, M. Rzewuskiemu z Woli Sławińskiej, Marii Sobieszkańskiej z Węglina, A. Szczepanik z Janowic i Zofii Świdowej z Wierzchowisk Janowskich. Za przetwory warzywne podziękowania otrzymał A. Rostworowski z Milejowa; w sekcji nasion przyznano: A. Szczepanik z Janowic – medal brązowy, listy pochwalne: I. Ciświckiej z Rudnika, B. Kłobskiej z Dominowa, J. Piechowskiej oraz Szkole Nałęczowskiej. Zaś w dziale roślin szklarniowych, bukietów i kwietników wyróżniono: M. Sobieszkańską – list pochwalny, Zakład Ogrodniczy B. Vetterowej w Lublinie – medal brązowy oraz podziękowania dla M. Sachsa z Abramowic”²⁹⁹. Z tytułu powyższych prezentacji odbyły się różnego rodzaju prelekcje, których odbiorcami, obok reprezentantów warstwy ziemiańskiej, stali się też właściciele gospodarstw wiejskich.

Nie można nie wspomnieć o licznych wyróżnieniach zdobytych na wystawach rolniczych przez Antoniego Rostworowskiego, o których poświadczyły

296. *Ś.p. Stefan Czermiński*, „Głos Lubelski”, 7 VII 1937, nr 182, s. 5. Pochodził z rodziny ziemiańskiej, wywodzącej się z ziemi płockiej. W 1903 roku objął zarząd dóbr Łęczna oraz wziął w dzierżawę majątek Czemierniki, gdzie gospodarował do 1920 roku, pracując jednocześnie nad rozwojem oświatowo-gospodarczym chłopów. Podczas I wojny światowej wspólnie z Kazimierzem Chromińskim uczestniczył w przedsięwzięciach Komitetu Obywatelskiego (KO).

297. *Wykaz nagrodzonych na Wystawie Ogrodniczej w Lublinie*, „Ziemia Lubelska”, 25 IX 1923, nr 259, s. 2.

298. Tamże.

299. Tamże.

dotąd nieopracowane źródła, znajdujące się w zasobach Archiwum Państwowego w Lublinie³⁰⁰. Podczas wystawy rolniczej we Lwowie w 1924 roku za osiągnięcia w produkcji nasion Komitet przyznał A. Rostworowskiemu medal brązowy³⁰¹.

Na wystawie krajowej koni, która odbyła się 25 czerwca 1925 roku, Rada Okręgowego Towarzystwa Rolniczego Województwa Lubelskiego wydała świadectwo uznania dla A. Rostworowskiego za komplet koni remontowych: Idylla, Ikar, Impus, Irydion, Iskra i Iwan. Podpis złożyli: A. Budny, prezes Towarzystwa Rolniczego, oraz Józef Chęciński, sekretarz tegoż Towarzystwa³⁰².

W tym samym roku Antoni Rostworowski otrzymał medal brązowy, który przyznało mu Ministerstwo Spraw Wojskowych, za sześć wyróżnionych koni remontowych dla wojska. W 1926 roku ponownie dostał medal brązowy z tego Ministerstwa, tym razem za trzy konie remontowe³⁰³. W świetle wymienionych wyżej nagród warto zwrócić uwagę, iż większość ziemian, nie tylko na obszarze Lubelszczyzny, miała znaczną przewagę nad gospodarstwami chłopskimi w dziedzinie hodowli koni wojskowych.

Do rozwoju lubelskiego rolnictwa niewątpliwie przyczynili się Łosiowie z miejscowości Niemce – Marta z Budnych i Stanisław, którzy w dniu 7 grudnia 1929 roku założyli fundację pod nazwą „Fundacja Rolnicza Imienia Łosiów”³⁰⁴. Siedziba Fundacji mieściła się w Warszawie w kancelarii adwokata Kazimierza Budnego. Głównym celem Fundacji miało być pomaganie rolnikom w podniesieniu poziomu rolnictwa poprzez: dostarczanie drzewek owocowych, nasion i sadzonek roślin oraz zwierzęcego materiału zarodowego; prowadzenie doświadczeń zbiorowych i pokazowych w dziedzinie uprawy roślin i hodowli zwierząt³⁰⁵. Treść fragmentu aktu notarialnego, podpisanego przez Martę i Stanisława Łosiów w obecności świadków – wojewody lubelskiego A. Remiszewskiego i starosty lubartowskiego Adolfa Krauze, brzmiała następująco: „[...] Fundacja potrzebom rolnictwa w Polsce ma służyć, przez dostarczanie rolnikom i związkom rolników odpowiednich środków wytwórczości rolnej, oraz przez służenie przykładem umiejętnej gospodarki tak, aby rolnicy, głównie włościanie, z Fundacji środki wytwórczości czerpiąc, podnosili poziom własnych gospodarstw i, bogacąc się i kształcąc [...] dobrobyt powiększali i podnosili ogólny poziom oświaty”³⁰⁶. Przedsięwzięcie to przyniosło wiele korzyści, zwłaszcza miejscowej ludności chłopskiej.

300. APL, Akta po Muzeum Lubelskim, sygn. 116.

301. Tamże, Dyplom.

302. Tamże, Świadectwo uznania.

303. Tamże, Dyplom.

304. APL, AŁ, Fundacja rolnicza im. Łosiów (korespondencja i akta notarialne 1929–1936), sygn. 500, k. 4.

305. Tamże, Wypis drugi aktu notarialnego, zeznanego w kancelarii notariusza Stefana Smólskiego w Lublinie, sygn. 500, k. 7.

306. Tamże, k. 6.

Należy podkreślić, że nie tylko ziemianie angażowali się w szerzenie oświaty rolniczej wśród mieszkańców wsi. W tej dziedzinie również ziemianki chętnie dzieliły się zdobytą wiedzą i doświadczeniem z kobietami wiejskimi. Prowadziły prace gospodarczo-oświatowe, które w swoim głównym założeniu zmierzały do uaktywnienia mieszkanki wsi i rozbudzenia ich świadomości narodowej³⁰⁷.

Niektóre koła organizowały wystawy, jak np. koło kluczkowickie pod przewodnictwem M. Kleniewskiej, które urządziło w Nałęczowie wystawę eksponatów przemysłu ludowego³⁰⁸. Koło Ziemianek w Radzynie Podlaskim zorganizowało pokaz przedmiotów przemysłu ludowego, które członkinie pozyskiwały od kobiet z okolicznych wsi, takich jak m.in.: Bezroła, Brzozowy Kąt, Glinny Stok, Misie, Paszki, Przegaliny, Sitno, Tchorzów, Wołyń, Wólka Komarowska i Wrzósów. Zachęcając je przy tym do pracy zarobkowej³⁰⁹. Wystawy były okazją do zbliżenia dwóch środowisk: ziemiańskiego i chłopskiego. Stanowiły też sposobność do nawiązania współpracy, wymiany doświadczeń oraz upowszechniania kultury rolniczej.

Obok wystaw zajmowano się również organizacją praktyk rolniczych dla młodzieży. Zadanie to przyświecało działaczkom podczas zjazdu Rady Naczelnej Ziemianek, który odbył się w ramach trzydniowych IV Targów Wschodnich we Lwowie w 1924 roku³¹⁰. W skład Rady wchodziły delegatki kół ziemianek z całego obszaru Polski. Przewodniczyła im Feliksowa Družbacka, przewodnicząca Związku Ziemianek³¹¹.

Staraniem Nadbystrzyckiego Koła Ziemianek odbyły się w Kurowie, w dniach 14–15 marca 1926 roku, dwudniowe kursy dla kobiet. Organizatorką była Antonina Koryznowa, która zaprosiła prelegentów z Lublina, Nałęczowa i Puław. Wykłady dotyczyły głównie społecznej sytuacji kobiet, higieny dziecka i kobiety oraz kwestii szkolnictwa, ale również spraw gospodarczych: sadownictwa, weterynarii, żywienia zwierząt, zwłaszcza drobiu i świń. Niektóre pogadanki były „ilustrowane przezroczami”³¹². Podczas kursu odbywały się targi nasion i wyrobów włókienniczych, wykonanych w Łowiczu i Rudzie Czechowskiej pod Lublinem. Na łamach prasy lubelskiej podkreślano, że przeprowadzone kursy cieszyły się ogromnym zainteresowaniem³¹³.

307. Zob.: M. Kostrzewska, *Rola ziemianek w rozbudzaniu aktywności kobiet wiejskich w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Wieś a dwór...*, s. 151 i n.

308. M. Kleniewska, dz. cyt., s. 35. Maria Kleniewska wspominała, że prace koła bywały czasem wyróżniane na wystawach krajowych. Na przykład na wystawie w Warszawie uzyskały odznaczenie za wyhodowane warzywa.

309. J. Sasorska, *Sprawozdanie z Pokazu Przemysłu Ludowego w Radzynie*, „Ziemia Lubelska”, 1 I 1931, nr 1, s. 3.

310. *Zjazd Rady Naczelnej Ziemianek podczas IV Targów Wschodnich*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 28 VIII 1924, nr 35, s. 3.

311. Tamże.

312. *Ruch oświatowy*, „Głos Lubelski”, 30 III 1926, nr 86, s. 6.

313. Tamże.

Kontynuując rozważania o roli ziemian w pracach prowadzonych w celu uzyskania większego zainteresowania chłopów wiedzą i umiejętnościami z zakresu rolnictwa, warto nadmienić, że czołowi działacze ziemiańscy często podkreślali, że właściciele ziemscy są bardzo dobrze przygotowani do „zadań zawodowych na roli, w tym do szerzenia wiedzy rolniczej”³¹⁴. Wspomniany wyżej o. J. Woroniecki akcentował kwestię, iż „rolnictwo ma u nas [...] duże fory w postaci dobrze zorganizowanych studiów rolniczych [...]. Twórcom i kierownikom naszych szkół rolniczych zawdzięczamy, że w sferze ziemiańskiej jest niewątpliwie duże zamiłowanie do pracy na roli [...]. Stan ten trzeba za wszelką cenę utrzymać [...], aby mieli kontakt z postępem wiedzy rolniczej [...]. Dodajmy do tego jeszcze i cały szereg pokrewnych dziedzin, których znajomość jest rolnikowi coraz bardziej niezbędna, jak ekonomii i nauk społecznych i prawnych, jak niektórych gałęzi przemysłu i innych [...]. Rozwój rolnictwa wymaga koniecznie, aby wśród ziemian był żywy ruch umysłowy w sprawach ich interesów zawodowych. Ruchem tym powinni kierować planowo zrzeszenia rolnicze [...] pilnując, aby zainteresowanie wiedzą rolniczą było na równi z interesami [...]”³¹⁵. Woroniecki zachęcał ziemian do podejmowania działań na rzecz poprawy poziomu rolnictwa i kultury rolnej. W tym celu wskazywał na istotę pracy w kółkach rolniczych i wielu innych, powstających w tamtym okresie, organizacji gospodarczych.

W jednym z artykułów „Ziemi Lubelskiej” z 1929 roku napisano na temat wyników osiągniętych dzięki przeprowadzonym cyklicznie konkursom rolniczym. Stwierdzono, iż „wniosły one dużo ożywienia do starych metod pracy rolniczej, a szczególnie zmieniły dotychczasowy system przygotowywania do zawodu rolniczego”³¹⁶. Podkreślano przy tym, że tego typu wystawy, opatrzone nagrodami i wyróżnieniami, zachęcają do pracy coraz większe kręgi młodzieży rolniczej.

Pozostając przy tej kwestii nadmienić trzeba o konkursach i wystawach rolniczych, jakie organizowała Komenda Związku Strzeleckiego w Hrubieszowie³¹⁷. Uczniowie szkół w grupach żeńsko-męskich zgłaszali swoje prace z zakresu hodowli i upraw. W 1935 roku w konkursie uczestniczyło 31 osób i tyle samo otrzymało nagrody. Ponadto urządzono również kursy z przysposobienia rolniczego, w których wzięło udział: w kursach pierwszego stopnia dla przodowników – 33 osoby; drugiego stopnia – 34, a na etapie trzeciego stopnia – 36³¹⁸. Ukończenie szkoleń umożliwiało uczniom nabycie uprawnień do wykonywania zawodu przodownika.

Praca Komendy Związku Strzeleckiego nie ograniczała się tylko do powyższych działań. Cyklicznie organizowano akcje sadowniczo-gospodarcze, których

314. J. Woroniecki, *Rola...*, s. 8. Zob. też: K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 58–60; J. Stecki, *Walka...*, s. 68–69.

315. J. Woroniecki, *Rola...*, s. 10–11.

316. *Zagadnienie wychowania rolniczego w organizacji młodzieży, „Ziemia Lubelska”*, 20 I 1929, nr 20, s. 5.

317. APL, Akta Komendy Związku Strzeleckiego w Hrubieszowie, Wykaz kółek rolniczych 1932–1935, sygn. 88, k. 2–22.

318. Tamże, k. 2–3.

celem było dokształcanie zawodowe młodzieży i okolicznych rolników³¹⁹. Związek mógł liczyć na pomoc ziemian, którzy w podejmowanych pracach pełnili funkcje wizytatorów przysposobienia rolniczego (w dokumentach podano też inne określenie wizytatorów, a mianowicie „lustratorzy”), udostępniając własne gospodarstwa na prowadzenie praktyk oraz zgłaszając eksponaty na wystawy konkursowe. Dodatkowo zapewniali oni uczniom, biorącym udział w eliminacjach konkursu, podręczniki i zeszyty. Wśród aktywnych ziemian znaleźli się: Juliusz Du Chateau z Hrubieszowa (zgłosił 3 zespoły konkursowe), Piotr Du Chateau z Uchań (2), Stanisław Grzechnik – administrator majątku Teptiuków (2) i Eustachy Świeżawski z Hołubia (2). Na kartach archiwalnych napisano, iż wizytatorzy wykonywali swoje obowiązki przy pomocy miejscowych przodowników. Ci zaś byli odpowiedzialni za zgłaszanie prac na wystawy rolnicze oraz sprawowanie opieki nad przebiegiem konkursów³²⁰. W 1938 roku z inicjatywy Wydziału Bezpieczeństwa Pracy Lubelskiej Izby Rolniczej zorganizowano kurs pierwszej pomocy dla przodowników pracujących w gospodarstwach wiejskich³²¹, którzy dzięki nabytym umiejętnościom mogli skuteczniej pomagać zatrudnionym w majątku pracownikom folwarcznym oraz ludziom z okolicznych wsi.

Niewątpliwie w poczynaniach ziemian z Lubelszczyzny na rzecz szerzenia oświaty rolniczej dominujące miejsce zajmowały działania podejmowane pod patronatem Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego. Oprócz prac oświatowych organizowano też liczne wystawy rolniczo-przemysłowe, pokazy higieniczne oraz wystawy ogrodnicze. Ponadto ziemianie zrzeszeni w Lubelskim Wydziale Kółek Rolniczych często, dzieląc się własnym doświadczeniem w prowadzeniu gospodarstwa, występowali z licznymi wykładami dla ludności chłopskiej. Wśród najaktywniejszych prelegentów należy wymienić: Antoniego Budnego, Kazimierza B. Fudakowskiego czy Jana Steckiego oraz organizatora szkoleń Antoniego Rostworowskiego, których należy uznać za reprezentantów działań zmierzających do podniesienia poziomu lubelskiego rolnictwa drogą powszechnej akcji oświatowej. W porozumieniu z Lubelskim Towarzystwem Rolniczym działały ziemianki skupione w kołach Związku Kół Ziemianek, np. Maria Dobrska, Maria Kleniewska, Antonina Koryznowa czy Maria Przanowska.

Oprócz krzewienia oświaty i kultury rolnej zadaniem ziemian było też zorganizowanie przetwórstwa i handlu rolnego. Osiągnięcie wytyczonych celów miało nastąpić poprzez standaryzację produkcji, założenie sklepów spółdzielczych, budowę zakładów przetwórczych (magazyny, młyny, rzeźnie, chłodnie). Podkreślano przy tym negatywne znaczenie zaległości w tej dziedzinie. Ziemianie mieli też zakładać przedsiębiorstwa specjalizujące się w innych branżach, jak:

319. Tamże, k. 8–9.

320. Tamże, k. 20–22.

321. *Szkolenie przodowników ratownictwa sanitarnego na wsi*, „Głos Lubelski”, 29 IV 1938, nr 116, s. 5.

cegielnie, elektrownie, wytwórnie maszyn rolniczych i nawozów sztucznych³²². W konsekwencji wszystkie koncepcje gospodarcze wysuwane przez ziemian prowadziły do formowania kółek i stowarzyszeń rolniczych.

Wiele czynników złożyło się na to, iż w Drugiej Rzeczypospolitej ziemiaństwo znalazło się w trudnej sytuacji ekonomicznej. W wyniku I wojny światowej poniosło ono niepowetowane straty we własnych gospodarstwach. Znaczna grupa właścicieli ziemskich została pozbawiona rodzinnych majątków. Jednak pomimo utraty dawnej pozycji społeczno-gospodarczej, ziemianie nadal kultywowali przywiązanie do tradycji i wiary katolickiej. Wyznawali i wyrażali pogląd, że wymienione wartości nakładają na nich szczególne obowiązki natury społecznej. Ci właściciele ziemscy, którym udało się zachować rodzinny majątek, dążyli do podniesienia poziomu własnych majątków oraz do rozwoju gospodarstw i kultury rolnej mieszkańców wsi, co akcentował J. Stecki, m.in. w pracy pt. *W obronie prawdy*. Taka postawa obligowała ziemian do nawiązania i podtrzymywania współpracy z lokalną społecznością.

322. M. B. Markowski, *Obywatele...*, s. 91. Niektórzy badacze stwierdzili w swoich pracach, że ziemianie odnotowali doniosłe zasługi w rozwoju przemysłu rolno-spożywczego w Polsce; zob.: B. Okoniewska, *Producenci...*, passim; też, *Polscy ziemianie...*, passim.

Rozdział 3

Udział ziemian w życiu politycznym

3.1. Aktywność w partiach politycznych

Najważniejszym zadaniem dla ziemian działających na płaszczyźnie politycznej była po pierwsze obrona interesów warstwy ziemiańskiej¹. Po drugie zaś warto podkreślić, iż i w tym obszarze aktywności znalazło się miejsce dla działań ukierunkowanych na potrzeby przedstawicieli innych warstw². Niektórzy działacze, jak K. B. Fudakowski czy J. Stecki, podkreślali, że w miarę swoich możliwości środowisko ziemiańskie powinno było doprowadzić do przyjęcia przez władze państwowe prorolniczej linii polityki gospodarczej i polityki agrarnej zgodnej z postulatami ziemiańskimi³. W okresie międzywojennym wysuwano, na łamach prasy bądź w postaci okólników przyjmowanych na zjazdach Związku Ziemian, różnorakie postulaty dotyczące intensyfikacji działalności politycznej ziemianstwa⁴. U progu niepodległości znaczna część ziemian znalazła się w szeregach Związku Ludowo-Narodowego (ZLN), który stanowił główną siłę polityczną Narodowej Demokracji (ND)⁵. ZLN składał się z członków i sympatyków Narodowej Demokracji oraz Zjednoczenia Narodowego⁶. Do najaktywniejszych ziemian należeli np.: Seweryn Czetwertyński, Maria Holder-Eggerowa, Stanisław Kowerski czy Kazimierz Rzewuski.

Po 1918 roku na obszarze Lubelszczyzny powstawały organizacje o charakterze społeczno-polityczno-wojskowym, których grupę czołowych działaczy stanowili aktywiści Narodowej Demokracji⁷. Jedną z takich jednostek politycznych

1. K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 43 i 47; J. Stecki, *Walka...*, s. 66.

2. Zob.: W. Mich, *Jan Stecki...*, passim; A. Gałarczyk, dz. cyt., passim.

3. K. B. Fudakowski, dz. cyt., s. 43–46; J. Stecki, dz. cyt., s. 65–66.

4. W. Mich, *Etos ziemiański w działalności Związku Ziemian (ZZ) w Warszawie*, „Dzieje Najnowsze”, 1987, nr 3, s. 26.

5. Szerzej na temat ZLN: E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy...*, s. 9 i n.

6. APL, SPL, Sprawozdanie z działalności ZLN na terenie powiatu lubelskiego, sygn. 186, k. 7. Głównymi inicjatorami utworzenia ZLN na terenie Lubelszczyzny byli: dr Adam Majewski, Feliks Moskalewski, Edward Rettinger i Roman Zaremba.

7. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 22.

był Wojewódzki Komitet Obrony Narodowej, utworzony 18 lipca 1920 roku z inicjatywy wojewody lubelskiego Stanisława Moskalewskiego⁸. W Komitecie pracowali przedstawiciele różnych grup i partii politycznych, od prawicy do Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Nadrzędnym zadaniem WKON było współdziałanie z Radą Obrony Państwa, Dowództwem Naczelnym, Sejmem Ustawodawczym i Rządem oraz organizowanie społeczeństwa dla stworzenia jednolitego frontu narodowego. W Komitecie tym działali następujący ziemianie: Wacław Czerwiński, Władysław Gutowski i o. J. Woroniecki. Na terenie powiatu lubelskiego funkcję zastępcy przewodniczącego Komitetu Obrony Narodowej pełnił Jan Chomicz, który obok Władysława Zawadzkiego wchodził w skład Powiatowego Komitetu Obrony Narodowej⁹. W powyższym fragmencie tekstu zaakcentowano pracę tych ziemian na rzecz wspomnianych organizacji, którzy wykazywali się działalnością w ND jako członkowie, bądź byli sympatykami stronnictwa.

Przedstawiciele środowiska ziemiańskiego należeli też do zwolenników partii konserwatywnych. W okresie Drugiej Rzeczypospolitej miejsce ziemian na arenie politycznej często wyznaczał stosunek do Józefa Piłsudskiego, zaś wpływ na ich postawę miał konserwatyzm stańczyków¹⁰, dla których takie wartości, jak: religia, tradycja czy nienaruszalność własności prywatnej były najistotniejsze¹¹. Należy dodać, że analogiczne walory przyświecały polskiemu ziemianstwu, którego, jak ocenił badacz dziejów ruchu ludowego Jan Jachymek, wspólną cechą był prawicowy kierunek orientacji politycznej¹². Według S. Rudnickiego z partii konserwatywnych przewodnią partią, w omawianym czasie pozostawało Stronnictwo Prawicy Narodowej, które na scenie politycznej nie odegrało znaczącej roli, ponieważ jego działalność sprowadzała się głównie do tworzenia klubów sejmowych¹³.

8. APL, Akta Wojewódzkiego Komitetu Obrony Narodowej w Lublinie, Powiatowy Komitet Obrony Narodowej w Garwolinie, sygn. 428, k. 1.

9. Tamże, Ewidencja Powiatowych i Gminnych Komitetów Obrony Narodowej, sygn. 8, k. 2; tamże, Akta dotyczące działalności Powiatowego Komitetu Obrony Narodowej w Lublinie, raporty, sprawozdania, uchwały, 1920, sygn. 17, k. 1–2. WKON rozwinął działalność w następujących powiatach: bielskim, biłgorajskim, chełmskim, garwolińskim, hrubieszowskim, janowskim, krasnostawskim, lubartowskim, lubelskim, łukowskim, puławskim, radzyńskim, siedleckim, sokołowskim, tomaszowskim, węgrowskim, włodawskim i zamojskim. Powstały również gminne KON, których członkami byli przeważnie włościanie, zaś obywatele ziemscy, przedstawiciele duchowieństwa bądź mieszczanie stanowili wyjątek.

10. Por.: M. Król, *Stańczycy*, Warszawa 1982, s. 5; tenże, *Konserwatyści a niepodległość*, Warszawa 1985, s. 183–184; J. M. Majchrowski, *Ugrupowania monarchistyczne w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1988, passim; R. Habielski, J. Jaruzelski, *Zamiary, przestrogi, nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych” „Polityka” 1931–1939*, Lublin 2008, s. 20.

11. B. Gałka, *Konserwatyści w Polsce lat 1935–1939*, Toruń 2006 s. 8.

12. J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne wsi lubelskiej 1930–1939*, Lublin 1975, s. 20.

13. Sz. Rudnicki, *Zemianstwo polskie...*, s. 96.

Znawca dziejów ziemiaństwa W. Mich zwrócił uwagę, iż próby jednoznacznego określenia zakresu podmiotowego pracy ruchu konserwatywnego skazane były na porażkę, ponieważ w praktyce nie istniały wyraźne granice jego działalności, gdyż istniejące ugrupowania wzajemnie się przenikały¹⁴. W związku z tym ziemianie, niezależnie od swoich poglądów, rozumieli potrzebę skutecznej walki ze skutkami reformy rolnej wyłącznie w oparciu o współdziałanie z Narodową Demokracją¹⁵. W 1923 roku środowisko ziemiańskie uznało, że Związek Ludowo-Narodowy dopuścił się zbyt wielkich ustępstw wobec żądań Polskiego Stronnictwa Ludowego "Piast"¹⁶. Ponadto próba stworzenia koalicji parlamentarnej – ZLN, PSL „Piast” oraz Chrześcijańskiej Demokracji – wywołała rozdźwięk nastrojów wśród właścicieli ziemiańskich¹⁷. Obawy te wynikały z zachwiania się pozycji ziemiaństwa w szeregach ZLN i zmniejszenia wpływu na podejmowanie decyzji, zwłaszcza w sprawach agrarnych. Dowodem tego była treść artykułu prasowego pt. *Niewdzięcznica! Endecja zdradziła ziemian w chwili krytycznej*, oraz postawa ziemianina i prezesa kółek rolniczych ziemi kieleckiej Juliusza Zdanowskiego, który wyrażał niechęć wobec porozumienia z ludowcami¹⁸.

Omawiając układ sił politycznych w regionie lubelskim należy podkreślić, że szeregi endecji zasilali obok ziemian także chłopi i przedstawiciele warstwy inteligenckiej¹⁹. W powiecie bialskim prezesem Zarządu Powiatowego Stronnictwa Narodowego (SN) był Leon Kuczyński, właściciel majątku Koroszczyń²⁰. W powiecie lubelskim spośród właścicieli majątków ziemskich wyróżniali się, jak to określiła znawczyni dziejów narodowej myśli politycznej E. Maj, „znani lubelscy działacze ND: ziemianie – Antoni Hempel, Henryk Sachs i Stanisław Śliwiński”²¹. W świetle danych dotyczących powiatu łukowskiego zadeklarowanym zwolennikiem endecji był Jerzy Zawadzki, współwłaściciel majątku Ryzki,

14. Zob. W. Mich, *Między integryzmem a liberalizmem: polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin 1996, s. 7.

15. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 94–95. Badacz Marian Leczyk zwrócił uwagę, że w programie społeczno-gospodarczym endecji nie było takich reform, które naruszałyby własność prywatną; zob.: tenże, dz. cyt., s. 126.

16. *Niewdzięcznica! Endecja zdradziła ziemian w chwili krytycznej*, „Ziemia Lubelska”, 10 IX 1925, nr 220, s. 2. Artykuł pochodził z „Ziemi Lubelskiej” konkurencyjnej gazety wobec endeckiego „Głosu Lubelskiego”, zwłaszcza na płaszczyźnie ideowo-politycznej. W rozdziale zaprezentowano w sposób naprzemienny artykuły pochodzące z „Głosu Lubelskiego” i „Ziemi Lubelskiej”, by ukazać różnorodność poglądów.

17. Por.: Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo*, [w:] *Spółczesność...*, s. 241; J. Jaruzelski, *Stanisław Cat-Mackiewicz 1896-1966: Wilno-Londyn-Warszawa*, Warszawa 1987, s. 73.

18. Zob. E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 76; też, *Związek Ludowo-Narodowy wobec ruchu ludowego*, [w:] *Sojusznicy i przeciwnicy ruchu ludowego 1895-1995*, red. J. Jachymek, Lublin 1996, s. 55–56.

19. E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 28.

20. APL, Urząd Wojewódzki Lubelski (dalej: UWL), Wydział Społeczno-Polityczny (dalej: WSP) 1919–1939, sygn. 2135, k. 3.

21. E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 29.

członek Zarządu Związku Ziemian w Łukowie²² oraz wiceprezes Związku Waclaw Biernacki z folwarku Wólka Domaszewska²³. W powiecie lubelskim zwolennikiem i aktywnym działaczem Narodowej Demokracji był Antoni Rostworowski, właściciel Milejowa i Kębła²⁴. Na obszarze Zamojszczyzny trzon endecji stanowili Stanisław Kowerski i Kazimierz Rzewuski²⁵ oraz Waclaw Ma-traś, właściciel folwarku Radzięcin, który był prezesem Zarządu Powiatowego SN w Biłgoraju²⁶.

Wśród innych ziemian lubelskich, których nazwiska widniały na listach członków SN województwa lubelskiego, znaleźli się: Władysław Bleszyński, Adam Kozłowski, Karol Kubała, Klemens Kunicki, Stanisław Lambach i Waclaw Łabęcki²⁷. Notatki w „Książce kasowej Sekretariatu Wojewódzkiego ZLN w Lublinie” za lata 1921–1928 dostarczyły informacji na temat ziemian, którzy regularnie wpłacali składki na rzecz ugrupowania. Byli to: Józef A. Bogusławski; Teofil Ci-świcki; Józef Drecki; Czesław Florkowski; Władysław Gutowski, prezes Ziem-skiego Banku Kredytowego; Ludomir Kłobski; Edward Kołaczkowski; Kazimierz Hajkowski; Maria Holder-Eggerowa; Helena Koporska; Antonina Koryznowa; Kowalski z Bychawki; Stefan Kowerski; Waclaw Łabęcki; Ludwik Osiecki; w imie-niu Związku Ziemian powiatu janowskiego Józef Pleszczyński; Paweł Rohland; Stanisław Rojowski; Antoni Rostworowski; Włodzimierz Rulikowski; Zygmunt Sobieszczański; Juliusz Stadnicki; Roman Ślaski i Władysław Wojciechowski²⁸.

W działalności politycznej wyróżniał się Seweryn Czetwertyński, który two-rył grono aktywnych parlamentarzystów. W niepodległej Polsce należał do ZLN²⁹. Prowadził szeroko zakrojoną pracę społeczno-polityczną. Kierował wie-loma filiami Narodowej Demokracji, które często osobiście finansował³⁰. W la-tach 1919–1935 sprawował mandat posła. W okresie II i III kadencji Sejmu był wicemarszałkiem oraz pełnił funkcję przewodniczącego Komisji Wojskowej³¹. W pracach Sejmu udzielał się m.in. w komisji budżetowej³².

22. APL, SPŁ, Związek Ziemian 1921–1933, sygn. 1228, k. 12. Jerzy Zawadzki brał udział w pe-riodycznych zebraniach OWP, zaś w 1933 roku stał się zwolennikiem BBWR; zob.: tamże, k. 14.

23. Tamże, k. 14.

24. E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 26, 275, 276 i 294.

25. APL, SPZ, Stronnictwo Narodowe (dalej: SN) 1935–1939, sygn. 185, k. 1–72.

26. Tamże, UWL, WSP 1919–1939, sygn. 2135, k. 159.

27. Tamże, Stronnictwo Narodowe Wydział Grodzki w Lublinie, Ewidencja członków zarządu i wykazy członków 1934–1937, sygn. 3, k. 27–52.

28. Tamże, ZLN w Lublinie, Książka kasowa Sekretariat Wojewódzki ZLN w Lublinie, sygn. 12, k. 1–99.

29. Szerzej zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 52–54; też, *Związek Ludowo-Narodowy...*, s. 132.

30. Tamże, *Narodowa Demokracja...*, s. 54.

31. A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 69. Seweryn Czetwertyński ożenił się z Zofią Przeździecką (1879–1946); zob.: J. Jakubowicz, dz. cyt. s. 36–37.

32. K. Rzepecki, T. Rzepecki, *Sejm i Senat 1928–1933. Podręcznik zawierający wyniki wyborów w wo-jewództwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe*, Poznań 1928, s. 203.

Nie można pominąć dokonań członkini ZLN, jaką była Maria Holder-Eggerowa, właścicielka Korytnicy w powiecie węgrowskim, która znalazła się we władzach tejże partii, będąc przy tym jedną z nielicznych kobiet zasiadających w Sejmie³³. Główną tematyką, jaką zajmowała się M. Holder-Eggerowa było zagadnienie udziału kobiet w życiu politycznym. Na jednym z zebrań odczytowych, zorganizowanych przez ZLN w Lublinie, M. Holder-Eggerowa wystąpiła z referatem dotyczącym pracy kobiet w Sejmie oraz omówiła ich sytuację prawną, zachęcając do większego organizowania się³⁴. Wiele uwagi poświęciła też kwestiom opieki społecznej. W 1923 roku wniosowała o uregulowanie ustawowe sytuacji prawnej dzieci nieślubnych oraz opieki nad matką i niemowlęciem³⁵. Organizowała wiece polityczne ZLN, których celem była próba zachęcenia przedstawicieli ludności chłopskiej do wstępowania w szeregi ZLN³⁶. Posłanka udzielała się też na rzecz innych organizacji, jak np. Narodowej Organizacji Kobiet (NOK). Podczas zjazdu przedstawicielek tej organizacji M. Holder-Eggerowa wystąpiła z referatem, w którym inspirowała zebranych do podejmowania „ofiarniej pracy dla dobra Ojczyzny”³⁷. Należy też dodać, że M. Holder-Eggerowa przyczyniła się do zawiązania komitetu organizacyjnego Obozu Wielkiej Polski (OWP) w Siedlcach³⁸.

Wśród czołowych działaczy ruchu narodowego na Lubelszczyźnie znajdowali się Stanisław Kowerski z Zamościa i jego przyrodni brat Stefan Kowerski z Józnowa w powiecie lubelskim. Starszy brat Stefan³⁹ należał do struktur Narodowej Demokracji, m.in. do ZLN, a po jego przegrupowaniu związał się z Obozem Wielkiej Polski, w którego strukturach pełnił funkcję oboźnego powiatu lubelskiego⁴⁰. Młodszy brat Stanisław od 1906 roku działał w ND⁴¹. W dwudziestoleciu międzywojennym piastował stanowisko prezesa Zamojskiego Towarzystwa Rolniczego i prezesa Zarządu Okręgowego SN na Zamojszczyźnie⁴² oraz był oboźnym OWP powiatu zamojskiego⁴³. Publikował też artykuły w „Głosie

33. M. Śliwa, *Kobiety w parlamencie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Kobiety i świat polityki*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1996, s. 58–64; E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy...*, s. 69, 130 i 135.

34. *Zebranie odczytowe w Związku Ludowo-Narodowym*, „Głos Lubelski”, 10 V 1924, nr 127, s. 3–4.

35. M. Śliwa, *Kobiety w parlamencie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Kobieta i świat polityki...*, s. 61.

36. *Zjazd powiatowy delegatów gminnych i wioskowych Związku Ludowo-Narodowego*, „Głos Lubelski”, 21 X 1924, nr 289, s. 4; *Wiec Związku Ludowo-Narodowego w Węgrowie*, „Głos Lubelski”, 11 I 1927, nr 10, s. 4. Zob. też: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 78, 160–161.

37. *Przebieg i rezolucja zjazdu NOK w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 7 IV 1927, nr 96, s. 3.

38. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 217.

39. Strona internetowa genealogii rodów, www.jurzak.pl Kowerscy, [inf. z dn. 10.11.2011 r.].

40. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 220.

41. Strona internetowa I Liceum Ogólnokształcącego im. Stanisława Staszica w Lublinie, www.wybitni.staszic.eu.org. Wybitni Absolwenci I LO im. S. Staszica w Lublinie, [inf. z dn. 11.11.2011 r.].

42. APL, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 3.

43. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 217.

Lubelskim⁴⁴. Na uwagę zasługiwał też inny działacz narodowy z powiatu zamajskiego, jakim był Kazimierz Rzewuski, właściciel majątku Ewusin. Ziemiannin ten pełnił funkcję wiceprezesa Zarządu Okręgowego Stronnictwa oraz kierownika Zarządu Powiatowego⁴⁵.

Z endecją związany był też Henryk Sachs, który obok Stefana Kowerskiego wykazywał się aktywnością w ramach OWP⁴⁶. Był też znanym działaczem społecznym. W latach 1930–1934 sprawował mandat posła w Sejmie III kadencji⁴⁷. Działalność parlamentarną H. Sachsa przerwała jego śmierć. Był ceniony za swoją pracę, zarówno parlamentarną, jak i samorządową, o czym świadczyło zorganizowanie w 1935 roku nabożeństwa rocznicowego, w którym uczestniczyli członkowie Zarządów: Miejskiego, Powiatowego i Wojewódzkiego Stronnictwa Narodowego z dr Adamem Majewskim na czele⁴⁸.

W szeregach endecji znalazł się też Maurycy Zamoyski, biorąc czynny udział w pracach Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego. Następnie, kiedy w 1917 roku powstał Polski Komitet Narodowy z Romanem Dmowskim na czele, Zamoyski pełnił w nim dwie funkcje: wiceprezesa i skarbnika⁴⁹. W niepodległym państwie polskim otrzymał tekę ministra spraw zagranicznych, którą objął 19 stycznia 1924 roku. Urząd sprawował przez siedem miesięcy⁵⁰. Jego kariera w rządzie nie trwała jednak zbyt długo, gdyż pod naciskiem krytyki opinii publicznej ustąpił ze stanowiska, jeszcze w tym samym roku⁵¹. Maurycy Zamoyski w wyborach prezydenckich z 1922 roku był kontrkandydatem Gabriela Narutowicza⁵² i miał

44. *Zjazd Rolniczy w Lublinie Towarzystw i Kółek Rolniczych ziemi lubelskiej*, „Głos Lubelski”, 28 XI 1927, nr 327, s. 2; S. Kowerski, *Rzut oka na stosunki rolnicze w Lubelskiem w ostatniem pięćdziesięcioleciu*, „Głos Lubelski”, 27 XI 1927, nr 326, s. 6.

45. APL, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 3 i 157.

46. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 217.

47. Strona internetowa BS, www.bs.sejm.gov.pl Parlamentarzyści RP, Henryk Sachs, Sejm II RP, 3 kadencja (1930–1935), [inf. z dn. 28.01.2012].

48. *Za duszę ś.p. Henryka Sachsa*, „Głos Lubelski”, 4 VI 1935, nr 151, s. 5.

49. *Poprzednia działalność Ministra Spraw Zagranicznych p. Zamoyskiego*, „Głos Lubelski”, 8 I 1924, nr 8, s. 1. Zob.: J. Pajewski, *Maurycy Zamoyski (19 I 1924–27 VII 1924)*, [w:] *Ministrowie spraw zagranicznych (1919–1939)*, red. J. Pajewski, Szczecin 1992, s. 121–123. Maurycy Zamoyski ożenił się z Marią z Sapiehow. Jego synem był XVI ostatni polski ordynat – Jan Zamoyski; por.: J. Jakubowicz, dz. cyt., s. 363; J. Janicka, *Działalność dyplomatyczna ordynata Mauryczego Zamoyskiego*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 147, 150–151.

50. *P. Maurycy Zamoyski przyjął tekę Ministra*, „Głos Lubelski”, 8 I 1924, nr 8, s. 1; *Nowy Minister Spraw Zagranicznych*, tamże, 10 I 1924, nr 10, s. 2. Zob. też: J. Pajewski, *Maurycy Zamoyski...*, s. 132.

51. *Dymisja p. Zamoyskiego zostanie przyjęta*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 17 VII 1924, nr 193, s. 1. Zob. też: E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy...*, s. 83.

52. APL, Zespół Sekretariatu Wojewódzkiego Związku Ludowo-Narodowego w Lublinie (dalej: ZSWZLNL), *Korespondencja dotycząca wyborów 1922 r.*, Przedruk z „Głosu Lubelskiego” z 9 XII 1922 roku, dod. nadzw., *Wybory Prezydenta RP*, sygn. 5, k. 63. „W głosowaniu czwartym kandydaci otrzymali następującą liczbę głosów: M. Zamoyski – 224 głosów, G. Narutowicz – 171, a S. Wojciechowski – 140. [...] Grupa Wojciechowskiego (decydujący głos Witosa) odpadła w czwartym głosowaniu. [...] Piastowcy zdecydowały w piątym głosowaniu: czy pójdą z Żydami, czy z nami?”. Zob. też: J. Jakubowicz, dz. cyt., s. 367.

realne szanse na objęcie urzędu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, o czym świadczyły wyniki głosowania⁵³.

Na łamach „Ziemi Lubelskiej”, konkurencyjnego ideowo pisma w stosunku do endeckiego „Głosu Lubelskiego”, pojawiały się głosy przeciwstawiające się polityce prowadzonej przez M. Zamoyskiego, który w 1924 roku znalazł się w rządzie. Domagano się jego dymisji uznając, że ordynat Zamoyski, podjął „cały szereg mylnych posunięć w polityce zagranicznej, które naraziły nas na klęski dyplomatyczne, oraz ze względu na swą niedwuznaczną przynależność do obozu prawicowego”⁵⁴. Już w lipcu 1924 roku pisano w „Nowej Ziemi Lubelskiej” o ustąpieniu M. Zamoyskiego i przekazaniu teki Aleksandrowi Skrzyńskiemu⁵⁵. Należy zwrócić uwagę, że ówczesny rząd był poddawany krytyce, głównie, jak zaznaczono w artykule, za „dzieło sanacji”⁵⁶.

Aktywnym organizatorem działań społeczno-politycznych był K.B. Fudakowski z Krasnobrodu, który mógł poszczycić się ukończeniem studiów w Szkole Nauk Politycznych w Paryżu, co dawało mu przygotowanie do działalności politycznej⁵⁷. Na początku XX wieku nawiązał współpracę z Romanem Dmowskim. Należał do głównych działaczy lubelskiej ND⁵⁸. Kazimierz B. Fudakowski razem z J. Steckim opuścili szeregi ZLN, wskutek protestu wobec paktu lanckorońskiego⁵⁹.

Jan Stecki również należał do grupy ziemian związanych z endecją. W 1918 roku dwukrotnie piastował tekę ministra spraw wewnętrznych w rządach Jana Kucharzewskiego oraz Jana Kantego Steczkowskiego⁶⁰. W Senacie I kadencji reprezentował ZLN. Jednak 1 czerwca 1923 roku wystąpił z klubu senackiego ZLN⁶¹. Następnie związał się z konserwatystami, zaś w Senacie III kadencji znalazł się już w klubie Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR)⁶².

53. Zob.: *Przebieg wyborów prezydenta Rzeczypospolitej*, „Ziemia Lubelska”, 10 XII 1922, nr 337, s. 5. W artykule napisano, iż: „w pierwszym głosowaniu M. Zamoyski uzyskał największą liczbę głosów, tj. 222 [...], w drugim i w trzecim uzyskał taką samą liczbę, czyli 228 głosów, w czwartym 224, zaś w piątym: G. Narutowicz – 289, a M. Zamoyski – 227”.

54. *Przed rekonstrukcją gabinetu*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 9 VII 1924, nr 185, s. 2.

55. *Dymisja p. Zamoyskiego zostanie przyjęta*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 17 VII 1924, nr 193, s. 1; „Nowa Ziemia Lubelska”, 31 VII 1924, nr 207, s. 2.

56. *Przed rekonstrukcją...*, s. 2. Zob. też: *Kryzys sanacyjny*, „Nowa Ziemia Lubelska”, 3 VII 1924, nr 179, s. 3.

57. Zob.: J. Korga, *Działalność społeczno-polityczna Kazimierza Bogdana Fudakowskiego w świetle wspomnień rodzinnych*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 92.

58. Tamże, s. 95–102. Przed I wojną światową brał czynny udział w pracach Komitetu Obywatelskiego w Lublinie. Założył też organizację pod nazwą „Straż Kresowa”, która miała za zadanie obronę interesów polskiej ludności zamieszkałej na Ziemi Chełmskiej; zob. też: „Ziemia Lubelska”, 6 IV 1918, nr 152, s. 2.

59. Por.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 79, 200 i 347. W. Mich, *Jan Stecki...*, s. 61.

60. M. Sidor, *Samorząd terytorialny w myśli politycznej II Rzeczypospolitej Polskiej*, Toruń 2010, s. 61.

61. Zob.: E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy wobec ruchu ludowego*, [w:] *Sojusznicy i przeciwnicy...*, s. 51; W. Mich, *Jan Stecki...*, s. 61.

62. Szerzej zob.: W. Mich, *Jan Stecki...*, s. 8; tenże, *Związek Ziemian...*, s. 20.

W 1919 roku ZLN skupiał ludzi dobrze sytuowanych, tj. właścicieli ziemskich, przemysłowców czy kupców. Do stronnictwa wstępowali też ludzie wywodzący się z miejskich sfer robotniczych oraz chłopskich. Według Ewy Maj klub poselski ZLN „miał charakter wszechstanowy”⁶³. Jednocześnie ZLN utrzymywała swoją pozycję w pokrewnych organizacjach społecznych, w których prym wiodli ziemianie, pracujący inteligenci, a także kupcy i rzemieślnicy. Były to głównie stowarzyszenia kobiece działające na płaszczyźnie pracy religijno-społecznej, oświatowo-kulturalnej i politycznej, m.in.: Katolicki Związek Polek, Zjednoczone Koła Ziemianek Okręgu Lubelskiego, Narodowa Organizacja Kobiet, Ochrona Kobiet czy Sodaliczka Mariańska Pań⁶⁴.

W Zarządzie Wojewódzkim ZLN w Lublinie w 1921 roku zasiadali: prezes Adam Majewski, zastępca Hipolit Lucht i sekretarz Zygmunt Stypułkowski; zaś członkiem był ziemianin Stefan Kowerski⁶⁵. ZLN posiadał szereg kół regionalnych. Na Lubelszczyźnie istniały one w następujących miejscowościach: w Białej Podlaskiej, Chełmie, Garwolinie, Janowie Podlaskim, Lubartowie, Lublinie, Puławach, Siedlcach, Sokołowie i Zamościu⁶⁶. W ewidencji członków ZLN na Lubelszczyźnie z 1921 roku przeważały osoby wywodzące się ze sfer inteligenckich i robotniczych. Byli to ludzie zajmujący się różnymi profesjami, np. aptekarze, felczerzy, kupcy, nauczyciele, ogrodnicy, piekarze, robotnicy, rolnicy, stolarze i urzędnicy. Dowodzą tego karty personalne znajdujące się w zbiorach Archiwum Państwowego w Lublinie⁶⁷. W Białej Podlaskiej liczba członków ZLN wynosiła czterdzieści osiem osób, w Kodniu – osiemdziesiąt siedem; w Chełmie było ich sześćdziesięciu, w Pawłowie – trzydziestu, w Rejowcu – czterdziestu i w Krasnem było dwadzieścia osób⁶⁸.

Ziemianie często występowali w charakterze mężów zaufania Związku Ludowo-Narodowego. Za przykład posłużyły dane dotyczące powiatu konstantynowskiego, lubelskiego i lubartowskiego. W pierwszym z wymienionych powiatów wśród zaufanych osób znaleźli się następujący ziemianie:

63. E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy...*, s. 31.

64. APL, SPL, Sprawozdanie z działalności ZLN na terenie powiatu lubelskiego, sygn. 186, k. 8–9. Wpływy polityczne ZLN obejmowały także inne organizacje, jak: Stowarzyszenie Modlitwy o powołanie kapłańskie, Stowarzyszenie Rycerzy Serca Jezusowego, Towarzystwo Państwowe Wincentego a’Paulo, Trzeci Zakon św. Franciszka, Związek Służących. Pozostałe stowarzyszenia pozostające pod wpływem ZLN to: Chrześcijański Związek Dozorców Domowych, Klub Społeczny, Stowarzyszenie Kupców Polskich, Stowarzyszenie Nieruchomości przedmieść Lublina, Stowarzyszenie Restauratorów, Towarzystwo Farmaceutyczne, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Towarzystwo Łowieckie, Towarzystwo „Rozwój”, Towarzystwo Rzemieślnicze, Związek Budowlany „Polska Praca”, Związek Hallerczyków i Związek Oficerów Rezerwy.

65. Tamże, k. 8.

66. APL, ZSWZLN, Okólniki, zarządzenia i pisma Sekretariatu Głównego w Warszawie, sygn. 1, k. 2.

67. Tamże, Listy Członków i Mężów Zaufania 1921, sygn. 3, k. 1–32.

68. Tamże, Listy Członków i Mężów Zaufania 1921, sygn. 3, k. 4–5.

- 1) w gminie Bohukały:
Ludwik Bryndza-Nacki – majątek Woroblin;
Stanisław Kuczewski – majątek Krzyczew;
- 2) w gminie Kornica:
Józef Domański – majątek Olszyn;
Jan Domański – majątek Klukowszczyzna;
Daniel Łopatnik i Grzegorz Sołtan – majątek Klimczyce;
- 3) w gminie Rokitno:
Stanisław Rosenwerth – majątek Cieleśnica;
- 4) w gminie Zakanale:
hrabia Mielżyński – majątek Komarów⁶⁹.

W składzie mężów zaufania pochodzących z powiatu lubartowskiego było znacznie więcej ziemian. Wykaz personalny przedstawiono w poniższej tabelce⁷⁰:

Tabela XIII. Lista mężów zaufania ZLN w powiecie lubartowskim

Osoba	Pozycja społeczna	Miejscowość
Wanda Arciszewska	obywatelka ziemska	wieś Brzostówka, gm. Serniki
Bronisław Bartkiewicz	obywatel ziemski	wieś Niedźwiada, gm. Tarło
Bronisław Bernard	obywatel ziemski	wieś Dys, gm. Niemce
Józef Bogusławski	obywatel ziemski	wieś Podzamcze, gm. Niemce
Stefan Czermiński	obywatel ziemski	wieś Nasutów, gm. Czemierniki
Jan Grabowski	obywatel ziemski	wieś Wypnichy, gm. Rudno
Czesław Hiner	obywatel ziemski	wieś Jawidz, gm. Spiczyn
Aleksander Jankowski	obywatel ziemski	wieś Ostrów, gm. Chudowola
Antoni Kokowski	rządca	wieś Zygmuntów, gm. Czemierniki
Józef Krajewski	oficjalista	Kozłówka, gm. Kamionka
Wacław Kuszel	obywatel ziemski	wieś Charleż, gm. Samokłęski
Józef Małecki	obywatel ziemski	wieś Wilhelmówka, gm. Chudowola
Jan Miller	obywatel ziemski	wieś Zawieprzyce, gm. Serniki

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: APL, ZSWZLNL, Spis mężów zaufania ZLN, sygn. 3, k. 32.

W tabeli XIII wykazano, że na listach mężów zaufania znalazł się przynajmniej jeden przedstawiciel ziemiaństwa, reprezentujący każdą gminę powiatu lubartowskiego. Do kręgu tej warstwy zaliczono również oficjalistę i rządcę, w tym przypadku A. Kokowskiego i J. Krajewskiego.

69. Tamże, Wykaz mężów zaufania, sygn. 3, k. 12.

70. Tamże, Spis mężów zaufania ZLN, sygn. 3, k. 32.

Natomiast w spisie kół ZLN w powiecie lubelskim na listach mężów zaufania ujęto następujących ziemian⁷¹:

Tabela XIV. Lista mężów zaufania ZLN w powiecie lubelskim

Osoba	Pozycja społeczna	Miejscowość
Stefan Kowerski	obywatel ziemski	Józów, gm. Bychawa
Janina Wołodkowa	obywatelka ziemska	Konopnica, gm. Konopnica
Władysław Bieńkowski	rządca majątku Jabłonna	Jabłonna, gm. Piotrków
Jan Kołaczkowski	obywatel ziemski	majątek Pliszczyn, gm. Wólka
Paweł Rohland	obywatel ziemski	majątek Żabia Wola, gm. Krzczonów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: APL, ZWSZLNL, Powiat lubelski, korespondencje, sprawozdania i akta organizacyjne 1920–1925, sygn. 9, k. 7.

W tabeli XIV wśród mężów zaufania ZLN z powiatu znajdowało się pięciu ziemian. Do tego grona zaliczono, jak poprzednio, rządcę Jabłonnej, majątku należącego do B. Vetterowej. Warto dodać, że ziemianie ci przewodniczyli w zebraniach organizowanych przez koła ZLN.

W 1922 roku odbyły się uroczystości związane z poświęceniem budynku Uniwersytetu Lubelskiego. W obchodach uczestniczyli: ksiądz biskup Marian L. Fulman, wojewoda Stanisław Moskalewski, prezydent Lublina Czesław Szczepański, wiceprezydent Stanisław Dylewski, rektor ks. Idzi Radziszewski, prezes Lubelskiego Towarzystwa Rolniczego Antoni Rostworowski, prezes Rady Miasta Jan Turczynowicz i poseł Ryszard Wojdaliński. W imieniu ZLN przemawiał dr Andrzej Rettinger, co było komentowane z zastrzeżeniami na łamach „Ziemi Lubelskiej”.⁷² Efektem krytyki, ogłoszonej na szpaltach cytowanej prasy, był narastający konflikt w polemice z endeckim „Głosem Lubelskim”.

Sekretariat ZLN w Lublinie zorganizował szkolenie społeczno-polityczne, które odbyło się na Uniwersytecie Lubelskim. W dniu 21 lutego 1923 roku na inaugurację zostali zaproszeni: Teofil Ciświcki, Stanisław Dylewski, ksiądz biskup Marian L. Fulman, dr Adam Majewski, Stanisław Moskalewski, Antoni Rostworowski, Zygmunt Słomiński, Czesław Szczepański i Jan Turczynowicz⁷³. Wymienione osoby chętnie przyjęły zaproszenie uczestniczenia w tym wydarzeniu, o czym napisano w przytoczonym artykule. Ponadto postaci te były dość znane i zasłużone dla województwa lubelskiego, co podwyższało rangę realizowanych kursów.

W 1925 roku w Lublinie powstało stowarzyszenie o nazwie „Straż Narodowa”, które przeistoczyło się w agendę ZLN. W sprawozdaniu z działalności ZLN

71. APL, Powiat lubelski, korespondencje, sprawozdania i akta organizacyjne 1920–1925, sygn. 9, k. 7.

72. *Poświęcenie nowego gmachu Uniwersytetu w Lublinie*, „Ziemia Lubelska”, 12 I 1922, nr 12, s. 3.

73. APL, ZSWZLNL, Korespondencja dotycząca wyborów 1922 r., sygn. 5, k. 1.

na terenie Lubelszczyzny napisano, iż „stronnictwo starało się za pomocą Straży opanować wpływami wszystkie organizacje robotnicze pozostające w rękach partii lewicowych”⁷⁴. W skład „Straży Narodowej” wchodziły, oprócz przedstawicieli inteligencji i warstwy robotniczej, także jednostki wywodzące się z warstwy ziemiańskiej, o czym świadczyła analiza życiorysów poszczególnych członków⁷⁵. Wśród ziemian lubelskich, którzy w latach 1926–1927 uiszczali składki na działalność Straży znaleźli się: Ludomir Kłobski, Edward Kołaczkowski, Helena Koporska, Antonina Ligowska, Waclaw Łabęcki, Witold Łoś, Michalina Ostromecka, Janina Przegalińska, Henryk Sachs, Roman Ślaski i Aleksander Zawadzki⁷⁶. Pozostali działacze w większości wywodzili się ze środowiska robotniczego, choć zdarzało się, że o członkostwo starały się osoby pochodzące z warstwy chłopskiej. W 1927 roku „Straż Narodowa” została zlikwidowana za działalność niezgodną ze statutem ZLN⁷⁷.

Działacze ZLN rozszerzyli wpływy polityczne z powiatu lubelskiego na teren powiatu chełmskiego, janowskiego, lubartowskiego, puławskiego i zamojskiego. Sfery ziemiańskie popierały program Związku, zwłaszcza w kwestii złagodzenia rozwiązań reformy rolnej. W okresie rządów Władysława Sikorskiego prowadzono rozmowy między prawicą a PSL „Piast”, z udziałem Wincentego Witosa⁷⁸. W rozmowach tych uczestniczyli także przedstawiciele chadecji, którzy byli przeciwni ustępstwom na rzecz PSL „Piast”, szczególnie w sprawie reformy rolnej. Jednak kiedy obalono rząd Sikorskiego, endecy stopniowo zaczęli wycofywać się z wcześniejszych obietnic programowych, a sytuacja ziemian wyraźnie się pogorszyła, co komentowano na łamach prasy lubelskiej⁷⁹.

W 1923 roku po wyborze Wincentego Witosa na premiera powstał nowy rząd, który miał wprowadzić w życie program lanckoroński⁸⁰. Gabinet był zwalczany głównie przez sfery ziemiańskie, o czym pisał we wspomnieniach W. Witos:

74. Tamże, SPL, Sprawozdanie z działalności ZLN na terenie powiatu lubelskiego, sygn. 186, k. 7.

75. Tamże, Straż Narodowa Województwa Lubelskiego, Życiorysy członków Straży Narodowej 1926–1927, sygn. 3, k. 24–108. Na przykład Jan Prokopowicz mieszkający przez kilka lat w Zawieprzycach w powiecie lubartowskim u krewnych Skłodowskich, gdzie odbywał praktykę gorzelniczą; Feliks Jan Ostroróg Rogowski, pochodzący ze szlacheckiej rodziny, osiadłej w ziemi mazowieckiej; Roman Wadowski urodzony w majątku Piaski Szlacheckie w powiecie krasnostawskim. Wśród członków organizacji znaleźli się też: pracownik A. Szeptyckiego, Leon Wiśniewski oraz Bolesław Grudzień, który pracował w kilku majątkach, np. w Łysołajach u państwa Popławskich i w dobrach gardzienickich u Iwańskich; zob.: Tamże, SPL, sygn. 3, k. 75 i k. 108.

76. Tamże, Straż Narodowa Województwa Lubelskiego, Listy składek na rzecz Straży Narodowej 1926–1927, sygn. 5, k. 28–70.

77. Tamże, SPL, Sprawozdanie z działalności ZLN na terenie powiatu lubelskiego, sygn. 186, k. 7.

78. M. Leczyk, dz. cyt., s. 168.

79. *Niewdzięcznica! Endecja zdradziła ziemian w chwili krytycznej*, „Ziemia Lubelska”, 10 IX 1925, nr 220, s. 2. Pisano o ówczesnej sytuacji politycznej, stosując sformułowania typu: „nie trwała miłość długo”, [...] „na widowni ukazał się Chjeno-Piast”, [...] panowie – ziemianie dopuścili się mezaliansu jak połączenie Chjeny z Witosem”.

80. M. Leczyk, dz. cyt., s. 168–169.

„walka ta przybierała nieraz formy wstrętne i brutalne i była przepojona oszczerstwami i podejrzeniami”⁸¹. Na szpaltach „Ziemi Lubelskiej” odnotowano również inne istotne wydarzenia, pisząc, że po upadku gabinetu W. Witosa został powołany rząd W. Grabskiego, „a Związek Ludowo-Narodowy opowiedział się za reformą rolną”⁸².

Zdaniem badaczki E. Maj „przyzwolenie ZLN dla reformy rolnej wynikało z przekonania, że dzięki niej nastąpi gospodarcze umocnienie narodu polskiego”⁸³. Narodowi demokraci podkreślali potrzebę rozwoju kultury rolnej włościan. Obawiając się reakcji ziemian rozpoczęli „akcję uświadamiania”, która miała na celu przekonać większą liczbę właścicieli ziemskich do reformy rolnej⁸⁴. Wśród ziemian, którzy zaangażowali się w sprawy agrarne, jednocześnie podkreślając potrzebę poprawy postanowień reformy, byli M. Holder-Eggerowa czy Stanisław Kowerski. Uczestniczyli oni czynnie w organizowanych przez ZLN wiecach politycznych bądź zjazdach⁸⁵.

W 1923 roku ziemianie zrewidowali swój stosunek do Narodowej Demokracji, zwłaszcza po zawarciu paktu lanckorońskiego z PSL „Piaś”, i zaczęli opuszczać szeregi ZLN, jak np. J. Stecki⁸⁶. Należy podkreślić, iż znaczący wpływ na sytuację gospodarczą i polityczną państwa w omawianym okresie miało wspomniane wyżej wydarzenie oraz ustawa o reformie rolnej z 1925 roku. Kształt przyszłej ustawy wyznaczały postanowienia paktu lanckorońskiego⁸⁷. Procesy te zostały przerwane przez zamach majowy⁸⁸, który był zaskoczeniem, zarówno dla przywódców endecji, jak i stronnictw konserwatywnych⁸⁹. W związku z tym zorganizowano spotkanie przywódców Stronnictwa Chrześcijańsko-Narodowego (SChN) z udziałem J. Steckiego oraz ziemian nienależących do stronnictwa, jak np. Maurycego Zamoyskiego⁹⁰.

81. W. Witos, *Moje wspomnienia*, Paryż 1964, s. 45–46.

82. *Niewdzięcznica! Endecja...*, s. 2. W tymże artykule napisano również, że „endecja ciągnie na wieś, ale nie do pałaców, lecz do chat, nie do ziemian, ale do chłopów. [...] Ziemianom na pocieszenie pozostaje przekonanie, iż zdradziwszy ich, zdradzi i włościan”.

83. E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy...*, s. 343.

84. Tamże.

85. *Zebranie odczytowe w ZLN*, „Głos Lubelski”, 10 V 1924, nr 127, s. 3–4.

86. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 96. Szerzej: E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy...*, s. 344 i n. Zob.: też, *Narodowa Demokracja...*, s. 79. Pakt lanckoroński został podpisany w dniu 17 marca 1923 roku, na mocy którego endecja i PSL „Piaś” osiągnęły porozumienie. Główne zagadnienia tego projektu obejmowały zasadnicze kwestie gospodarcze i polityczne, m.in. „miała nastąpić zmiana ordynacji wyborczej; przewidziano wzmożenie polonizacji Kresów Wschodnich; większą rolę Kościoła w państwie i rozdział armii od polityki (celem było uderzenie we wpływy Piłsudskiego w wojsku); próba przyspieszenia wykonywania reformy rolnej przez ustalenie rocznego minimum parcelowanych gruntów na 200 tys. ha”; zob.: M. Leczyk, dz. cyt., s. 168.

87. Zob.: P. S. Łoś, dz. cyt., s. 494.

88. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 97.

89. Szerzej zob.: B. Gałka, *Konserwatyści...*, 13; Sz. Rudnicki, *Obóz Narodowo-Radykalny...*, s. 11.

90. B. Gałka, *Konserwatyści...*, s. 13–14.

Po zamachu majowym dyskutowano na łamach prasy na temat sytuacji politycznej w Polsce. W jednym z artykułów „Ziemi Lubelskiej”, polemizującej z redakcją „Głosu Lubelskiego” napisano: „nowe położenie polityczne wymaga konsolidowania się sił tych obozów, które mają dziś w Polsce wpływy. [...] Zrozumiał to R. Dmowski, który skonstatował ruinę wewnętrzną organizacji zasadniczej grupy prawicowej – ZLN, po zorientowaniu się, że chadecja, część ziemian i grupa monarchistyczno-konserwatywna z SChN, pragnie wyłamać się spod wpływu endecji, poczęła organizować OWP”⁹¹. W kontekście oceny przewrotu politycznego z 1926 roku, zaprezentowanej przez zwolenników endecji, należało nadmienić, iż w trakcie zjazdu delegatów mężów zaufania ZLN w Lublinie wyrażono opinię, iż „Marszałek Piłsudski przez swój czyn majowy doprowadził kraj do ruiny”⁹². Grupa ziemian, w tym z ordynatem Maurycym Zamoyskim, związana ze Stronnictwem Chrześcijańsko-Narodowym, wyrażała dezaprobatę dla jego poczynań⁹³.

Na ugodzie ze środowiskiem ziemiańskim zależało zarówno ziemianom, jak i Józefowi Piłsudskiemu, który ostatecznie zawarł z nimi porozumienie⁹⁴. Warto zacytować fragment jednego z artykułów „Ziemi Lubelskiej”, w którym napisano, iż „znaczną odłam ziemiaństwa już się pogodził z rządem Marszałka Piłsudskiego. Teraz próbuje skierować ten rząd bardziej na prawo, nagiąć do swoich celów”⁹⁵. Zdaniem badaczy Sz. Rudnickiego i W. Władyki ziemianie, którzy zdecydowali się na współpracę z sanacją, działali przeważnie w ramach BBWR⁹⁶.

Z czasem pojawiły się głosy krytyki ze strony ziemiaństwa na Lubelszczyźnie wobec posunięć obozu rządzącego. W prasie endeckiej pisano, że siły rządowe próbowały pozyskać ziemian, zachęcając ich do udziału w organizowaniu akcji kredytowych w Banku Polskim, co było pewną oznaką działania na rzecz polepszenia sytuacji właścicieli ziemskich. W artykule pt. „Sanacja” i ziemiaństwo przedstawiono stanowisko części ziemiaństwa, które swoją rację bytu widziało we wzmocnieniu władzy wykonawczej, narodowej jedności państwa, podniesieniu znaczenia Kościoła katolickiego oraz w realizacji programu gospodarczego zapewniającego ochronę większej własności ziemskiej⁹⁷.

Po przewrocie majowym pozycja ZLN na scenie politycznej znacznie osłabła⁹⁸. Jednocześnie jednostki terenowe Związku, a później działające w ramach Stronnictwa Narodowego, podejmowały starania o pozyskanie większego poparcia na swoim terenie. Na obszarze Lubelszczyzny podczas jednego z wieców

91. O konsolidację polskiej demokracji, „Ziemia Lubelska”, 1 I 1927, nr 1, s. 2.

92. APL, SPL, List starosty lubelskiego do wojewody z 2 I 1928 roku, sygn. 186, k. 15.

93. W. Władyka, *Działalność...*, s. 73.

94. A. Micewski, *W cieniu marszałka Piłsudskiego: szkice z dziejów II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1969, s. 43.

95. *Piękne plany ziemiaństwa*, „Ziemia Lubelska”, 7 IV 1927, nr 96, s. 2.

96. Por.: W. Władyka, *Działalność...*, s. 4; Sz. Rudnicki, *Zemiaństwo polskie...*, s. 98.

97. M. Fijałkowski, „Sanacja” i ziemiaństwo, „Głos Lubelski”, 2 XII 1927, nr 331, s. 3.

98. Szerzej: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 209–212. Zob.: *Organizacja Obozu Wielkiej Polski postępuje szybko naprzód*, „Głos Lubelski”, 12 I 1927, nr 11, s. 5.

w Węgrowie, który zgromadził dużą liczbę słuchaczy sympatyzujących z ZLN, wystąpiła M. Holder-Eggerowa⁹⁹. Głównym zamiarem posłanki było uzyskanie większego poparcia dla ZLN, a tym samym rozszerzenie wpływów na różne środowiska społeczne.

W 1927 roku ZLN na Lubelszczyźnie liczył około tysiąca członków i dziewięć tysięcy sympatyków, o czym napisano w sprawozdaniu z działalności na terenie powiatu lubelskiego¹⁰⁰. W pracy politycznej aktywności Związku zmierzali do wyeliminowania z życia publicznego w Polsce tzw. „żywiółów niepolskich”. W gronie najważniejszych działaczy ZLN, obok nauczyciela Józefa Kanarowskiego, właściciela garbarni inż. Hipolita Luchta, lekarza A. Majewskiego, który był również oboźnym OWP, adwokata Edwarda Rettingera i ławnika w Magistracie miasta Lublina R. Ślaskiego, w dalszym ciągu znajdował się ziemianin Stefan Kowerski¹⁰¹.

Pomimo podejmowania licznych akcji agitacyjnych, zwłaszcza w okresie przedwyborczym, wyniki wyborów z 1928 roku uwydatniły słabość wpływów politycznych Związku Ludowo-Narodowego, również w regionie lubelskim¹⁰². Wobec tego zorganizowano zjazd Rady Wojewódzkiej Związku w Lublinie pod przewodnictwem Adama Majewskiego. Postanowiono odbudować siły ZLN w regionie drogą wzmożonej działalności organizacyjnej, głównie poprzez urządzenie odczytów, wieców i zebrań. Przy kołach Związku zaplanowano utworzenie bibliotek i kas pożyczkowo-oszczędnościowych oraz urządzenie kursów instruktorskich. W miastach i na wsiach zamierzano założyć ochronki, bezpłatne biura porad prawnych oraz udzielać darmowej pomocy lekarskiej. Podczas zjazdu wybrano też skład personalny Rady Wojewódzkiej. Prezesem został ponownie Adam Majewski, zastępcą Roman Ślaski, zaś wśród członków znalazł się ziemianin Edward Kołaczkowski¹⁰³. Warto nadmienić, iż w kampanii przedwyborczej ZLN zorganizował akcję agitacyjną skierowaną przeciwko BBWR i Stronnictwu Chłopskiemu. W wybranych powiatach, tj. siedleckim, sokołowskim i węgrow-

99. *Wiec Związku Ludowo-Narodowego w Węgrowie*, „Głos Lubelski”, 11 I 1927, nr 10, s. 4. Maria Holder-Eggerowa mówiła na temat „stosunku rządu do urzędników państwowych” oraz o „konsekwencjach i ewentualnych następstwach dla Polski przewrotu na Litwie” (przewrót był spowodowany przez siły komunistyczne). Wiec próbowali zakłócić zwolennicy Stronnictwa Chłopskiego pod przewodnictwem Jana Andrusiaka.

100. APL, SPL, Sprawozdanie z działalności ZLN na terenie powiatu lubelskiego, sygn. 186, k. 8.

101. Tamże.

102. *Głosujemy wszyscy na Listę Katolicko-Narodową Nr 24*, „Głos Lubelski”, 31 I 1928, nr 31, s. 5; „Głos Lubelski”, 11 IV 1928, nr 101, s. 3. W związku ze słabnącymi wpływami ZLN Roman Dmowski, na łamach „Głosu Lubelskiego”, wyraził opinię, iż „obóz narodowy to nie jest tylko ZLN, czy demokracja narodowa, to nie są tylko tzw. w żargonie politycznym „endeki”. [...] Obozem narodowym są ci wszyscy – bez względu na to, czy są zorganizowani, czy nie – którzy w działaniu politycznym dobro narodu, jako całości, stawiają ponad interesy grup i jednostek”; tenże, *Obóz narodowy w chwili obecnej*, „Głos Lubelski”, 26 I 1928, nr 26, s. 3.

103. APL, SPL, List starosty lubelskiego do wojewody z 2 I 1928 roku, sygn. 186, k. 15. Pozostali członkowie to: Adam Kozłowski, Jan Nadarkiewicz, Józef Oszustowicz i Tomasz Pleskaczyński.

skim, odbyło się zebranie członków ZLN, na którym ustalono przebieg działań. Fundusze na ich przeprowadzenie przeznaczył m.in.: Seweryn Czetwertyński i Maria Holder-Eggerowa¹⁰⁴.

Po wyborach parlamentarnych w 1928 roku ZLN stracił na znaczeniu w życiu politycznym i to nie tylko w regionie lubelskim, ale również poza nim¹⁰⁵. Działacze ziemianscy, jak Kazimierz B. Fudakowski czy J. Stecki, zajmowali krytyczne stanowisko wobec dalszego istnienia Związku¹⁰⁶. Ziemianie pozostający wierni ideologii narodowej znaleźli się w szeregach OWP. Na łamach endeckiego „Głosu Lubelskiego” Roman Ślaski pisał, że „przez osiem lat nie stworzyliśmy systemu trwałego rządu państwem, a zwłaszcza wypadki [1926 roku – przyp. A. B.-P.] uczą nas, co się stanie, gdy nie dobędziemy sił wewnętrznych [...]. Wtedy czynniki destrukcyjne wszechwładnie opanują naszą politykę i dokończą dzieła rozpoczętego przez zamach majowy [...]. Nie lepsze wiadomości przychodzą z zewnątrz. W miarę konstatawania, że słabnie odporność narodu, podnosi głowę wróg zewnętrzny i już dziś (...) wyciąga ręce po ziemię zachodnie. Otwarcie się zbroi, szydzi z konserwatysty Janusza Radziwiłła [...] Zorganizowany OWP pod koniec 1926 roku napełnia nas radością, gdyż skupia rozproszoną energię, wskazuje na obowiązek do wytężonej pracy narodowej [...]”¹⁰⁷. Do OWP wstąpili tacy ziemianie, jak: Stanisław Kowerski i Teodor Libiszowski, którzy pełnili funkcję oboźnych¹⁰⁸. Oboźnymi powiatowym i jego zastępcą OWP w Puławach byli tacy ziemianie, jak: Antoni Rostworowski i Zygmunt Broniewski¹⁰⁹.

W tym miejscu trzeba wspomnieć o spotkaniu członków organizacji ziemiańskiej, jakim był Związek Ziemian (ZZ). Na zjeździe Związku powiatu łukowskiego, który odbył się 29 czerwca 1930 roku w Kocku u Józefa Żóttowskiego, wyrażono zgodne oświadczenie o „poparciu pracy rządu Marszałka Piłsudskiego, dążącego do zmiany Konstytucji i wzmocnienia władzy”¹¹⁰. Spotkanie odbyło się przy udziale „pp. Wielowieyskiego, Nowińskiego, Różańskiego oraz posłów: Podoskiego, Cieplaka, kierownika Sekretariatu Wojewódzkiego BBWR w Lublinie, a także kilkudziesięciu innych osób, głównie ziemian, m.in. pp. Potockiego, Platęra, Dernasowicza, prezesa ZZ – Stefana Dmochowskiego oraz Jerzego

104. J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 60.

105. Tamże, s. 60 i n; zob. też: „Głos Lubelski”, 11 IV 1928, nr 101, s. 3.

106. E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy...*, s. 344. Zob. też: W. Mich, *Jan Stecki...*, s. 61.

107. R. Ślaski, *Wielka Polska*, „Głos Lubelski”, 1 I 1927, nr 1, s. 2.

108. *Obóz Wielkiej Polski na Podlasiu*, „Głos Lubelski”, 9 I 1927, nr 8, s. 3. W Parczewie odbyło się zebranie OWP powiatu włodawskiego, któremu przewodniczył oboźny okręgowy T. Libiszowski. Po wysłuchaniu referatów zebrani zgłaszali swój udział w organizacji OWP. Zob.: *Organizacja Obozu Wielkiej Polski postępuje naprzód*, „Głos Lubelski”, 12 I 1927, nr 11, s. 5. W Zamościu 7 stycznia zorganizowano zebranie OWP, które rozpoczął oboźny powiatowy Stanisław Kowerski. Wygłosił też referat na temat zadań OWP. Pod koniec spotkania uczestnicy zapisywali się do OWP. Kolejne zebranie miało miejsce kilka dni później, tj. 10 stycznia.

109. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 217.

110. *Zjazd Ziemian pow. łukowskiego*, „Ziemia Lubelska”, 2 VII 1930, nr 176, s. 3.

Dmochowskiego¹¹¹. W związku z powyższym artykułem i opisanym w nim wydarzeniem z dnia 1 lipca 1930 roku posterunkowy Kazimierz Ciesielski donosił w liście do Starosty Powiatowego w Łukowie, iż: „w dniu 29 czerwca 1930 roku w Kocku u p. Żółtowskiego Józefa odbyła się konferencja większych właścicieli majątków, którzy przybyli pięcioma samochodami i sześcioma bryczkami w liczbie około 50 osób. Na którym byli pp. Różański, Nowiński z Łukowa oraz z majątku Burzec, Wojcieszków, Ławki. Na zjeździe omawiane były sprawy sejmowe, pozorując to, że zjechali się w sprawach gospodarczo-ziemiańskich¹¹².

Spotkanie zorganizowano niewątpliwie pod auspicjami działaczy BBWR. Nie bez znaczenia wybrano miejsce zjazdu, gdyż, jak wiadomo ze źródeł, większość członków ZZ w Łukowie deklarowało przynależność polityczną do BBWR. W charakterystyce organizacji ziemiańskiej z dnia 1 sierpnia 1933 roku napisano: „prezes Roman Dmochowski z majątku Sarnów (BBWR); wiceprezes Waclaw Biernacki z majątku Wólka Domaczewska (SN); J. Zawadzki z folwarku Ryżki (BBWR); członek Jerzy Dmochowski z majątku Jeleniec (BBWR). Ilość członków – 23. Działalność polityczna nie ujawnia się. Wpływy polityczne: BBWR-50%, SN-30%. Rola ZZ ogranicza się do zadań Związku Zawodowego rolników większej własności ziemskiej, tj. do obrony interesów zawodowych¹¹³. Przykład ten pokazał przemianę ideową ziemian skupionych w ZZ, którzy jeszcze w 1921 roku sympatyzowali z endecją¹¹⁴.

Przykładem działaczy ziemiańskich z Lubelszczyzny i zwolenników sanacji byli bracia Lechnicy¹¹⁵. Warto w tym miejscu przybliżyć ich sylwetki polityczne. W 1918 roku Felicjan Lechnicki, syn Marii z Sielskich i Felicjana Lechnickich, objął stanowisko komisarza rządowego w powiecie chełmskim. W wyborach parlamentarnych kandydował z list BBWR. W parlamencie II i III kadencji uzyskał mandat posła, zaś w IV i V kadencji – senatora. Pracował w następujących komisjach: administracyjnej i robót publicznych¹¹⁶.

111. Tamże.

112. APL, SPŁ, Związek Ziemian 1921–1933, sygn. 1228, k. 4.

113. Tamże, k. 14.

114. Tamże, k. 1. Organizatorem ZZ w Łukowie był prezes Stanisław Marjewski, zamieszkały w folwarku Mysłów w powiecie łukowskim. Skład Zarządu: prezes S. Marjewski, ziemianin z folwarku Mysłów; wiceprezes Waclaw Biernawski, ziemianin z folwarku Przytulini powiatu łukowskiego. Członkowie Zarządu: Tadeusz Kosobudzki, ziemianin z folwarku Radoryż; Stefan Skolasiński, administrator majątku Domaszewnica i Józef Łękowski, ziemianin z folwarku Charlejewów. Łączna liczba członków 23. Ale już na przykład w 1930 roku skład Zarządu ZZ w Łukowie był następujący: prezes Stefan Dmochowski właściciel majątku Burzec; wiceprezes Gustaw Szablowski, dzierżawca majątku Gułów; członek Jerzy Zawadzki, współwłaściciel majątku Ryżki; członek Jerzy Dmochowski, współwłaściciel majątku Jeleniec i członek S. Skolasiński. ZZ w Łukowie liczył 30 członków, tamże, k. 3 i 12.

115. A. Kroh, dz. cyt., s. 196–218.

116. Strona internetowa Biblioteki Sejmowej, www.bs.sejm.gov.pl, Parlamentarzyści RP – Felicjan Lechnicki, [inf. z dn. 10.11.2011 r.]. Zob. też: K. Rzepecki, T. Rzepecki, dz. cyt., s. 61–62, 203, 206 i 211.

W ramach BBWR działali też przyrodni bracia Felicjana Lechnickiego, Tadeusz i Zdzisław, synowie Marii z Hemplów i Felicjana Lechnickich, właścicieli majątku Bezek, Serebryszcze i Święcice w powiecie chełmskim. Pierwszy z wymienionych od roku 1928 pracował w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, a następnie został szefem Biura Ekonomicznego Prezesa Rady Ministrów. Od roku 1934 był wiceministrem skarbu. W trakcie wyborów do Sejmu i Senatu V kadencji został posłem ziemi chełmskiej¹¹⁷. Zdzisław Lechnicki w latach 1928–1931 pełnił mandat posła z ramienia BBWR. W młodzieńczych latach należał do Związku Młodzieży Polskiej ZET, z którym w okresie międzywojennym nie zaprzestał współpracy. Był też współzałożycielem i przewodniczącym organizacji pod nazwą „Straż Kresowa”¹¹⁸. W Sejmie angażował się w prace komisji konstytucyjnej i skarbowej¹¹⁹. Został również członkiem Związku Naprawy Rzeczypospolitej, jednej z organizacji sanacyjnych, działającej w latach 1926–1930¹²⁰. W 1931 roku Z. Lechnicki złożył mandat poselski na znak dezaprobaty dla metod stosowanych wobec więźniów Centrolewu¹²¹. Po tym wydarzeniu już nie wrócił do polityki¹²².

Spośród lubelskich ziemian działających w BBWR na wzmiankę zasługiwał Jan Stecki, który należał do zwolenników endecji, jednak w czasie wyborów parlamentarnych III kadencji kandydował z ramienia BBWR¹²³. Zmiana orientacji politycznej dotyczyła też innego ziemianina – Jerzego Zawadzkiego. Na jednej z kart dotyczących Związku Ziemian w Łukowie z 1930 roku napisano: „spośród członków Zarządu J. Zawadzki jest zdeklarowanym zwolennikiem ideologii SN i bierze udział w periodycznych zebraniach OWP. Pozostali członkowie nie zdradzają swoich przekonań politycznych. Stosunek do BBWR nie jest wrogi”¹²⁴. Jednak już w 1933 roku J. Zawadzki deklarował przynależność do BBWR¹²⁵. Na

117. L. Świetlicki, *Spoczywają...*, s. 28–29. Od 1917 roku T. Lechnicki formował na terenie Rosji oddziały polskie. W 1918 roku walczył na Wołyniu i na froncie kowelskim. W 1920 roku wziął udział w bitwie pod Hrubieszowem, po której zdobył stopień podpułkownika. Ożenił się z Janiną z Dreckich, właścicielką majątku Kęblów k. Piask. Tadeusz Lechnicki brał udział w kampanii wrześniowej; szerzej na ten temat: tenże, *Żołnierz...*. Na grobowcu rodziny Lechnickich, który znajduje się na cmentarzu w Piaskach, wyryto następujący napis: „Tadeusz Lechnicki ppłk WP ur. 28 II 1892 r. zginął w obronie Janowa Lubelskiego dn. 1 X 1939 r.” oraz „Janina z Dreckich Lechnicka I voto Baranowska ur. 1894 r. w Krzesimowie zm. 1967 r. w Warszawie”; badania własne.

118. A. Kroh, dz. cyt., s. 196–218. W założeniach programowych „Straż Kresowa” stała na gruncie równouprawnienia narodowego i wyznaniowego wszystkich obywateli państwa polskiego.

119. K. Rzepecki, T. Rzepecki, dz. cyt., s. 204 i 206.

120. Szerzej: P. Waingertner, *„Naprawa” (1926–1939). Z dziejów obozu pomajowego*, Warszawa 1999.

121. APL, SPE, Pismo Naczelnika Wydziału Bezpieczeństwa Publicznego Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego do starostów powiatowych województwa lubelskiego z 1931 roku, sygn. 1201, k. 15.

122. A. Kroh, dz. cyt., s. 200.

123. APL, SPE, Wybory do Sejmu i Senatu – wykazy posłów i senatorów 1930–1931, sygn. 1201, k. 7.

124. Tamże, Związek Ziemian 1921–1933, sygn. 1228, k. 12.

125. Tamże, k. 14.

obszarze powiatu zamojskiego sympatykiem BBWR był Stanisław Starowieyski, zięć Aleksandra Szeptyckiego¹²⁶.

W 1931 roku prasa lubelska donosiła o zjeździe regionalnej grupy posłów i senatorów BBWR w Lublinie. Na spotkaniu obecni byli posłowie ziemianscy z Lubelszczyzny: Feliks Grzymała, Felicjan Lechnicki, Mieczysław Różański, Stanisław Świeżawski oraz senator August Popławski¹²⁷. W tym samym roku odbył się też zjazd ziemian z województwa lubelskiego, którzy dyskutowali nad zagadnieniem kryzysu gospodarczego¹²⁸. Z czasem wpływy BBWR w regionie lubelskim uległy osłabieniu. Na ten temat w jednej ze swoich prac J. Jachymek napisał, że: „w styczniu 1936 roku została ostatecznie zakończona likwidacja BBWR na Lubelszczyźnie. Zaprzestały działalności obumierające przed październikiem 1935 roku terenowe ognia organizacyjne. [...] Na terenie wiejskim działalność społeczno-gospodarczą b. BBWR przejmowały kółka rolnicze”¹²⁹.

Po śmierci Józefa Piłsudskiego wpływy konserwatystów, którym przewodniczył J. Radziwiłł, znacznie się zmniejszyły, zaś w życiu politycznym stali się grupą marginesową¹³⁰. Jednocześnie podejmowano starania o utworzenie nowej organizacji nawiązującej do BBWR, w której aktywny udział wziął poseł Felicjan Lechnicki. Podkreślono przy tym, że istotnym celem powołania takiej organizacji byłoby skuteczne przeciwdziałanie tendencjom ludowo-frontowym¹³¹. W 1937 roku powstała nowa formacja polityczna pod nazwą Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN). W głównych założeniach OZN odwoływał się do koncepcji wypracowanych przez BBWR, podkreślając brak faworyzowania jakiegokolwiek z istniejących warstw społecznych. Celem działalności miało być „zintegrowanie całego społeczeństwa pod sztandarem jednej siły politycznej”¹³². W rzeczywistości OZN był komórką partyjną obozu rządzącego, która przejęła tylko wybrane hasła programowe Stronnictwa Narodowego¹³³.

Przewodniczącym Okręgowego OZN na Lubelszczyźnie został F. Lechnicki. W powiecie zamojskim w skład członków OZN wchodził: Tomasz Kietliński –

126. Tamże, SPZ, sygn. 191, k. 38.

127. *Zjazd Grupy Regionalnej posłów i senatorów BBWR w Lublinie*, „Ziemia Lubelska”, 24 III 1931, nr 88, s. 2.

128. *Zjazd Ziemian województwa lubelskiego*, „Ziemia Lubelska”, 28 III 1931, nr 85, s. 4.

129. J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 254.

130. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 99 i 100. Bogdan Szlachta określił to w następujący sposób: „mimo odnowienia ruchu zachowawczego [...] po przewrocie majowym, [...] po uchwaleniu konstytucji kwietniowej i rozwiązaniu BBWR konserwatyści zostali niemal zepchnięci do opozycji”; zob.: B. Szlachta, *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków-Warszawa 1998, s. 229.

131. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 255.

132. Więcej na ten temat: B. Gałka, *Konserwatyści...*, s. 167.

133. *W oczach „młodopułkowników” sanacyjnych. Dmowski najsilniejszym autorytetem Polski*, „Głos Lubelski”, 3 VII 1937, nr 179, s. 3. Zob.: J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 257 i 273.

inspektor lasów państwowych Ordynacji Zamojskiej w Zwierzyńcu, Zygfryd Krauze – notariusz; Michał Nowacki – wiceburmistrz Zamościa, Bolesław Wnuk – rolnik z Wysokiego oraz Gustaw Świda – ziemianin zamieszkały w siedzibie OZN w Zwierzyńcu, o którym na jednej z kart archiwalnych z 1938 roku napisano w następujący sposób: „wartościowy społecznik, znany działacz na terenie województwa lubelskiego na polu pożarnictwa”¹³⁴.

Zdaniem J. Jachymka narodowcy dopuszczali możliwość współpracy z OZN, jednak w konsekwencji do niej nie doszło, gdyż większość członków SN była temu przeciwna, jak m.in. Kazimierz Rzewuski¹³⁵. Stosunek lubelskich endeków wobec OZN nie był jednolity, gdyż np. działacze z powiatu siedleckiego zajmowali stanowisko OZN-owi przychylnie, natomiast w powiecie zamojskim postawy były raczej negatywne¹³⁶. OZN zresztą nie podejmował znaczących działań na obszarach wiejskich. Zarząd OZN zakazał urządzania wieców politycznych i brania udziału w akcjach przedwyborczych¹³⁷. Nie dysponował też własnym organem prasowym. W ocenie członków Stronnictwa Narodowego z powiatu zamojskiego Obóz Zjednoczenia Narodowego nie zdołał utrzymać się na scenie politycznej, gdyż nie był w stanie zdobyć autorytetu nie tylko wśród wyborców, ale także w otoczeniu partnerów partyjnych¹³⁸.

Po wyborach parlamentarnych 1928 roku Zjednoczenie Ludowo-Narodowe przekształciło się w Stronnictwo Narodowe, które zyskało sympatyków i członków również na terenie regionu lubelskiego¹³⁹. Przewodniczącym Zarządu Stronnictwa Narodowego został Seweryn Czetwertyński¹⁴⁰. W składzie osobowym SN znaleźli się też inni przedstawiciele środowiska ziemiańskiego jak: Władysław Błęszyński, Karol Kubała, rządcą majątku, oraz Klemens Kunicki¹⁴¹. W strukturach SN na obszarze Zamojszczyzny aktywnymi działaczami byli Stanisław

134. APL, SPZ, Obóz Zjednoczenia Narodowego 1937–1938, sygn. 184, k. 5.

135. Jan Jachymek pisał: „dopuszczali narodowcy możliwość współdziałania z OZN, jeśli nie na płaszczyźnie całej deklaracji OZN, to przynajmniej w niektórych jej częściach”; zob.: tenże, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 259.

136. Tamże.

137. Tamże, s. 306.

138. *W oczach „młodopułkowników” sanacyjnych. Dmowski najsilniejszym autorytetem Polski*, „Głos Lubelski”, 3 VII 1937, nr 179, s. 3. Przedstawiciel warstwy chłopskiej, należący do SN, Leopold Jezierski omawiając sens istnienia OZN powiedział: „Narodowiec, choć jest zdolny, nie ma chleba w Polsce wolnej”; zob.: *Z ruchu narodowego w Zamościu. Poświęcenie proporca Stronnictwa Narodowego w Sitańcu*, „Głos Lubelski”, 7 VII 1937, nr 182, s. 5.

139. APL, Stronnictwo Narodowe Wydział Grodzki w Lublinie, sygn. 3, k. 1–38.

140. A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 106.

141. APL, Stronnictwo Narodowe Wydział Grodzki w Lublinie, Ewidencja członków zarządów kół i wykazy członków 1934–1937, sygn. 3, k. 39 i 51. Członkami SN byli też: dziennikarze Zofia i Stefan Borowscy, kierownik administracyjny „Głosu Lubelskiego” Jan Dominko, lekarz Bolesław Dziemski, właścicielka nieruchomości Helena Koporska, dziennikarz Brunon Morzycki i reporter „Głosu Lubelskiego” Józef Przesmycki; tamże, k. 42, 49, 54 i 58.

Kowerski i Kazimierz Rzewuski¹⁴². Młodzi ziemianie, jak Halina Mazurkiewiczówna czy Witold Popławski działali w młodzieżowej organizacji, o której napisano w dodatku akademickim „Głosu Lubelskiego”, „sympatyzującej z SN”, pod nazwą „Młodzież Narodowa”¹⁴³.

Na terenie powiatu łukowskiego w działalność Stronnictwa Narodowego angażowały się następujące osoby: ziemianin Kazimierz Błoński z majątku Strzyżew¹⁴⁴ i Feliks Chojecki, handlarz wiejski ze wsi Wierzejki w gminie Trzebieszów, pełniący równocześnie funkcję prezesa kółka SN, oraz Jan Grochowski¹⁴⁵. Pozostali działacze SN w powiecie łukowskim to: Wincenty Jasiński i Wacław Strus – rolnicy z kolonii Zembry w gminie Trzebieszów, ks. Bronisław Wojtera – wikary w Trzebieszowie. Do 1930 roku agitatorem SN był Hieronim Lipiński, rolnik zamieszkały w folwarku Skrzyszew w gminie Ulan¹⁴⁶.

Trzeba w tym miejscu odnotować działania podejmowane przez zwolenników SN w powiecie zamojskim. W 1936 roku w Biłgoraju odbył się zjazd przedstawicieli Stronnictwa z udziałem Wacława Matrasia, Józefa Kielczewskiego z Soli, Stanisława Kowerskiego i K. Rzewuskiego, na którym omawiano sprawę wzrostu poparcia dla ugrupowania¹⁴⁷. Zasygnalizowano też, że na terenie Lubelszczyzny tylko powiat krasnostawski pozostawał poza wpływem ruchu narodowego¹⁴⁸. W związku z tym podjęto starania na rzecz zmiany zaistniałej sytuacji, których wynikiem było powstanie trzech miejscowych oddziałów SN¹⁴⁹. W powiecie krasnostawskim działalność agitacyjną prowadziły też panie z Narodowej Organizacji Kobiet¹⁵⁰. Jesienią 1936 roku K. Rzewuski dokonał inspekcji kół Stronnictwa obwodu Komarów w powiecie tomaszowskim. Odwiedził kilka wsi, m.in.: Dąbrowę, Hutę Komarowską, Janówkę, Kraczkówkę, Krzywostok, Polanówkę i Wolice Brzozową¹⁵¹. Po odbytych wizytacjach stwierdził, że „w porównaniu z innymi ośrodkami w kraju, okręg zamojski jest jeszcze bardzo słabo

142. Tamże, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 3. Pozostali członkowie to: sekretarz – Józef Honory, biuralista, skarbnik – Zygmunt Kielczewski, Hieronim Muszak, adwokat, Wacław Bajkowski, adwokat i W. Matraś. O Zarządzie SN napisano: „Stanisław Kowerski – przywódca ideowy, działacz, duża inteligencja; K. Rzewuski – działacz ideowy, agresywny, ruchliwy, wpływowy z majątku Ewusin gm. Skierbieszów”.

143. Lista „Młodzieży Narodowej”, „Głos Lubelski”, 6 III 1936, nr 18 (86), dodatek akademicki Młodych Stronnictwa Narodowego (był wydawany w piątek).

144. APL, SPŁ, Stronnictwo Narodowe – informacje o stanie organizacyjnym i działalności, sygn. 1206, k. 75.

145. Tamże, k. 56.

146. Tamże, k. 120. Hieronim Lipiński w 1934 roku został również organizatorem Obozu Narodowo-Radykalnego (ONR) na tym terenie.

147. *Imponujący Zjazd Narodowy*, „Głos Lubelski”, 1 I 1936, nr 1, s. 5. Zob.: APL, UWL, WSP 1919–1939, sygn. 2135, k. 114.

148. *Ruch Narodowy w Krasnostawskim*, „Głos Lubelski”, 5 II 1936, nr 35, s. 5.

149. Tamże.

150. *NOK w Krasnymstawie*, „Głos Lubelski”, 20 I 1936, nr 19, s. 6.

151. APL, UWL, WSP 1919–1939, sygn. 2135, k. 97.

zorganizowany. [...] Dlatego też otrzymał w Warszawie dyrektywy, by poszczególne ognia SN organizowały przynajmniej jedno zebranie w tygodniu"¹⁵².

W 1936 roku nasiliły się „antysanacyjne postawy” ludności chłopskiej w powiecie zamojskim, co negatywnie wpłynęło na ziemian skupionych w Stronnictwie Narodowym¹⁵³. Stąd też dnia 1 września 1936 roku zorganizowano konferencję, która odbyła się w mieszkaniu Stanisława Kowerskiego¹⁵⁴. Postulowano powołanie grup samoobrony bądź możliwość interweniowania u władz samorządowych. Ostatecznie zaproponowano wystawienie uzbrojonej straży w majątku K. Rzewuskiego, złożonej z kilkudziesięciu członków SN. Na wniosek Kowerskiego większość zebranych ziemian z powiatów: hrubieszowskiego, tomaszowskiego i zamojskiego zobowiązała się przeznaczyć środki pieniężne na zakup broni. W dyskusji uczestniczyli m.in. Kazimierz Ligowski, Władysław Tyszkiewicz z Tarnawatki i Adam Lipczyński z Krynic. Wszyscy wymienieni pochodzili z powiatu tomaszowskiego¹⁵⁵. Pojawiły się obawy pośród ziemian, iż „element wywrotowy i komunistyczny miał napadać na dwory, w tym na Ewusin”¹⁵⁶.

W styczniu 1937 roku prezes Zarządu Okręgu SN Stanisław Kowerski zobligował działaczy do pozyskania poparcia wśród funkcjonariuszy i komendantów miejscowych posterunków policji, których pomoc w poprowadzeniu kursów z zakresu obsługi broni palnej miała okazać się niezbędna. W dalszej perspektywie podobne działania miały przygotować członków SN do akcji przeciwko starciu z ludowcami¹⁵⁷. Inni działacze SN, jak np. K. Rzewuski, zarzucali ludowcom, że współpracując z komunistami doprowadzili do „podziału społeczeństwa na

152. Zob.: J. Jachymek, dz. cyt., s. 238–239. Dążenie mas chłopskich z obszaru Zamojszczyzny zbiegało się z kierunkiem działań inicjowanych przez W. Witosa, podejmowanych w celu walki z reżimem sanacyjnym (nieudzielanie zgody na wiece i zgromadzenia); tamże, s. 239.

153. APL, UWL, WSP 1919–1939, sygn. 2135, k. 55-56.

154. Tamże, List Starosty Powiatu Zamojskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie z dnia 2 września 1936 roku na temat konferencji ziemian w Zamościu, k. 14. Zob.: J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 238–239. Zob. też: A. Bąk-Pitucha, *Kazimierz Rzewuski (1875–1941) – patriota, ziemianin i działacz polityczny*, [w:] *Sapientia animorum magistra est. Wartości w nauce – wartości w polityce. Księga Jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Alicji Wójcik z okazji 40 rocznicy pracy naukowej*, red. E. Maj, A. Dawidowicz, M. Wichmanowski, Lublin 2013, s. 269.

155. APL, UWL, WSP 1919–1939, List Starosty Powiatu Zamojskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie z dnia 2 września 1936 roku na temat konferencji ziemian w Zamościu, sygn. 2135, k. 14. Zob. też: A. Bąk-Pitucha, dz. cyt., s. 269.

156. APL, UWL, WSP 1919–1939, sygn. 2135, k. 89. Komendant Powiatowy Policji w Tomaszowie Lubelskim w liście do Naczelnika Urzędu Śledczego w Lublinie z dnia 2 września 1936 roku o zjeździe członków SN w Komarowie napisał: „w związku ze zjazdem ludowym w Skierbieszowie w dniu 30 sierpnia 1936 roku Zarząd Okręgowy polecił członkom przybyć do Ewusina, albowiem według krążących tam wersji, po uroczystościach ludowych, spodziewano się napadów na dwory (...). Rozdawano broń, zajęli się tym: Zygmunt Kielczewski z Jarosławca i syn Rzewuskiego ppor. rezerwy. Zarząd Okręgowy SN polecił zaopatrywanie członków SN w broń palną. Właściciele większości majątków mieli składać sumy pieniężne na zakup broni i amunicji”; tamże, k. 30.

157. J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 269.

dwie przeciwstawne odłamy: lewicowy i prawicowy”¹⁵⁸. Tego rodzaju zarzuty utrudniały współdziałanie obydwu partii, co przyczyniło się do pogłębiania podziałów społeczno-politycznych w obrębie województwa lubelskiego.

Jednocześnie należy podkreślić, że w powiecie zamojskim wśród członków SN znaleźli się również przedstawiciele warstwy chłopskiej, jak: Michał Demkiewicz z Kornelówki, Leopold Jezierski z Szorcówki i Michał Suwała z Lipiny Nowej. W 1937 roku wzięli oni czynny udział w uroczystościach poświęcenia proporca SN w Sitańcu, wygłaszając okazjonalne referaty. Obchodom przewodniczył prezes Stanisław Kowerski. Jeden z wymienionych wyżej mówców wskazywał na źródła powiększania się liczby członków w SN. Za czynnik sprawczy uznał religię katolicką i „wspólne umiłowanie ojczyzny”¹⁵⁹. W prasie endeckiej pisano, że „na podobne zgromadzenie narodowe, gdyby chcieli przyjeżdżać panowie starostowie, zamiast wysyłania policji, mieli by możliwość przekonania się jaka skarbnica zdrowego rozumu kryje się w chłopie narodowcu, upośledzonym przez sanację i niedopuszczonym do samorządu i jak ci ludzie bezinteresownie poświęcają się ideałom narodowym, dla umiłowanej ojczyzny”¹⁶⁰. Wyrażono też opinię na temat niebezpieczeństwa sojuszu „żydo-komuny”, której uaktywnienie wywarło niekorzystny wpływ na pracę policji, środowisk robotniczych i wojska¹⁶¹.

Przy omawianiu działalności politycznej ziemian skupionych w SN na zwrócenie uwagi zasługiwał zjazd delegatów Stronnictwa z powiatów biłgorajskiego, tomaszowskiego i zamojskiego. Spotkanie odbyło się w 1937 roku w Zamościu i jak zanotowano na łamach „Głosu Lubelskiego”, „wykazało, że siły narodowe w Zamojskiem są w ofensywie i zdobywają szersze podstawy społeczne”¹⁶². Zjazdowi przewodniczył prezes Stanisław Kowerski. Z referatem wystąpił kierownik organizacyjny Kazimierz Rzewuski, który wezwał zebranych do aktywniejszej pracy. Zorganizował on we własnym majątku w Ewusinie kurs instruktorów politycznych SN, zapewniając im nocleg i wyżywienie¹⁶³. Tygodniowe szkolenia dla kierowników placówek SN urządził też we własnym majątku w Suchowoli Seweryn Czetwertyński¹⁶⁴. Należy podkreślić, że na szkolenia przyjeżdżało zazwyczaj około dwudziestu osób, co odnotowano w treści dokumentów, które przywołane są w niniejszej publikacji.

158. Tamże, s. 272. Zob. też: A. Bąk-Pitucha, dz. cyt., s. 270–271.

159. *Z ruchu narodowego w Zamościu. Poświęcenie proporca Stronnictwa Narodowego w Sitańcu*, „Głos Lubelski”, 7 VII 1937, nr 182, s. 5.

160. Tamże.

161. Tamże.

162. *Zjazd Okręgowy Stronnictwa Narodowego w Zamościu. Koło 300 delegatów wzięło udział w obradach*, „Głos Lubelski”, 2 XI 1937, nr 300, s. 5.

163. APL, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 18. Kurs dla instruktorów SN u K. Rzewuskiego został zorganizowany w dniach 6–24 marca 1937 roku; zob.: Tamże, UWL, WSP 1919–1939, sygn. 2147, k. 41.

164. Tamże, UWL, WSP 1919–1939, sygn. 2135, k. 153.

Analogiczne działania miały miejsce w folwarku Radzięcin, który należał do Wacława Matrasia. Właściciel wziął czynny udział w spotkaniach partyjnych, prezentując cykl wykładów z zakresu tematyki gospodarczej, m.in. dotyczącej reformy rolnej. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że w szkoleniu uczestniczyło wielu chłopów z okolicznych wsi, m.in. z: Biłgoraja, Frampola, Kocudzy, Sokółki i Woli Kąteckiej¹⁶⁵.

Pomimo podejmowanych działań, mających na celu rozszerzenie wpływów SN, w 1938 roku nastąpił spadek poparcia ziemian lubelskich dla stronnictwa, zwłaszcza w kwestii spraw organizacyjnych. Tą sprawą zajmował się między innymi zjazd działaczy SN w Komarowie, w którym uczestniczył prezes Stanisław Kowerski¹⁶⁶. Jednak zdaniem J. Jachymka „rola SN w kształtowaniu nastrojów politycznych wsi raczej malała”¹⁶⁷. Na kartach archiwalnych z 1938 roku przedstawiono stan organizacyjny SN na terenie powiatu zamojskiego. Skład Zarządu Okręgu nadal tworzyli wymienieni wyżej ziemianie: S. Kowerski pełniący funkcję prezesa, zaś K. Rzewuski – wiceprezesa. Odnotowano również, iż łączna liczba kół SN wynosiła 19, zaś ilość członków wahała się na poziomie 350 osób¹⁶⁸.

W lipcu 1938 roku w Zamościu odbyło się zebranie członków SN. Głównym prelegentem był K. Rzewuski, który podkreślał, że „jakkolwiek SN na Zamojszczyźnie rozwija się słabo, to w innych 20 okręgach w Polsce bardzo dobrze, nawet w takich miejscach, gdzie rolę odgrywali ludowcy”¹⁶⁹. Na koniec zobligował kierowników kół SN do pozyskania nowych członków oraz częstszego urządzania zebrań¹⁷⁰. Starania czołowych działaczy ze Stanisławem Kowerskim i K. Rzewuskim na czele nie przynosiły oczekiwanych rezultatów, tj. zwiększenia wpływów Stronnictwa oraz liczby jego aktywistów.

Według J. Jachymka, w działalności ruchu narodowego znaczącą rolę odegrali S. Czetwertyński, M. Holder-Eggerowa z Podlasia oraz Stanisław Kowerski i Kazimierz Rzewuski z Zamojszczyzny¹⁷¹. W przypadku Rzewuskiego istnieją dowody, że do jego majątku Ewusin przyjeżdżali chłopci, z którymi Rzewuski, jak

165. Tamże, SPZ, SN 1935–1939, Sprawozdanie z przebiegu kursu SN odbytego w Radzięcinie w dniach 28–30 czerwca 1937 roku, sygn. 185, k. 47.

166. J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 304.

167. Tamże. W dalszej części rozważań badacz napisał, iż „endecy często powoływali się na faszyzowskie wzory organizacji życia państwowego. Wobec nieprzychylnego stosunku opinii publicznej do Niemiec i polityki Hitlera endecy zmuszeni byli do rezygnacji przynajmniej z części dotychczas głoszonych haseł”. Inny badacz Szymon Rudnicki pisał: „w szeregach endecji było najwięcej zwolenników faszyzmu”; zob.: Sz. Rudnicki, *Obóz społeczno-polityczny...*, s. 11.

168. APL, SPZ, SN 1935–1939, List Komendanta Powiatowego Andrzeja Demianiuka do Starosty Powiatowego w Zamościu z dnia 31 maja 1938 roku, sygn. 185, k. 109. Do Zarządu Okręgowego należeli też: instruktor i kierownik organizacyjny Antoni Edmund Gliński i adwokat Wacław Rajkowski. Natomiast w składzie osobowym Zarządu Powiatowym znaleźli się: prezes Ksawery Wróblewski, sekretarz Teodor Dąbrowski i skarbnik Andrzej Małyżka.

169. Tamże, k. 116.

170. Tamże.

171. J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 21.

to określono, „przeprowadzał poufne konferencje w sprawach partyjnych”¹⁷². Działalność polityczna S. Czetwertyńskiego była odbierana przez chłopów pozytywnie, dzięki przedsięwzięciom podejmowanym przez niego na rzecz mieszkańców ziemi radzyńskiej¹⁷³. W okresach przedwyborczych urządzał we własnym pałacu w Suchowoli pogadanki polityczne, których głównymi odbiorcami byli gospodarze z okolicznych wsi¹⁷⁴ oraz członkowie SN w powiecie radzyńskim¹⁷⁵. Był nazywany, jak to określiła E. Maj, „przyjacielem chłopów”¹⁷⁶. W hasłach przedwyborczych z 1938 roku działacze ludowi, nawołując do głosowania, zestawiali postać księcia Czetwertyńskiego razem z osobami Macieja Rataja czy Wincentego Witosa¹⁷⁷, co nie było zaskoczeniem dla wyborców, gdyż ceniono go za ofiarną pracę na rzecz ludności chłopskiej, szczególnie z terenu Podlasia¹⁷⁸.

Jeden z badaczy wskazywał, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego główną wadą ziemian była nieefektywność działań. Obok bierności niekorzystnie na polityczną rolę ziemian wpływała również nieumiejętność dostosowania się do wymogów sytuacji politycznej¹⁷⁹. Zdaniem J. Jachymka „operowanie hasłami nacjonalistycznymi i faszystowskimi”, które głosili działacze endecji, w tym i niektórzy ziemianie z Lubelszczyzny, zniechęcały samych członków oraz przedstawicieli innych warstw społecznych, zwłaszcza chłopów¹⁸⁰. Inny znawca dziejów okresu Drugiej Rzeczypospolitej Marian Leczyk wyraził pogląd, że „ZLN był masową partią polityczną o nastawieniu nacjonalistycznym, choć jego program usiłował te dążności tonować i równoważyć”¹⁸¹.

Odnosnie do udziału ziemian w partiach politycznych W. Mich pisał, że „apelując o aktywność polityczną w pierwszych latach niepodległości nie rozstrzygano kwestii przynależności partyjnej ziemian. W organizacjach ziemiańskich ścierały się wówczas wpływy ND i ugrupowań konserwatywnych. Od zjazdu ziemianstwa w 1925 roku dominowała już tendencja do preferowania

172. APL, SPZ, SN 1935–1939, List zastępcy Naczelnika Wydziału Urzędu Wojewódzkiego Lubelskiego z dnia 17 listopada 1938 roku, sygn. 185, k. 153.

173. A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 94–112. Autorka biografii S. ks. Czetwertyńskiego pisała, że „cenił lud za życiową mądrość, religijność, poszanowanie tradycji, obyczajów. Uważał, że w demokratycznym państwie przedstawiciele wszystkich warstw społecznych powinni zasiąść w Sejmie i decydować o sprawach państwa polskiego”; tamże, s. 68. Książę pomagał też zdolnym dzieciom chłopskim zdobyć wykształcenie, jak np. Stefanowi Łobaczowi, który został lekarzem; zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 54.

174. A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 98.

175. APL, UWL, WSP 1919–1939, sygn. 250, k. 13; tamże, sygn. 2135, k. 194.

176. E. Maj, *Związek Ludowo-Narodowy wobec ruchu ludowego...*, s. 51.

177. J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 312.

178. Szerzej na ten temat: A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 67–68.

179. W. Mich, *Ideologia...*, s. 26.

180. Szerzej na ten temat: J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 326.

181. M. Leczyk, dz. cyt., s. 125.

ugrupowań zachowawczych”¹⁸². Jego zdaniem partią realizującą „ideologię ziemiańską” było Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze, które weszło w skład Stronnictwa Chrześcijańsko-Narodowego. Działaczom ziemiańskim skupionym w Radzie Naczelnej Organizacji Ziemiańskich i Centralnym Towarzystwie Ziemiańskim zależało na zdobyciu poparcia innych warstw społecznych, w szczególności chłopów. Chodziło, co zaznaczył W. Mich, o nawiązanie współpracy, której siłę oddziaływania miało zapewnić „połączenie walorów intelektualnych ziemiaństwa i liczebność chłopów”¹⁸³.

Przedstawiciele ziemiaństwa działający w partiach politycznych, mimo licznych starań mających na celu uzyskanie większego poparcia (szczególnie dla rozwiązań agrarnych), nie zyskali zwolenników. Na arenie politycznej nie mogli liczyć na poparcie kolejnych rządów, a tym bardziej na zrozumienie i pomoc innych warstw społecznych. Ponadto po pakcie lanckorońskim ziemianie nie akceptowali ustępstw endecji wobec postulatów ludowców, zwłaszcza w kwestii reformy rolnej. Ziemianie popierali zarówno endecję, jak i sanację, w których nie udało się im odegrać decydującej roli. Obydwa nurty charakteryzowały się tym, że swoją działalność opierały na sferach ziemiańsko-inteligenckich, pozyskując niewielu odbiorców w środowisku chłopskim. Przedstawiciele warstwy chłopskiej zniechęcała elitarność obu stronnictw oraz widoczne różnice majątkowe między nimi a ziemiańskimi działaczami partyjnymi sanacji i endecji. Stąd też, zdaniem J. Jachymka, „SN posiadało tylko enklawy wpływów, jak też nikły stopień oddziaływania na bogatszych chłopów”¹⁸⁴.

Zaangażowanie właścicieli ziemskich w sprawy dotyczące, zarówno obrony interesów własnej warstwy, jak również ludności chłopskiej i miejskiej, wyraziło się w partycypacji w różnych obszarach życia społecznego, w tym na płaszczyźnie politycznej. Do najaktywniejszych ziemian konsekwentnie pracujących w ramach ND należeli: Seweryn Czetwertyński czy Kazimierz Rzewuski, obydwaj cieszący się poparciem środowisk chłopskich, oraz Maria Holder-Eggerowa, obrończyni praw kobiet i uczestniczka wieców agitacyjnych.

Struktury Narodowej Demokracji na Lubelszczyźnie nie były wystarczająco silne, by mogły zyskać większą grupę zwolenników i rozwinąć prężną działalność partyjną. To z kolei przekładało się też na kariery polityczne ziemian pochodzących z regionu lubelskiego. Niewątpliwie marazm gospodarczy w okresie międzywojennym miał wpływ na inercję polityczną większości ziemiaństwa. Warto jednak podkreślić, że z grona ziemian lubelskich doceniano kilku działaczy państwowych, jak S. Czetwertyńskiego, M. Holder-Eggerową czy J. Steckiego.

182. W. Mich, *Ideologia polskiego ziemiaństwa 1918–1939*, [w:] *Polska i Polacy. Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu*, red. M. Mroczek, Gdańsk 2001, s. 217.

183. Tamże. Zob. też: J. Żarnowski, *Spółczesność...*, s. 32.

184. J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 325–326.

3.2. Działalność parlamentarna

Ziemiańskie, biorący aktywny udział w życiu publicznym, realizowali dwie koncepcje działalności politycznej. Pierwsza obejmowała aktywność w ramach akcji konsolidacji środowiska ziemiańskiego, druga zaś na rzecz rozwoju rolnictwa. Za niezbędny czynnik wpływający na skuteczność działań uważano poparcie innych grup społecznych, zwłaszcza liczono na, zyskujące coraz większe wpływy na arenie politycznej, masy ludowe. Za dowód na powyższe stwierdzenie posłużyły dokumenty źródłowe dotyczące szerokiej pracy agitacyjnej Stanisława Kowerskiego i Kazimierza Rzewuskiego reprezentujących SN, którzy usiłowali pozyskać zwolenników wśród ludności chłopskiej¹⁸⁵. Poparcie i zaufanie środowiska chłopskiego zdobył Seweryn Czetwertyński, o czym często nadmieniał w wystąpieniach sejmowych¹⁸⁶.

Zdaniem B. Gałki, choć z utworzenia państwa polskiego w 1918 roku cieszyły się wszystkie warstwy społeczne, to nowy ład społeczno-polityczny zaskoczył głównie ziemian, którzy nie stanowili już dominującej warstwy społecznej¹⁸⁷. Przed odzyskaniem niepodległości w istniejących na wsi konfliktach społecznych ziemianie mogli liczyć na pomoc władz państw zaborczych, którym w stosunkach gospodarczych zależało na pozyskiwaniu produktów rolnych dostarczanych przez majątki. Surowce te były w większości przeznaczone na potrzeby wojska¹⁸⁸. Zatem z jednej strony, w momencie odzyskania przez Polskę niepodległości, zostały zachwiane podstawy ekonomiczne ziemiaństwa, z drugiej strony ziemianie żyli nadzieją, że w suwerennej Polsce powrócą do przewodniej roli w społeczeństwie.

W życiu publicznym właściciele ziemscy wykorzystywali nie tylko pozycję społeczną czy zdolności polityczne, ale przede wszystkim kontakty zagraniczne¹⁸⁹. Polskie rodziny arystokratyczne posiadały krewnych wśród rodów arystokratycznych innych państw europejskich, co w stosunkach dyplomatycznych miało niebagatelne znaczenie. Przykładem na Lubelszczyźnie byli Zamoyscy, zwłaszcza jeden z ich przedstawicieli Maurycy Zamoyski, który dzięki rodzin-

185. APL, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 153; APL, SPZ, SN, Wybory do Rad Miejskich w Zamościu i Szczebrzeszynie 1939, sygn. 203, k. 20.

186. Wicemarszałek Czetwertyński mówił: „[...] postępuję z tego miejsca, gdzie się urodziłem, gdzie mieszkam blisko 60 lat i gdzie od 20 lat w bardzo wielu wypadkach ludność miejscowa, właśnie z powodu moich przekonań zawsze niezmiennych, obdarza mnie zaufaniem”; zob.: Strona internetowa BS, www.bs.sejm.gov.pl, Sejm II RP, 2 kadencja (1928–1930), Sprawozdanie stenograficzne z 74 posiedzenia Sejmu z dnia 6 lutego 1930 roku, część XIII. Budżet Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, s. 107–108, [inf. z dn. 22.01.2012].

187. B. Gałka, *Ziemiańskie w parlamencie...*, s. 20.

188. Por.: J. Żarnowski, *Spółeczeństwo polskie*, [w:] *Spółeczeństwo...*, s. 22; Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo*, [w:] *Spółeczeństwo...*, s. 236–239 i 242–243.

189. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 41.

nym koneksjom łatwo docierał do wielu polityków z Paryża i Londynu, współpracując jednocześnie z Romanem Dmowskim¹⁹⁰.

Udział w pracy parlamentarnej wziął też inny ziemianin z terenu Lubelszczyzny, a mianowicie Emil Bohdan Ignacy Broniewski (1855–1922), znany działacz na rzecz przemysłu cukrowniczego, ojciec Mieczysława i Zygmunta Broniewskich z Garbowa. W 1918 roku został powołany do rządu Jana K. Steczkowskiego na stanowisko ministra Przemysłu i Handlu. W resorcie tym zorganizował sekcję kolejową oraz rozpoczął prace innowacyjne nad siecią wodną w Polsce¹⁹¹.

W wyniku wyborów do Sejmu Ustawodawczego w 1919 roku powstał Narodowy Komitet Wyborczy Stronnictw Demokratycznych (lista Nr 2)¹⁹². Wśród kandydujących znalazły się osoby pochodzące z różnych warstw społecznych¹⁹³. Z listy Nr 2 w Lublinie o mandaty ubiegali się: Seweryn Czetwertyński, ks. Florian Krasuski, Kazimierz Mastalerz – prezes Wzajemnej Pomocy Rzemieślników, Ignacy Paderewski, Jan Raczyński – handlarz, Gustaw Scholtz – kupiec, Władysław Sokołowski – robotnik, Zofia Turczynowicz, Leon Waściszakowski – profesor Uniwersytetu Ludowego w Puławach, Ryszard Wojdaliński – redaktor „Głosu Lubelskiego” i Józef Zajączkowski – urzędnik. Natomiast na liście wiejskiej z okręgu lubelskiego znajdowały się następujące osoby: Waclaw Gajewski – redaktor „Rzeczypospolitej” z Lublina, Michał Karpiński – gospodarz, rolnik z Lubartowa, Jan Łaszcz – gospodarz, rolnik z Puław, Andrzej Maj – gospodarz, rolnik z Lubartowa, i doktorowa Helena Morozewiczowa¹⁹⁴. Na terenie powiatu zamojskiego ze wspomnianej listy kandydował ziemianin Leon Hempel ze Skorzyc w powiecie janowskim, prezes Kółek Rolniczych¹⁹⁵. Leon Hempel, oprócz aktywności politycznej, udzielał się na płaszczyźnie gospodarczej. Przez wiele

190. J. Jakubowicz, dz. cyt., s. 377–402, 366–367. Zob. też: R. Jarocki, dz. cyt., *passim*.

191. R. Wójcik, *Emil Bohdan Ignacy Broniewski 1855–1922*, [w:] *Siedziby ziemiańskie...*, s. 178. W gabinecie J. K. Steczkowskiego tekę ministra zdrowia publicznego i opieki społecznej i ochrony pracy otrzymał lekarz dr Witold Chodźko, a ministrem spraw wewnętrznych został J. Stecki; zob.: Z. Lubomirski, J. Ostrowski, A. Kakowski, *Nowy gabinet*, „Ziemia Lubelska”, 6 IV 1918, nr 152, s. 1. Rada Regencyjna Królestwa Polskiego mianowała J. K. Steczkowskiego premierem oraz ministrem skarbu. Oprócz dwóch wymienionych w rządzie znaleźli się też: Stanisław Dzierzbicki jako minister rolnictwa i dóbr koronnych, Józef Higersberger jako minister sprawiedliwości, Antoni Ponikowski jako minister wyznań religijnych i oświaty publicznej oraz Janusz Radziwiłł jako dyrektor departamentu spraw politycznych.

192. A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 67.

193. *Lista kandydatów Narodowego Komitetu Wyborczego Bezpartyjnego na Ziemię Lubelską*, „Ziemia Lubelska”, 21 I 1919, nr 33, s. 2.

194. Tamże.

195. *Z życia ziemi lubelskiej. Ruch przedwyborczy*, „Ziemia Lubelska”, 22 I 1919, nr 34, s. 2. Inni kandydujący to: Józef Bykowski, nauczyciel prywatny z pow. zamojskiego, Kacper Chruściel, rolnik z Fajslawic, ks. Ignacy Cyraski z Krasnegostawu, Antoni Gałka, rolnik z pow. biłgorajskiego, Aleksander Goliński, rolnik z pow. janowskiego, Adam Kusiak, rolnik z pow. janowskiego, Tadeusz Mikułowski, dyrektor seminarium w Zamościu, Mikołaj Wojtan, rolnik z Janowa, i Ludwik Zakrzewski, rolnik z pow. zamojskiego.

lat piastował funkcję prezesa oddziału janowskiego Związku Ziemian¹⁹⁶. Spośród osób kandydujących do Sejmu, z regionu lubelskiego najwięcej było przedstawicieli inteligencji miejskiej oraz ludności chłopskiej.

Wyniki końcowe wyborów wskazywały na zwycięstwo osób kandydujących z list narodowych¹⁹⁷. W wyborach z 1919 roku do Sejmu Ustawodawczego łącznie wybrano siedemnastu posłów ziemiańskich. Region lubelski był reprezentowany przez Seweryna Czetwertyńskiego¹⁹⁸. W tym samym roku na arenie politycznej doszło do rozłamów w endeckim klubie sejmowym, w wyniku czego w Związku Ludowo-Narodowym pozostało tylko trzech posłów wybranych w lubelskich okręgach wyborczych. Wśród nich znalazł się Seweryn Czetwertyński. Angażował się on w prace Sejmu, uczestnicząc w komisjach sejmowych: prawniczej, rolnej i wojskowej¹⁹⁹.

Na forum sejmowym najczęściej głos zabierał poseł Seweryn Czetwertyński ze Związku Ludowo-Narodowego, zwłaszcza w sprawach dotyczących reformy rolnej²⁰⁰. Jego wypowiedź na temat sensu istnienia większej własności, która według niego stanowiła przeszkodę w rozwoju państwa²⁰¹, spowodowała, iż został wykluczony ze Związku Ziemian²⁰². W kwietniu 1919 roku rozpoczęły się obrady komisji rolnej nad projektem reformy agrarnej. Obradom przewodniczył poseł Wincenty Witos, zaś referował poseł Jan Dąbski. Na łamach „Ziemi Lubelskiej” napisano, iż za projektem głosowali: „Piastowcy, PSL i socjaliści, przeciw występowali członkowie ZLN, a Związek Robotniczy wstrzymał się od głosu”²⁰³.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego najważniejsze miejsce w dyskusji zajmowała kwestia własności. Wyływające ze strony ludowców i lewicy postulaty parcelacyjne stały się zagrożeniem dla bytu warstwy ziemiańskiej. Zadania, jakie wyznaczali czołowi działacze ziemiańscy, dotyczyły głównie obrony własnych interesów²⁰⁴. Zagadnieniem działalności politycznej swoich posłów zajmowały się kolejne zjazdy ziemian. I choć Związek Ziemian uważał się za instytucję apolityczną i nie brał czynnego udziału w życiu politycznym, to jednak stał na stanowisku, że ziemianie powinni byli włączać się do niego aktywnie²⁰⁵. Ponadto, jak stwierdził W. Mich „zasada apolityczności ZZ nie przeszkadzała w dążeniu do wpływania na polityczne zachowania członków

196. „Głos Lubelski”, 18 V 1924, nr 135, s. 7.

197. *Zwycięstwo list narodowych*, „Ziemia Lubelska”, 31 I 1919, nr 51, s. 2.

198. Por.: B. Gałka, *Ziemianie w parlamencie...*, s. 23.

199. E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 60–61. Pozostali posłowie wybrani w lubelskich okręgach wyborczych to: Edward Paczowski i Julian Szyborski; tamże, s. 60. Zob. też: B. Gałka, *Ziemianie w parlamencie...*, s. 24 i 49.

200. Zob.: B. Gałka, dz. cyt., s. 34.

201. Tamże.

202. W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 87.

203. *Reforma agrarna*, „Ziemia Lubelska”, 12 IV 1919, nr 166, s. 2.

204. *Zadania i obowiązki ziemiaństwa...*, passim.

205. Zob.: Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 87–88.

organizacji”²⁰⁶. W 1919 roku konserwatyści zdali sobie sprawę ze swojej słabszej pozycji politycznej i społecznej, co spowodowało, że udzielili poparcia Narodowej Demokracji. Część z nich wraz z grupą endeckich posłów powołała Klub Pracy Konstytucyjnej, który w czasie debaty nad reformą rolną zajmował bierne stanowisko. Postawa ta wywołała zaniepokojenie środowiska ziemiańskiego, zwłaszcza Stronnictwa Prawicy Narodowej²⁰⁷.

Należy wspomnieć też o działalności politycznej ziemianek lubelskich, skupionych w organizacji Klub Kobiet. W 1920 roku, w ramach pracy na rzecz zorganizowania odsieczy dla Lwowa i Wilna, działaczki z Klubu Kobiet nawiązały współpracę z Klubem Społecznym. Odbyło się kilka wieców, których głównym celem było zebranie funduszy dla Kresów. Jeden z nich urządzono 9 lutego 1920 roku w Sali Towarzystwa Muzycznego w Lublinie. Przewodnim tematem stała się kwestia rozszerzenia praw kobiet. W skład Prezydium weszły ziemianki m.in. Antonina Gutowska i Maria Rojowska²⁰⁸. Wiec zwrócił uwagę wielu mieszkańców miasta, którzy licznie na niego przybyli, o czym świadczą dokumenty archiwalne.

W wyborach parlamentarnych do Sejmu I kadencji ziemianie kandydowali z listy Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej (ChZJN), którą utworzyły trzy partie prawicowe: Związek Ludowo-Narodowy, Chrześcijański Klub Robotniczy i Narodowe Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe²⁰⁹. Wśród członków poszczególnych Komisji Wyborczych w Lublinie znaleźli się ziemianie A. Koryznowa biorąca udział w pracach obwodu X oraz S. Śliwiński zasiadający w obwodzie VI²¹⁰.

Na Lubelszczyźnie na liście do Sejmu znalazł się Seweryn Czetwertyński z ZLN, kandydujący z listy Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej (lista nr 8)²¹¹. W dniu 14 września 1922 roku w Wąwolnicy odbyło się pod przewodnictwem Antoniego Wołk-Łaniewskiego z Bronic zebranie prezesów kół, delegatów i mężów zaufania ZLN. Celem obrad stało się ustalenie listy kandydatów na posłów i senatorów. W spotkaniu uczestniczył Antoni Rostworowski z Kębła, który obok Jana Steckiego z Łańcuchowa, został kandydatem do Senatu występującym z ramienia ChZJN²¹². Obok wymienionych ziemian na liście senackiej z Lubelsz-

206. W. Mich, *Jana Steckiego koncepcja Związku Ziemian*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 185.

207. B. Gałka, *Konserwatyści...*, s. 11–12.

208. WBPHELL, ZS, *Rys historyczny...*, sygn. 1925, s. 85–86. Rezolucja tego wiecu brzmiała następująco: „Kobiety zebrane na wiecu [...] stwierdzamy, iż dotychczasowe zdobycze w dziedzinie praw politycznych są wprawdzie niesłychanie doniosłym, lecz dopiero pierwszym krokiem w zrównaniu kobiety Polki z resztą obywateli Najjaśniejszej Rzeczypospolitej. Przez co prawo odświętne kobiety otrzymały wcześniej niż prawa życia codziennego. Zebrane wzywają Sejm Ustawodawczy i Rząd do natychmiastowego zajęcia się sprawą kobiecą, jako głębokim zagadnieniem społecznym”.

209. B. Gałka, *Ziemianie w parlamencie...*, s. 53.

210. *Członkowie obwodowych Komisji Wyborczych w Lublinie*, „Głos Lubelski”, 5 IX 1922, nr 243, s. 3.

211. APL, ZWSZLNL, Spis posłów Sejmowych, sygn. 3, k. 38.

212. Tamże, Protokół Zarządu Koła ZLN w Wąwolnicy z 18 IX 1922 r., sygn. 5, k. 15; zob. też: *Kandydaci Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej. Lista nr 8. Województwo Lubelskie do Senatu*, „Głos Lubelski”, 1 XI 1922, nr 311, s. 2.

czynny znaleźli się też: nauczyciel Ignacy Badyoczek, publicysta Joachim Bartoszewicz, ksiądz kanonik Del Campo Scipio, kolejarz Telesfor Górski, finansista Władysław Gutowski, literatka Florentyna Jaworowska, rolnik Stanisław Kuczewski, rolnik Jan Łaszcz, lekarz Adam Majewski, adwokat Stanisław Możdżiński i inspektor szkolny Zygmunt Podgórski²¹³. Na stronach „Głosu Lubelskiego” zamieszczano hasła typu: „Głosujcie na listę nr 8!” lub „Ósemka zapewnia Polsce przyszłość!”, zachęcając wyborców do głosowania na wskazaną listę²¹⁴. W wyniku wyborów najwięcej głosów na terenie Lubelszczyzny zdobyła lista numer osiem, z której kandydowały osoby z ChZJN, o czym informowano na stronach „Głosu Lubelskiego”²¹⁵. Blok narodowy w Lublinie i powiecie lubelskim uzyskał trzynaście tysięcy głosów²¹⁶.

Dane statystyczne, dotyczące wyborów w 1922 roku, przedstawiają tabele XV i XVI²¹⁷:

Tabela XV. Wybory do Sejmu

Województwo	Liczba obwodów	Liczba mieszkańców	Liczba uprawnionych do głosowania	Ogólna liczba ważnych głosów
Lubelskie	879	2 087 951	1 027 656	762 157
Polska	17 024	26 858 856	12 989 718	8 762 698

Źródło: *Statystyka Polski* wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 8, *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, Warszawa 1926, s. 10.

W zestawieniu tabeli XV zamieszczono dane dotyczące liczby mieszkańców, obwodów wyborczych, ogólnej sumy ważnych głosów i uprawnionych do głosowania w województwie lubelskim na tle porównawczym w stosunku do tere- nu całej Polski.

Tabela XVI. Wybory do Senatu

Grupy województw	Liczba obwodów	Liczba mieszkańców	Liczba uprawnionych do głosowania	Ogólna liczba głosów ważnych
Centralne	4 786	11 235 233	3 837 992	2 789 602
Polska	17 024	26 858 856	9 094 603	5 560 538

Źródło: *Statystyka Polski* wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 8, *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, Warszawa 1926, s. 10.

213. *Kandydaci Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej...*, s. 2.

214. „Głos Lubelski”, 26 X 1922, nr 294, s. 8.

215. *Triumf ósemki w Województwie Lubelskim*, „Głos Lubelski”, 13 XI 1922, nr 312, s. 1.

216. APL, SPL, Sprawozdanie z działalności ZLN na terenie powiatu lubelskiego, sygn. 186, k. 7.

217. *Statystyka Polski* wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 8, *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, Warszawa 1926, s. 10.

W tabeli XVI ujęto wszystkie województwa centralne, w skład których wchodziło też województwo lubelskie, przy czym grupa ta obejmowała także województwa: warszawskie, łódzkie, kieleckie i białostockie²¹⁸.

Posłami zostali następujący ziemianie: Tadeusz Belina (ZLN), Kazimierz Brownsford (ZLN), Seweryn Czetwertyński (ZLN), Stanisław Ossowski Klub Chrześcijańsko-Narodowy (KChN), Leon Żółtowski (KChN). Do Senatu zaś weszli: Michał Bojanowski (ZLN), Witold Czartoryski (KChN), Władysław Grabski (ZLN), Joachim Hempel (ZLN), J. Stecki (ZLN), Leon Łubieński (KChN), Wacław Malinowski (ZLN) i inni. W Sejmie I kadencji znalazło się czternastu ziemian, a w Senacie było ich piętnastu. Najliczniej reprezentowanym klubem sejmowym był ZLN, w którym znalazło się sześciu ziemian²¹⁹.

W 1922 roku kandydatką na posła z okręgu siedleckiego została też M. Holder-Eggerowa. W konsekwencji weszła do Sejmu I kadencji z ramienia Narodowej Organizacji Kobiet (NOK), z list CHZJN²²⁰. Uczestniczyła w pracach Komisji Opieki Społecznej i Komisji Oświaty, a przede wszystkim nie zaprzestała prowadzenia działalności społecznej, zwłaszcza na rzecz ochrony praw kobiet²²¹. W Sejmie I kadencji toczyła się dyskusja o kształt ustawy o reformie rolnej²²². Głos w tej sprawie zabierał senator J. Stecki, który zgłaszał szereg wniosków i występował z krytyką ustawy²²³. Po podpisaniu przez ZLN paktu lanckorońskiego ziemianie zaczęli poszukiwać nowych rozwiązań, czego efektem było wstępowanie do, powołanego jeszcze w 1920 roku przez ziemian wielkopolskich, Chrześcijańsko-Narodowego Stronnictwa Rolniczego (ChNSR). Wspomniany wyżej J. Stecki przyłączył się do ugrupowania i próbował też zachęcić innych ziemian, zwłaszcza skupionych w ZZ, do poparcia ChNSR. Jednak wpływy endeckie były na tyle silne, że dążenia J. Steckiego zakończyły się fiaskiem²²⁴.

W 1927 roku Narodowa Demokracja przyjęła nieprzychylną postawę wobec porozumienia chadecko-ludowego. W efekcie w Lublinie w tym samym roku odbyło się zebranie członków ZLN, które dało początek powstaniu lubelskiego Bloku Katolicko-Narodowego (BKN). Wybrano dwudziestu sześciu działaczy Wydziału Organizacyjnego Lubelskiego Narodowego Komitetu Wyborczego,

218. Tamże.

219. B. Gałka, *Ziemiaństwo w parlamencie...*, s. 53; zob. też: J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 55.

220. NOK powstała w Lublinie w 1922 roku i zajmowała się agitacyjno-propagandową działalnością na rzecz ChZJN. Szerzej na temat NOK: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 125 i 171–173.

221. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 125 i 139; B. Gałka, *Ziemiaństwo w parlamencie...*, s. 53–54.

222. B. Gałka, dz. cyt., s. 53 i n.

223. Szerzej zob.: W. Mich, *Przeciw pauperyzacji i wywołaszczeniu...*, s. 306. Jan Stecki wniósł 93 poprawki, w tym 86 zgłoszonych podczas obrad Komisji.

224. W. Mich, *Jana Steckiego koncepcje Związku Ziemian*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 184–185.

w którego składzie znaleźli się ziemianie Stefan Kowerski, H. Sachs i B. Vetterowa²²⁵.

W obliczu wyborów parlamentarnych w agitacji przedwyborczej oprócz członków ZLN wzięli także udział przedstawiciele mieszczaństwa oraz przedstawiciele różnych innych organizacji²²⁶. W działaniach tych uczestniczyli również ziemianie lubelscy, jak Stefan Kowerski, Antoni Rostworowski, Henryk Sachs oraz Bronisława Vetterowa²²⁷.

Na Lubelszczyźnie z listy Bloku Katolicko-Narodowego (lista nr 24) do Sejmu kandydowali m.in.: Seweryn Czetwertyński i Antoni Rostworowski²²⁸. Do Senatu pretendowało kilku innych ziemian, jak: Stefan Czermiński ze Skokowa w powiecie puławskim, Maria Holder-Eggerowa z Korytnicy w powiecie węgrowskim, T. Libiszowski z Sosnowicy w powiecie włodawskim²²⁹.

Należy wspomnieć o przeciwnikach politycznych Związku Ludowo-Narodowego. W 1928 roku swój akces do BBWR zgłosiły członkinie Klubu Kobiet. Przewodnicząca zjazdu, wojewodzina Remiszewska wspólnie z uczestniczkami napisała oficjalny list, który był skierowany bezpośrednio do Józefa Piłsudskiego. W tekście dokumentu uczestniczki zjazdu przedstawiły swoje stanowisko, deklarując przystąpienie do BBWR oraz wyrażając poparcie dla współdziałania z rządem Marszałka²³⁰. Na Lubelszczyźnie na listach kandydujących do Sejmu z BBWR znaleźli się również inni ziemianie, jak (z Okręgu Wyborczego 26 – Lublin, Chełm, Lubartów) Felicjan Lechnicki – prezes Wojewódzkiego Związku Kółek Rolniczych, i Władysław Belina-Prażmowski – obywatel ziemski z Godziszowa²³¹.

225. Zob.: E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 274. Badacz S. Rudnicki podał nieco inną nazwę Komitetu Wyborczego, pisząc: „akcję wyborczą w 1928 roku z ramienia ZLN prowadził Narodowo-Katolicki Komitet Wyborczy”; zob.: S. Rudnicki, *Obóz Narodowo-Radykalny...*, s. 42.

226. Por.: J. Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne...*, s. 60–61. Badacz J. Jachymek pisał, że „w podobnym kierunku działali też katecheci szkolni zachęcając do głosów na listę nr 24”; S. Rudnicki, *Obóz Narodowo-Radykalny...*, s. 40–42. Por.: „Głos Lubelski”, 1 III 1928, nr 61, s. 3. W artykule prasowym na łamach „Głosu Lubelskiego” napisano, iż utworzono „blok wyborczy pod nazwą Blok Katolicko-Narodowy”.

227. E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 274.

228. A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 67; *Lista Katolicko-Narodowa do Sejmu*, „Głos Lubelski”, 2 III 1928, nr 62, s. 3. Inni kandydaci to: Aleksander Dębski, prawnik, Piotr Dzwonkowski, kupiec, Antoni Grzegorzczak, rolnik, Robert Iwicki, profesor gimnazjum, Kazimierz Mastalerz, burmistrz Chełma, Mieczysław Opatowiecki, urzędnik, Tomasz Pleskaczyński, rzemieślnik, Kazimierz Rogatko, rzemieślnik, Józef Stefański, rolnik, Stanisława Tymińska, żona lekarza, i Leon Waściszakowski, profesor Uniwersytetu Ludowego w Puławach.

229. *Lista Katolicko-Narodowa do Senatu*, „Głos Lubelski”, 8 III 1928, nr 69, s. 3. Ponadto kandydowali w wyborach też: Jan Filipowicz, rzemieślnik, Paweł Gochnio, rolnik, Stanisław Kozicki, publicysta i Adam Majewski.

230. *Zjazd b. członkiń Ligii Kobiet i P.O.W. w Lublinie*, „Ziemia Lubelska”, 16 I 1928, nr 16, s. 2.

231. *Czołowi kandydaci BBWR z Rządem Marszałka Piłsudskiego*, „Ziemia Lubelska”, 4 III 1928, nr 64, s. 5. Inni kandydujący to: z Okręgu 3 (Siedlce, Węgrów, Sokołów) – Seweryn Ludkiewicz, prezes Banku Rolnego; z Okręgu 25 (Biała Podlaska, Włodawa, Radzyń Podlaski, Konstantynów) – Cze-

Siłą polityczną Sejmu II kadencji stała się grupa ziemian, reprezentowana przez Komitet Zachowawczy, który powstał w 1927 roku i skupiał trzy partie konserwatywne: Polską Organizację Zachowawczą Pracy Państwowej, Stronnictwo Chrześcijańsko-Narodowe i Stronnictwo Prawicy Narodowej²³². Do Sejmu kandydowało ponad pięćdziesięciu ziemian i czterestu do Senatu²³³.

W wyniku wyborów w Sejmie najwięcej mandatów uzyskał BBWR, ich liczba wyniosła 122²³⁴. W szeregach Bloku znaleźli się m.in.: Tadeusz Łubieński, Janusz Radziwiłł, Eustachy Sapieha, Adam Stadnicki²³⁵. Natomiast z ZLN mandaty senatorskie uzyskali: M. Holder-Eggerowa i T. Libiszowski²³⁶. Niemniej jednak, jak pisała znawczyni dziejów ruchu narodowego E. Maj, „ostatecznie wybory z 1928 roku zakończyły się porażką ZLN i jednocześnie spowodowały kres jego istnienia”²³⁷. Badaczka zwróciła uwagę, iż przebieg tego procesu miał różny charakter w poszczególnych regionach państwa, to jednak na Lubelszczyźnie dało się zaobserwować, że ZLN powoli tracił poparcie, głównie na rzecz ludowców²³⁸. Po 1928 roku pogłębiło się zróżnicowanie polityczne ziemian. Część popierała ND, inni konserwatystów, a gros osób popierało współpracę z sanacją²³⁹.

Kolejne wybory do Sejmu III kadencji odbyły się w 1930 roku. Na listach wyborczych BBWR na Lubelszczyźnie znaleźli się następujący ziemianie: z Okręgu Wyborczego (dalej: OW) Nr 26 (Lublin – Chełm–Lubartów) byli to m.in.: Felicjan Lechnicki; z OW Nr 27 (Zamość– Tomaszów– Biłgoraj): Stefan Świeżawski; z OW Nr 24 (Łuków–Puławy–Garwolin): Mieczysław Różański; zaś z OW Nr 23 (Biała Podlaska–Włodawa–Radzyń Podlaski–Konstantynów): Czesław Górski

slaw Górski, nauczyciel; zaś z Okręgu 28 (Krasnystaw, Hrubieszów, Janów Lubelski) – dr Władysław Jabłoński, lekarz, Piotr Makarewicz, burmistrz miasta Hrubieszowa, Aleksander Jankowski, instruktor kółek rolniczych.

232. Sz. Rudnicki, *Ziemiaństwo polskie...*, s. 98.

233. Wśród nich znaleźli się: Eustachy Sapieha, Tadeusz Morawski, Józef Targowski, Stanisław Humanicki, Antoni Czarniecki, Marian Rudnicki, Stanisław Komorowski, Janusz Radziwiłł, Stanisław Mackiewicz, zaś do Senatu pretendowali: Leon Łubieński, Zdzisław Tarnowski, Stanisław Dąbmski, Wojciech Gołuchowski i wielu innych; por.: B. Gałka, *Ziemiaństwo w parlamencie...*, s. 83–84; J. Jaruzelski, dz. cyt., s. 73.

234. *Statystyka Polski* wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 8, *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniach 4 i 11 marca 1928 roku*, Warszawa 1938, s. 45. Pozostałe mandaty uzyskali m.in.: Związek Parlamentarny Polskich Socjalistów – 63, Klub Parlamentarny „Wyzwolenie” – 40, ZLN – 37, Ukraińsko-Białoruski Klub Sejmowy – 30, Klub Stronnictwa Chłopskiego – 26, Klub Parlamentarny Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piaś” – 21 itd.

235. *Konserwatyści do Senatu, zachowawcy u Marszałka*, „Głos Lubelski”, 14 III 1928, nr 75, s. 2; zob.: B. Gałka, *Ziemiaństwo w parlamencie...*, s. 84–85.

236. E. Maj, *Narodowa Demokracja...*, s. 293–296.

237. Tamże, *Związek Ludowo-Narodowy wobec ruchu ludowego...*, s. 59.

238. Tamże.

239. W. Mich, *Jana Steckiego koncepcja Związku Ziemian*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 187.

i Stanisław Zieliński²⁴⁰. Z listy senackiej pretendowali m.in.: Jan Czerwiński z Białej Podlaskiej i Jan Zieliński z powiatu lubelskiego oraz August Popławski²⁴¹.

Warto dodać, że w wyniku wyborów parlamentarnych z 1930 roku BBWR uzyskał 248 miejsc, tj. ponad 55% mandatów²⁴². W konsekwencji w Sejmie znaleźli się z rejonu lubelskiego m.in.: C. Górski – Biała Podlaska; F. Lechnicki – Lublin i M. Różański – Łuków²⁴³. Natomiast z lubelskich list BBWR senatorami zostali: Ryszard Błędowski, Jan Czerwiński, Stefan Ehrenkreutz, August Popławski i Aleksander Wyszyński²⁴⁴. Na podstawie przedstawionych wyżej danych dotyczących kandydatów można stwierdzić, iż spośród ziemian z Lubelszczyzny, biorących udział w wyborach, w Sejmie i Senacie znaleźli się: Felicjan Lechnicki, August Popławski i Stefan Świeżawski. Pozostali posłowie i senatorowie w większości pochodzili ze środowisk chłopskich bądź miejskich.

Pełny spis posłów i senatorów z Lubelszczyzny wywodzących się ze środowiska ziemiańskiego dostarczyły źródła archiwalne, według których wyodrębniono osoby wybrane w 1930 roku w obrębie województwa i te, które uzyskały mandaty poza regionem lubelskim²⁴⁵. Wszystkie personalia zostały zawarte w tabeli XVII.

240. *Okręgowe listy wyborcze BBWR w województwie lubelskim*, „Ziemia Lubelska”, 14 XI 1930, nr 308, s. 2. Pozostali to: Halina Jaroszewiczowa, Kazimierz Kryński, Wiktor Krzeszowski, Adam Lipski, dr Jan Modrzewski i Kazimierz Wojtaszko; z OW Nr 27 także Jan Franczak, były premier Walery Stawek i Stanisław Syta; z OW Nr 28 (Krasnystaw-Hrubieszów-Janów Lubelski): Aleksander Jankowski, Józef Moczulski, Jan Piłsudski i Franciszek Sznajdrowicz; z OW Nr 24: Józef Centnarski, Franciszek Bętkowski, Janusz Jędrzejewicz, Janusz Kozłowski, Aleksander Sasimowski, Piotr Sobczak i Feliks Zdanowicz; a z OW Nr 23 również dr Stanisław Sitkowski.

241. Tamże. Zob. też: *Czołowi kandydaci BBWR do Senatu*, „Ziemia Lubelska”, 30 X 1930, nr 294, s. 1. W tym artykule podawano, że głównymi kandydatami z województwa lubelskiego do Senatu byli: Aleksander Wyszyński, adwokat, Stefan Ehrenkreutz, profesor Uniwersytetu im. Stefana Batorego w Wilnie, Ryszard Błędowski, wiceprezes miasta Warszawy, i Jan Czerwiński – inżynier.

242. *Zwycięstwo BBWR w wyborach do Sejmu. Lista posłów BBWR wybrana z okręgów RP*, „Ziemia Lubelska”, 18 XI 1930, nr 312, s. 1.

243. APL, SPŁ, Zestawienie wyników głosowania w powiecie łukowskim w roku 1930, sygn. 1201, k. 12. Posłami z terenu powiatu łukowskiego zostali: 1) M. Różański z listy BBWR i 2) Bronisław Bogdanowicz z listy ChD. Por.: *Zwycięstwo BBWR w wyborach...*, s. 1. Do Sejmu weszli też: Józefat Błyskosz – Biała Podlaska; Feliks Grzymała – Siedlce; Halina Jaroszewiczowa – Lublin; Janusz Jędrzejewicz – Łuków; Wincenty Kociuba – Krasnystaw; Janusz Kozłowski – Łuków; Józef Kazimierz Kryński – Lublin; Jan Modrzewski – Lublin; Jan Piłsudski – Krasnystaw; Walery Stawek – kandydujący z Zamościa; Stanisław Syta – Zamość; Ignacy Tomaszewicz – Siedlce; Kazimierz Wojtaszko – Lublin.

244. *Lista senatorów BBWR*, „Ziemia Lubelska”, 25 XI 1930, nr 319, s. 1.

245. APL, SPŁ, Wybory do Sejmu i Senatu – wykazy posłów i senatorów 1930–1931, sygn. 1201, k. 4–11. Pozostali posłowie wybrani w obrębie województwa lubelskiego to: agronom Franciszek Bętkowski, rolnik Józefat Błyskosz, rolnik Bronisław Bogdanowicz, redaktor Aleksander Bogusławski, adwokat Tomasz Czernicka, publicysta Marian Częścik, rolnik Jan Dziduch, rolnik Aleksander Jankowski, wiceprzewodnicząca Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet Halina Jaroszewiczowa, rolnik Wincenty Kociuba, rolnik Jan Kotarski, przemysłowiec Janusz Kozłowski, rolnik Józef K. Kryński, rolnik Wiktor Krzeszowski, prezydent m. Siedlce Sławomir Łąguna, rolnik Józef Milik, rolnik Józef Mochniej, rolnik Józef Moczulski, adwokat Zbigniew Stypułkowski, agronom Stanisław Syta,

Tabela XVII. Wykaz ziemiańskich posłów i senatorów

Posłowie i senatorowie ziemiańscy wybrani w obręb województwa lubelskiego	Posłowie i senatorowie ziemiańscy wybrani poza obrębem województwa lubelskiego
<p style="text-align: center;"><u>POSŁOWIE:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Seweryn Czetwertyński, ziemianin z majątku Suchowola w powiecie radzyńskim, Nr OW 26, przynależność polityczna (dalej: pp.) SN; 2) Feliks Grzymała, ziemianin z majątku Toczyski-Czortki, gm. Jabłonna w powiecie sokołowskim, nr OW 3, pp. BBWR; 3) Felicjan Lechnicki, ziemianin z majątku Serebryszcze w powiecie chełmskim, nr OW 26, pp. BBWR; 4) Mieczysław Różański, ziemianin z majątku Wagram, gm. Gołąbki w powiecie łukowskim, nr OW 24, pp. BBWR; 5) Henryk Sachs, ziemianin z majątku Abramowice, gm. Zemborzyce w powiecie lubelskim, nr OW 26, pp. SN; 6) Stanisław Świeżawski, ziemianin z majątku Łykoszyn, gm. Telatyn w powiecie tomaszowskim, nr OW 27, pp. BBWR. 	<p style="text-align: center;"><u>POSŁOWIE:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Zdzisław Lechnicki, ziemianin z majątku Święcica w powiecie chełmskim, z listy państwowej, pp. BBWR.
<p style="text-align: center;"><u>SENATOROWIE:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1) August Popławski, doktor filozofii, ziemianin, nr OW 5, pp. BBWR, miejsce stałego zamieszkania: Warszawa. 	<p style="text-align: center;"><u>SENATOROWIE:</u></p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Jan Stecki, ziemianin, z listy państwowej, pp. BBWR, miejsce stałego zamieszkania: Warszawa.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie kart archiwalnych z APL, SPŁ, Wybory do Sejmu i Senatu – wykazy posłów i senatorów 1930–1931, sygn. 1201, k. 4 -11.

W wyborach parlamentarnych mandaty poselskie i senatorskie uzyskało łącznie dziewięciu ziemian pochodzących z Lubelszczyzny. Siedmiu z nich kandydowało z terenu województwa, zaś dwóch pozostałych spoza regionu. Byli to: poseł Z. Lechnicki właściciel majątku Święcica i senator J. Stecki z Łańcuchowa. Spośród czterdziestu czterech, spisanych na kartach archiwalnych, posłów

adwokat Henryk Świątkowski, rolnik Ignacy Tomaszewicz, rolnik Kazimierz Wojtaszko; zaś senatorami zostali: wiceprezydent m. Warszawy Ryszard Błędowski, dyrektor Podlaskiej Wytwórni Samolotów Jan Czerwiński, profesor Uniwersytetu w Wilnie Stefan Ehrenkreutz, publicysta Stanisław Kozicki, lekarz Bolesław Motz, lekarz Eugeniusz Wiszniewski, adwokat Aleksander Wyszynski. Natomiast pozostali posłowie wybrani poza obrębem województwa lubelskiego, pochodzącymi z tego terenu to: profesor gimnazjum Sergiusz Chrucki, profesor KUL Ignacy Czuma, żona lekarza Małgorzata Szpringierowa, lekarz Stanisław Wrona; zaś senatorowie to: profesor Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach Józef Sypniewski.

i senatorów z regionu lubelskiego, dziewięciu z nich wywodziło się ze środowiska ziemiańskiego.

Ziemiańskie z Lubelszczyzny, którzy weszli do parlamentu, jak Seweryn Czetwertyński czy Jan Stecki, często występowali w obronie interesów ziemiaństwa, zwłaszcza w kwestiach związanych z rolnictwem. Na jednym z posiedzeń Senatu J. Stecki zabrał głos w sprawie dotyczącej spadku cen na zboże. Przedstawił argumenty o szkodliwości tej sytuacji dla gospodarstw większych, należących do właścicieli ziemskich²⁴⁶. W odniesieniu do kryzysu politycznego, jaki miał miejsce po zamachu majowym, J. Stecki był zdania, że rolę ziemiaństwa określały dwa czynniki: charakter obywatelski i stanowisko gospodarcze. W 1928 roku pisał, że „charakter obywatelski sprawia, że ziemiańskie należą do świadomych warstw społecznych, czerpiąc naukę z dziejów narodu i tradycji, wiedzą, iż tylko na podstawach moralności i prawa może rozwijać się naród”²⁴⁷. W dalszej części enuncjacji autor nie poprzestał na zobrazowaniu stanu rzeczy oraz przedstawieniu tragicznej sytuacji warsztatów rolniczych, lecz posunął się znacznie dalej i wyjaśniał, iż „stanowisko gospodarcze ziemian sprowadza się do tego, że są właścicielami przedsiębiorstw wytwórczych oraz z drugiej strony grupą producentów rolnych ważnych dla wyżywienia kraju”²⁴⁸. Podkreślał przy tym, że praca ziemian na każdej płaszczyźnie miała się wiązać z poczuciem obowiązku wobec narodu²⁴⁹. W 1935 roku Seweryn Czetwertyński wypowiadał się w wielu innych dyskusjach sejmowych, na przykład dotyczących zagadnień budżetowych bądź pełnomocnictw rządu²⁵⁰.

Na łamach „Głosu Lubelskiego” prowadzono agitację w odniesieniu do wyborów parlamentarnych, aby wyborcy, popierający narodowców, nie brali udziału w głosowaniu²⁵¹. W innym artykule napisano, że w wyborach do Senatu „z województwa lubelskiego wymienia się kandydatów: byłego posła Lechnickiego, prezesa Lubelskiej Izby Rolniczej, byłego senatora Ehrenkreutza oraz byłego senatora Rostworowskiego. [...] Z góry wiadomo, że Obóz Narodowy w wyborach senackich, jak i sejmowych, udziału nie bierze”²⁵². Trudności w doborze sojuszników politycznych przez członków SN były wynikiem podziału organizacyjnego stronnictwa, zwłaszcza po przewrocie majowym. Stąd też akcja przedwyborcza nie cieszyła się już takim zainteresowaniem jak w poprzednich kadencjach parlamentarnych.

246. B. Gałka, *Ziemiańskie w parlamencie...*, s. 107 i n.

247. J. Stecki, *W obronie...*, s. 301.

248. Tamże, s. 301–302.

249. Tamże, s. 44.

250. *Rzeczywistość polityczna Państwa Polskiego. Postówie Narodowi Staniszkis i ks. Czetwertyński przemawiają w dyskusji budżetowej*, „Głos Lubelski”, 28 I 1935, nr 28, s. 2–3; *O pełnomocnictwach dla rządu. Przemówienie posła ks. Czetwertyńskiego*, „Głos Lubelski”, 26 III 1935, nr 84, s. 6.

251. *W niedzielę 8 września narodowcy nie głosują!*, „Głos Lubelski”, 7 IX 1935, nr 244, s. 5.

252. *Dziś odbywają się wybory do Senatu*, „Głos Lubelski”, 15 XI 1935, nr 252, s. 2.

Wybory do parlamentu IV kadencji (1935–1938) przyniosły ziemiaństwu minimalny wzrost liczby mandatów w porównaniu z ilością mandatów uzyskaną w wyborach do Sejmu III kadencji. Grono senatorów zasilili tacy ziemianie lubelscy jak: Kazimierz B. Fudakowski i Wojciech Rostworowski²⁵³. W Sejmie IV kadencji priorytetami w działalności politycznej ziemian stały się takie kwestie, jak: zagadnienia związane z konstytucją kwietniową, walka z parcelacją majątków i ich zawyżonym opodatkowaniem oraz zmagania z etatyzacją²⁵⁴. Pracą nad przygotowaniem konstytucji z 23 kwietnia 1935 roku zajął się senator Kazimierz B. Fudakowski²⁵⁵ oraz senator Wojciech Rostworowski²⁵⁶. W tym miejscu należy poświęcić kilka słów uwagi osobie W. Rostworowskiego (1877–1952). Był bratem wspomnianego wielokrotnie A. Rostworowskiego. Na początku XX wieku stał się właścicielem Jaszczowa, a następnie Rybczewic. Oba majątki sprzedał i opuścił Lubelszczyznę. Aktywnie uczestniczył w życiu politycznym. Należał do ścisłego grona osób pracujących nad projektem konstytucji kwietniowej²⁵⁷.

Przed wyborami parlamentarnymi w październiku 1938 roku na jednym z zebrań Stronnictwa Narodowego Kazimierz Rzewuski nawoływał wszystkich członków do rezygnacji z udziału w głosowaniu²⁵⁸. Ziemianin ten był posądzony o bojkot wyborów oraz akcję antywyborczą wśród własnej służby folwarcznej²⁵⁹. Do kampanii antywyborczej włączyli się też Stanisław Kowerski oraz syn Kazimierza Rzewuskiego, Janusz Napoleon, będący rządcą majątku Skierbieszów²⁶⁰. W jednym z dokumentów archiwalnych znajduje się pełny wykaz osób zamieszkałych bądź pracujących na terenie majątku Ewusin, które w wyniku zakazu właściciela nie głosowały podczas wyborów. Spośród pracowników odnotowano łącznie 42 osoby. Natomiast wśród członków rodziny, oprócz K. Rzewuskiego, na liście znajdowali się: jego żona Maria, matka Maria Rzewuska i dzieci: Eugeniusz, Janusz N. i Maria Izydora²⁶¹.

Według B. Gałka wybory do Sejmu i Senatu V kadencji, które odbyły się w listopadzie 1938 roku, przyniosły definitywną klęskę środowisku ziemiańskiemu. Natomiast na scenie politycznej swoją pozycję umocnili przedstawiciele warstwy chłopskiej, skupieni w partiach ludowych²⁶². Ostatecznie w wyniku wyborów

253. Szerzej na ten temat: B. Gałka, *Ziemiańskie w parlamencie...*, s. 141.

254. Tamże, 150 i n.

255. Tamże, s. 165.

256. S. J. Rostworowski, *Monografia rodziny Rostworowskich. Lata 1396–2012*, t. 2, Warszawa 2013, s. 1846–1848.

257. Tamże. Zob. też: T. z Fudakowskich Rostworowska, dz. cyt., s. 95. Wojciech Rostworowski ożenił się z Elżbietą Zyberk-Plater, tamże.

258. APL, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 144. Zob. też: A. Bąk-Pitucha, dz. cyt., s. 272.

259. APL, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 151 i 158. Zob. też: A. Bąk-Pitucha, dz. cyt., s. 273.

260. APL, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 151 i 172. Zob. też: A. Bąk-Pitucha, dz. cyt., s. 273.

261. APL, SPZ, SN 1935–1939, sygn. 185, k. 157.

262. Zob.: B. Gałka, *Ziemiańskie w parlamencie...*, s. 168.

do Sejmu weszło tylko kilku ziemian, a mianowicie: Feliks Karśnicki, Ludwik Pleszczyński i Czesław Krupski; zaś senatorami zostali: Kazimierz B. Fudakowski, Jerzy Giedroyc i Edward Morawski²⁶³. Zawiedzione oczekiwania ziemian często prowadziły do wyrażania przez nich wrogich poglądów, zwłaszcza pod adresem rządu, jak w przypadku Stanisława Kowerskiego czy Kazimierza Rzewuskiego²⁶⁴. Ostatni z wymienionych za swoje wypowiedzi na temat pracy obozu rządzącego został pociągnięty do odpowiedzialności karnej, jak to określono w jednym z meldunków pracowników Urzędu Wojewódzkiego do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, „za agresywne wystąpienia”²⁶⁵.

Działalność polityczna ziemian ograniczała się nadal do obrony majątków ziemskich przed parcelacją. Doszedł przy tym jeszcze jeden aspekt, który dotyczył głównie arystokracji. W lutym 1939 roku jeden z posłów, Józef Ostafina, złożył projekt ustawy o likwidacji ordynacji rodowych, którą przyjęto, zarówno w Sejmie, jak i w Senacie²⁶⁶. Ostatecznie wybuch II wojny światowej udaremnił wykonanie tej ustawy²⁶⁷.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego przedstawiciele warstwy ziemiańskiej starali się utrzymać, a nawet wzmocnić swoją pozycję, głównie dzięki pracy parlamentarnej. Na tej płaszczyźnie nie tylko konkurowali w akcjach przedwyborczych, ale również współpracowali z włościanami lub przedstawicielami inteligencji pochodzącymi ze wsi, jak w przypadku Seweryna Czetwertyńskiego²⁶⁸. W dyskusjach parlamentarnych ziemianie zabierali głos, zwłaszcza w kwestii związanej z reformą rolną²⁶⁹. Jednak obrona racji bytu własnej warstwy nie stanowiła wyłącznego powodu ich działalności politycznej²⁷⁰. Podejmowali się też zadań z zakresu problematyki społeczno-kulturalnej, jak np. obrony praw kobiet czy sprawy unitów wysiedlonych z głąb Rosji, którą zajmował się Seweryn Czetwertyński²⁷¹.

W ostatecznym rozrachunku, szczególnie na płaszczyźnie politycznej, ziemianie ponieśli porażkę. Główną przyczyną był brak poparcia społecznego. Wprawdzie udało się im zahamować niektóre procesy związane z reformą rolną, ale nie podążyły za tym koncepcje programowe oraz nie opracowano odpowiedniej

263. Tamże.

264. APL, SPZ, SN 1935–1938, sygn. 185, k. 151.

265. Tamże.

266. Zob.: Strona internetowa BS, www.bs.sejm.gov.pl, Sejm II RP, 5 kadencja (1939–1939), Sprawozdanie Komisji Prawniczej o zmianach wprowadzonych przez Senat w dniu 13 czerwca 1939 roku do uchwalonego przez Sejm w dniu 8 marca 1939 roku projektu ustawy o znoszeniu ordynacji rodowych (druki sejmowe nr 99 i 135), s. 1–6, [inf. z dn. 28.01.2012].

267. R. Jarocki, dz. cyt., s. 115–116; zob. też: B. Gałka, *Ziemianie w parlamencie...*, s. 170.

268. Zob.: A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 67.

269. W pracy parlamentarnej S. Czetwertyńskiego dominowała sprawa gospodarki rolnej; zob.: A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 70.

270. Szerzej na ten temat: W. Mích, *Ideologia...*, passim; zob. też: B. Gałka, *Ziemianie w parlamencie...*, passim.

271. Zob.: A. Gątarczyk, dz. cyt., s. 83.

strategii. Dodatkowo liczba ziemian zasiadających w parlamencie zmniejszała się w kolejnych kadencjach. Stowarzyszenia reprezentujące interesy ziemian wykazywały coraz mniejszą aktywność i były zbyt słabo zorganizowane.

3.3. Działalność samorządowa

Pracę instytucji samorządu terytorialnego w poszczególnych regionach państwa regulowały różne akty prawne. Na ziemiach byłego Królestwa Polskiego podstawy prawne opierały się na ukazie carskim z 1864 roku, który w 1918 roku został częściowo znowelizowany i uzupełniony²⁷². W województwach wschodnich, m.in. w białostockim, pracę samorządu gminnego regulowało rozporządzenie z 1919 roku. W byłym zaborze pruskim działalność omawianej jednostki terytorialnej wyznaczała ustawa z 1891 roku, zaś w Galicji ustawa Sejmu Krajowego z 1866 roku²⁷³. Jednolite przepisy normalizujące pracę samorządu terytorialnego zostały wydane w 1933 roku²⁷⁴. Wśród ziemian, którzy czynnie pracowali nad kwestią prawa wyborczego w samorządzie, był J. Stecki, który przygotował propozycje dotyczące ordynacji miejskiej i gminnej²⁷⁵. Ponadto, jak podkreśliła badaczka kwestii samorządu terytorialnego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej Monika Sidor, dzięki aktywności J. Steckiego udało się zorganizować w Lublinie w 1918 roku zjazd 28 ukonstytuowanych sejmików powiatowych²⁷⁶.

Spośród właścicieli ziemskich było kilku, którzy czynnie pracowali w instytucjach rządowych i samorządowych, jak np. F. Lechnicki, K. Rzewuski, J. Stecki czy J. Zawadzki. Większości jednak nie imponowała kariera polityczna, zwłaszcza w wymiarze ogólnokrajowym. Częściej jednak wracali do swoich rodzinnych majątków położonych na wsi i tam starali się wykorzystywać wiedzę zdobytą na uczelniach krajowych lub zagranicznych, jak np. R. Ślaski właściciel majątku Wyżnianka w powiecie janowskim, który ukończył studia w Wyższej Szkole Przemysłowej w Brukseli²⁷⁷.

272. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1987, s. 481. Roman Tokarczyk stwierdził, że: „zmiany ustrojowe dokonywane przez władze carskie w Królestwie Polskim po klęsce Powstania Styczniowego miały na celu przyspieszenie procesów rusyfikacyjnych. [...] Zmiany w strukturze władzy gminnej: na miejsce wójtów – dziedziców ukaz powoływał wójtów – chłopów. W dobrach ordynackich oznaczało to, że Zamoyski przestawał być wójtem z urzędu, a jego miejsce zajmował wójt – włościanin pochodzący z wyboru”; tenże, *Turobin. Dzieje miejscowości*, Lublin 2002, s. 212.

273. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 481. Zob. też: H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2004.

274. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, dz. cyt., s. 481–482.

275. Szerzej zob.: M. Sidor, dz. cyt., s. 57–58.

276. Tamże, s. 61.

277. J. Marczyk, *Prezydenci miasta Lublina 1918–1939*, Lublin 1994, s. 88.

Jedną z płaszczyzn działalności politycznej miała być praca w samorządach. Sądono, że udział ziemian w administracji terytorialnej będzie przeciwdziałać uprzedzeniom klasowym oraz zabezpieczy interesy warstwy ziemiańskiej²⁷⁸. Praca ziemian na stopniu lokalnym była też wyrazem troski o przyszłość regionu. Nierzadko zdarzało się, że mieszkańcy wsi wybierali do jednostek terytorialnych swoich przedstawicieli z kręgu ziemiaństwa. Byli to zazwyczaj ludzie, którzy cieszyli się autorytetem wśród lokalnej społeczności. Na potwierdzenie powyższych enuncjacji warto przytoczyć przykład właściciela Niedrzwicy Kościelnej M. Mazurkiewicza, który zyskał poparcie środowiska chłopskiego²⁷⁹. Dwukrotnie piastował urząd wójta gminy Niedrzwica, w latach 1916–1922 i 1926–1928. Na początku 1918 roku, dzięki zajmowanemu stanowisku, z własnej inicjatywy interweniował u władz państwowych o uwolnienie z aresztu Ignacego Piosia, późniejszego wójta. Okoliczni chłopi cenili go za oddanie sprawom społecznym²⁸⁰. Kolejnym czynnym działaczem samorządowym wywodzącym się z ziemiaństwa był F. Lechnicki, który w latach 1917–1939 pracował na rzecz Sejmiku i Wydziału Powiatowego w Chełmie²⁸¹ oraz piastował funkcję prezesa Wojewódzkiego Związku Kółek Rolniczych²⁸².

Rozważając temat wspólnej pracy obydwu środowisk na płaszczyźnie regionalnej należy dodać, iż w wyniku przemian politycznych i gospodarczych, jakie miały miejsce po odzyskaniu niepodległości, świadomość postępującej radykalizacji chłopów powodowała, iż ziemianie poszukiwali szerszego z nimi kontaktu i współdziałania w samorządzie terytorialnym, gospodarczym oraz organizacjach działających na wsi²⁸³. Próba nawiązania współpracy ziemian z ludnością chłopską nastąpiła wraz z powołaniem na mocy Rozporządzenia Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych, z dnia 23 marca 1920 roku, gminnych, powiatowych i wojewódzkich komitetów pomocy rolnej. W ich skład wchodziłi przedstawiciele organizacji rolniczych, samorządu terytorialnego oraz miejscowej

278. W. Mich, *Związek Ziemian...*, s. 257. Badacz W. Mich podkreślał jednocześnie, iż mimo starań Związku Ziemian w Warszawie w drugiej połowie lat dwudziestych udział ziemian w sejmikach powiatowych był niemal we wszystkich województwach niewielki. Tylko w województwie warszawskim wynosił 13% radnych. Dla porównania w białostockim stanowił 6,8%, w kieleckim 6%, w lubelskim 6,9%, zaś w łódzkim 7,9%; tamże, s. 261. Por.: M. Sidor, dz. cyt., s. 63.

279. J. Głębowa, dz. cyt., s. 31. Mieczysław Mazurkiewicz ożenił się z mieszczańką Olgą z Muszyńskich; tamże, s. 123.

280. Tamże, s. 132–134.

281. Strona internetowa Biblioteki Sejmowej, www.bs.sejm.gov.pl, Parlamentarzyści RP – Felicjan Lechnicki, [inf. z dn. 10.11.2011 r.].

282. K. Rzepecki, T. Rzepecki, dz. cyt., s. 62. Felicjan Lechnicki jako prezes często przewodniczył zjazdom kółek rolniczych nie tylko z województwa lubelskiego, ale także z wołyńskiego; zob.: *Doroczny Zjazd Kółek Rolniczych*, „Ziemia Lubelska”, 11 VI 1922, nr 156, s. 3.

283. Zob. na przykładzie: M. B. Markowski, *Obrona województwa kieleckiego przed próbami jego likwidacji w latach 1919–1939*, „Studia Kieleckie”, 1992, nr 2, s. 35–52; tenże, *Współdziałanie...*, s. 304.

władzy państwowej. Obok siebie zasiadali reprezentanci warstwy ziemiańskiej i chłopskiej, którzy współdziałali w środowisku wiejskim²⁸⁴. Część z nich zasilą szereg Centralnego Towarzystwa Rolniczego, Wojewódzkiego Komitetu Pomocy Rolnej w Lublinie czy Związku Ziemiaków.

W okresie międzywojennym zgłaszano postulaty zwiększenia aktywności ziemian w samorządach. Według niepełnych danych w pierwszych latach Druhej Rzeczypospolitej w 248 sejmikach powiatowych przedstawiciele wsi, tj. chłopi i ziemianie, liczyli łącznie 5244 radnych, tj. 78,9% ogółu. Ziemianie natomiast stanowili 11,7% ogółu i 14,8% reprezentantów wsi. Wśród osób pochodzenia ziemiańskiego wchodzących w skład sejmików powiatowych było około 775 ludzi²⁸⁵.

W wyniku wyborów samorządowych, które odbyły się 23 lutego 1919 roku, a uzupełniające miały miejsce 5 maja 1921 roku, do Rady Miejskiej miasta Lublina weszli m.in. Cz. Szczepański (reprezentujący prawicę społeczną) i R. Ślaski (ZLN)²⁸⁶. W wyborach z 1922 roku do Rady Miejskiej w Lublinie blok narodowy uzyskał większość, prowadząc od tego momentu dość ożywioną działalność, w szczególności na terenie następujących gmin: Jastków, Konopnica i Piaski. Zorganizowano tam koła gminne i wiejskie, w których aktywnie działał Roman Ślaski²⁸⁷. O pracach samorządów na terenie województwa lubelskiego pisano w 1929 roku na łamach „Ziemi Lubelskiej”, podając, iż około 1500 osób brało aktywny udział w działaniach administracji lokalnych, przeważnie pełniąc funkcję członków różnych komisji. Obliczono, że w województwie istniało w ówczesnym czasie siedemdziesiąt sześć gmin, zaś w każdej z nich zasiadało po dwunastu radnych²⁸⁸.

Pojawiały się też krytyczne oceny pracy niektórych samorządowców. W jednym z artykułów padały zarzuty pod adresem Maurycego Zamoyskiego i jego plenipotenta, Stanisława Moskalewskiego. Pisano o funkcjonowaniu na terenie Lubelszczyzny „Republiki Zamojskiej”, na czele której stał wspomniany S. Moskalewski, „a w ukryciu ordynat Zamoyski”. Udowodniano, iż „plenipotent

284. Tenże, *Współdziałanie...*, s. 304.

285. *Ziemiaństwo w pracy społecznej*, red. S. Miklaszewski, Warszawa 1929, s. 19.

286. APL, SPL, Dane dotyczące składu Rady Miejskiej m. Lublina, sygn. 465, k. 9. Pozostali to: Stanisław Borkowski (ChD), Adam Chojnacki (PPS), Stanisław Choma (PPS), Józef Chyła (PPS), Jan Czarnecki (PPS), Waclaw Dolak (ZLN), Stanisław Dylewski (prawica społeczna), Stanisław Kaczkowski (ZLN), ks. Florian Krasuski (ZLN), Ignacy Kubecki (PPS), Adam Majewski (ZLN), Marian Malinowski (PPS), Michał Milewski (ZLN), Władysław Modrzewski (ZLN), Wanda Papiewska (PPS), Tomasz Pleskaczyński (ZLN), Kazimierz Pryliński (ZLN), Władysław Skarżyński (ZLN), Waclaw Radzikowski (ZLN), Jan Turczynowicz (obóz „Młodej Polski”), Władysław Wojciechowski (ZLN) i Leontyna Zakrzewska (PPS).

287. Tamże, Sprawozdanie z działalności ZLN na terenie powiatu lubelskiego, sygn. 186, k. 7. Inni działacze to: Stanisław Borkowski, Jan Filipowicz, Jan Juściński, Michał Milewski, Władysław Modrzewski, T. Pleskaczyński, Waclaw Radzikowski, Adolf Radzki i Władysław Wojciechowski.

288. *Prace samorządów województwa lubelskiego, „Ziemia Lubelska”*, 2 II 1929, nr 33, s. 6.

ordynata, zostawszy wojewodą, poobsadzał swymi ludźmi wszystkie wybitniejsze placówki administracyjne. Brat p. wojewody Feliks Moskalewski przystąpił do kierowania redakcją endeckiego „Głosu Lubelskiego”. Domagano się upadku tejże „Republiki” i ustąpienia ze stanowisk obydwu braci²⁸⁹, co miało miejsce jedynie w przypadku S. Moskalewskiego, którego na stanowisku wojewody zastąpił Antoni Remiszewski²⁹⁰. W artykule piętnującym poczynania administracji Ordynacji Zamojskiej, pisano również o wydatkach zagranicznych ordynata Maurycego Zamoyskiego²⁹¹. Chodziło tu zapewne o finansowanie Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, w latach 1917–1919, na który hrabia nie żałował własnych środków materialnych. Ponadto, kiedy w 1919 roku został posłem Reczypospolitej we Francji i sprawował ten urząd do 1924 roku, nie otrzymując funduszy państwowych, musiał sam opłacać tę placówkę dyplomatyczną²⁹². Była to więc krytyka z gruntu niesłuszna.

Na podstawie wykazu pracowników gminnych powiatu lubelskiego, który sporządzono w 1925 roku, udowodniono, że ziemianie brali czynny udział w pracach samorządu terytorialnego²⁹³. W gminie Bychawa stanowisko wójta piastował Józef Przewłocki²⁹⁴. W Jastkowie członkiem Rady Gminnej był Jan Grabowski oraz Władysław Zawadzki, zaś w Jaszczowie funkcję tę pełnił Jan Chomicz²⁹⁵. Wójtem w Mełgwi został Kazimierz Drecki, a wśród radnych znalazł się Kazimierz Hajkowski²⁹⁶. Witold Kleniewski, właściciel majątków: Lemszczyzna i Szczekarków w powiecie puławskim, działał jako wójt gminy Szczekarków oraz członek Wydziału Powiatowego²⁹⁷.

W powiecie łukowskim J. Zawadzki z majątku Ryżki był członkiem Rady Gminnej i Sejmiku Łukowskiego. Ziemianin należał do Stronnictwa Narodowego, jednak w czasie wyborów parlamentarnych z 1935 roku przeszedł do

289. *Uwolnić Województwo Lubelskie od ludzi nieodpowiednich*, „Ziemia Lubelska”, 21 V 1926, nr 113, s. 2. O pracy administracji Ordynacji Zamojskiej, zob.: J. Janicka, *Administracja Ordynacji Zamojskiej w okresie rządów Maurycego hrabiego Zamoyskiego*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 81–90.

290. Zob.: *Dlaczego wojewoda Moskalewski musiał ustąpić*, „Ziemia Lubelska”, 24 X 1926, nr 266, s. 2. Janusz Korga w swoim artykule cytował słowa K. B. Fudakowskiego, który wspominał S. Moskalewskiego jako aktywnego działacza w pracy konspiracyjnej, zwłaszcza na rzecz ludności wiejskiej, zob. tenże, *Działalność społeczno-polityczna Kazimierza Bogdana Fudakowskiego*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich...*, s. 95. *Witamy panie wojewodo lubelski, życząc jak najlepszych wyników w pracy*, „Ziemia Lubelska”, 4 XI 1926, nr 276, s. 2. Antoni Remiszewski był uprzednio starostą w Łodzi.

291. *Uwolnić...*, s. 2.

292. Zob.: J. Jakubowicz, dz. cyt., s. 366–367.

293. APL, SPL, Wykazy imienne wójtów, ich zastępców i członków rad gminnych powiatu lubelskiego 1925, sygn. 876, k. 1–28.

294. Tamże, k. 9.

295. Tamże, k. 12–13.

296. Tamże, k. 17.

297. *Ziemianie polscy w XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 8..., s. 63.

BBWR²⁹⁸. W pracach samorządu powiatu łukowskiego brał czynny udział Paweł Heinzelmach, administrator majątku Wojcieszków, będąc członkiem Komisji Drogowej. Był też prezesem Zarządu OSP w Wojcieszkowie. Inny ziemianin, reprezentujący wymieniony wyżej powiat, Józef Łękawski z Charlejowa, sympatyk BBWR, pełnił funkcję członka Rady Gminnej oraz Zarządu mleczarni spółdzielczej w Krzówce i prezesa Zarządu OSP w Charlejowie²⁹⁹. Praca w samorządach nie ograniczała się jedynie do pełnienia powyżej wymienionych godności.

Skład osobowy Chełmskiego Wydziału Powiatowego, bok przedstawicieli środowiska chłopskiego i miejscowej inteligencji, zasilali również ziemianie tacy jak: Tadeusz Kozerski, Felicjan Lechnicki i Kazimierz Rzewuski³⁰⁰. W pracach poszczególnych gmin uczestniczyli ci ziemianie, którzy byli z reguły właścicielami majątku znajdującego się w pobliżu miejscowości będącej siedzibą gminy, co udowodniono w oparciu o źródła archiwalne³⁰¹.

Na łamach „Ziemi Lubelskiej” pisano o nieodpowiednim gospodarowaniu pieniędzmi przez sejmik lubelski. Ten materiał prasowy wskazał na czynny udział w pracach samorządu terytorialnego kolejnego ziemianina Józefa Dreckiego, który w 1926 roku przewodniczył Komisji Rewizyjnej, obradującej w Lublinie. W artykule przedstawiono realne dokonania sejmiku – m.in.: dwa szpitale, szkoła rzemieślnicza, średnia szkoła ogrodnicza i dom przeznaczony na bursę³⁰². Reasumując, pomimo konstruktywnej krytyki, która pojawiała się w trakcie pracy sejmiku, realne dokonania samorządowców, w tym J. Dreckiego, okazały się sukcesem.

Analiza źródeł dotyczących nazwisk starostów poszczególnych powiatów na obszarze Lubelszczyzny wykazała, że na omawianym stanowisku nie było

298. APL, SPL, Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych w Łukowie 1929–1935, sygn. 258, k. 61. Wspomniany ziemianin J. Zawadzki brał aktywny udział w pracach samorządu obok chłopów: Wacława Grochowskiego sympatyka BBWR, należącego potem do Stronnictwa Chłopskiego; Bronisława Bogdanowicza – posła na Sejm z Bloku Katolicko-Narodowego, Leona Walczaka, Józefa Górczyńskiego sympatyka „Wyzwolenia”, Henryka Borkowskiego ze Stronnictwa Chłopskiego; felczera Apolinarego Sułkowskiego z Serokomli należącego do PSL „Wyzwolenie” – członka zarządu OSP w Serokomli, zarządu sklepu spółdzielczego i Kasy Stefczyka, oraz Piotra Mateńko z Fiukówki rolnika, pełniącego funkcję naczelnika OSP i członka Zarządu Spółdzielni Mleczarskiej w Fiukówce.

299. Tamże, k. 62. O innym ziemianinie J. Dmochowskim z Jeleńca napisano, iż „w pracach samorządu udziału nie bierze, pracuje na terenie kółek rolniczych, a w czasie wyborów aktywnie pracował na rzecz BBWR”; tamże, k. 63.

300. *Samorząd powiatu chełmskiego*, „Ziemia Lubelska”, 11 XI 1928, nr 312, s. 13. Obok wymienionych w Wydziale Powiatowym byli też: Janusz Mostowski, małorolny, Aleksander Watrakiewicz, wójt, i Florian Werykiewicz, małorolny. Przewodniczącym zaś samorządu powiatu chełmskiego był Bronisław Bagiński.

301. APL, SPL, Wykazy imienne wójtów, ich zastępców i członków rad gminnych powiatu lubelskiego 1925, sygn. 876, k. 1–28; tamże, SPL, Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych w Łukowie 1929–1935, sygn. 258, k. 61–63.

302. *Nieporządki w gospodarce Sejmiku lubelskiego*, „Ziemia Lubelska”, 3 IX 1926, nr 215, s. 3.

zbyt wielu ziemian. Jedynie w Starostwie Zamojskim funkcję tę pełnił Antoni Potocki³⁰³.

Należy wspomnieć, że wśród czołowych działaczy samorządu lubelskiego znaleźli się też wywodzący się ze środowiska ziemiańskiego prezydenci miasta Lublina: Czesław Szczepański (1885–1961) i Roman Ślaski (1886–1963)³⁰⁴. Czesław Szczepański był synem Tomasza Szczepańskiego, właściciela majątku Janowice oraz Struży koło Biskupic w powiecie lubelskim, którą w 1922 roku kupił od Ludwika Popławskiej³⁰⁵. W 1918 roku Czesław Szczepański w wyniku wyborów samorządowych został radnym z listy Społecznego Komitetu Wyborczego, w którym skupieni byli ludzie z endecji i chadecji. W 1919 roku został wybrany na urząd prezydenta miasta Lublina³⁰⁶. Pełniąc już ten urząd, zapoczątkował modernizację miasta³⁰⁷. Zaangażowanie w poprawę jakości życia mieszkańców miasta towarzyszyło Szczepańskiemu przez cały okres jego prezydentury. Do wartościowych inwestycji należały: budowa gazociągu i elektrowni miejskiej. W tym celu Szczepański zwrócił się o pożyczkę do firmy Ulen and Co³⁰⁸. Na jednym z posiedzeń Rady Miasta składał wyjaśnienia na temat powyższej firmy, tłumacząc, iż „byli to kapitaliści belgijscy, a nie amerykańscy”. Zamierzał z zaoszczędzonej przez miasto, kwoty 400 000 dolarów zbudować rurociąg gazowy, którego koszt wyliczył na 25 000 dolarów. Pozostałą sumę chciał zainwestować

303. APL, SPL, 1919–1939, Wykaz imienny Starostów Rzeczypospolitej Polskiej 1923, sygn. 40, k. 4. W Starostwie Biłgorajskim funkcję starosty piastował Stanisław Uzarski; w Białskim Józef Rudnicki; w Chełmskim Stanisław Dąbski; w Hrubieszowskim Bolesław Zamościk; w Janowskim Mieczysław Kleczyński; w Krasnostawskim Wacław Krzyżanowski; w Janowskim (dawnym konstantynowskim) Zenon Łopuski; w Lubelskim Adolf Krauze; w Lubartowskim Karol Zalewski; w Łukowskim Michał Słomiński; w Puławskim Zygmunt Skrzyński; w Siedleckim Edmund Koślacz; w Sokołowskim Tadeusz Majewski; w Tomaszowskim Tadeusz Eytner; w Węgrowskim Zygmunt Lipowski i we Włodawskim dr Kazimierz Wielanowski.

304. Więcej na ten temat zob.: J. Marczuk, dz. cyt., s. 5, 87. W dwudziestoleciu międzywojennym urząd prezydenta miasta Lublina piastowali w kolejności: adwokat J. Turczynowicz (1918–1919), Cz. Szczepański (1919–1927), poseł Antoni Pączek z Warszawy (1927–1929), radca ministerialny Seweryn Czerwiński (1929), Józef Piechota (1929–1936), Bolesław Liszkowski (1937–1939) i działacz samorządowy Roman Ślaski (1939); tamże, s. 5. Pierwszym prezydentem Lublina był wspomniany wyżej J. Turczynowicz (1885–1934), którego wybrano na ten urząd jeszcze w październiku 1918 roku. Po przegranych wyborach samorządowych w 1919 roku objął funkcję prezesa Rady Miejskiej miasta Lublina; tamże, s. 5 i 18.

305. *Ziemiańskie polscy...*, cz. 5, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 2000, s. 164–165. Wcześniej, tj. w 1915 roku, ojciec Cz. Szczepańskiego Tomasz (1855–1939) wydzierżawił majątek Świdnik Duży w powiecie lubelskim. Po jego śmierci właścicielem Struży stał się młodszy syn Mieczysław Piotr Szczepański (1893–1981).

306. Tamże, s. 23–26. Czesław Szczepański nigdy nie należał do żadnej z istniejących wówczas partii politycznych, jednak sam sympatyzował z endecją.

307. APL, Akta Magistratu m. Lublina (dalej AML), Wydział Budowlany, sygn. 45, protok. nr 2 posiedz. RM z 5 II 1925, k. 4.

308. Tamże, Wodociągi i kanalizacja miasta Lublina, 1924–1947, sygn. 1, k. 1–3; tamże, sygn. 41, k. 31.

w powstanie elektrowni miejskiej³⁰⁹. Po wielu staraniach uzyskał w 1927 roku pozwolenie z Ministerstwa Robót Publicznych na budowę elektrowni i elektryfikację miasta³¹⁰.

Roman Ślaski był związany z pracami samorządu lubelskiego przez trzydzieści jeden lat. Urodził się w majątku Wyżnianka w powiecie janowskim, który odziedziczył po ojcu Stanisławie. Na stanowisko prezydenta Lublina powołał go w 1939 roku wojewoda Jerzy de Tramecourt. Roman Ślaski aktywnie działał również w Związku Ludowo-Narodowym, a od 1919 roku był redaktorem endeckiego „Głosu Lubelskiego”³¹¹. Przewodniczył też Radzie Gospodarczej w Magistracie miasta Lublina³¹².

W tym miejscu warto przypomnieć o dokonaniach Henryka Sachsa, właściciela majątku Abramowice, który w 1920 roku na rzecz upiększania miasta Lublina rozparcelował kilkadziesiąt morgów ziemi położonej obok Kośminka. Przykład ten stanowił ważny aspekt w działalności ziemian, który być może nie dotyczył bezpośrednio pracy w samorządzie, ale świadczył o zainteresowaniu H. Sachsa sprawami rekreacyjnymi Lublina. Uzyskane parcele przeznaczył na place miejskie i przekazał je Magistratowi bezpłatnie. Z czasem działki stały się własnością ludzi niezamożnych, na co władze miasta wydały pozwolenie. Jednak w wyniku powstałego projektu tworzenia ogrodów miejskich, place te stały się przyczyną konfliktu, gdyż Magistrat zażądał od mieszkańców, przymusowo przekazania części działek, na rzecz utworzenia tam ogródków miejskich³¹³.

W wyborach samorządowych z 1927 roku skład Głównego Komitetu Wyborczego stanowili: przewodniczący sędzia Ludwik Harasiewicz, członkowie: Stanisław Brzeziński, Władysław Czarnecki, Stanisław Kalinowski, Józefa Kunicka, Teodor Miller, Zygmunt Nowiński, Lech Szper i Stefan Uziębło. W lokalu wyborczym, znajdującym się w Szkole Ogrodniczej, Komitetowi Wyborczemu

309. *Z posiedzenia Rady Miejskiej, „Ziemia Lubelska”, 6 I 1927, nr 5, s. 2.* Na łamach „Ziemi Lubelskiej” pojawiały się głosy popierające budowę elektrowni, jako obiektu niezbędnego dla funkcjonowania miasta, zob.: *Rozwój elektrowni lubelskiej, „Ziemia Lubelska”, 22 VII 1929, nr 197, s. 3.* W 1928 roku firma Ulen & Company wystosowała do Magistratu miasta Lublina list polecony, w którym napisano: „Przesyłamy w załączeniu czek [...] wystawiony na sumę 1822,45 złotych polskich. Powyższa suma przedstawia opłatę na rzecz Kasy Chorych za tydzień kończący się z dniem 15 lutego 1928 roku. Załączamy również listy, wykazujące wszystkie potrącenia”, zob.: APL, AML, Wydział Kancelarii Rady Miejskiej, Pismo Firmy Ulen & Company do Magistratu m. Lublina z dnia 18 lutego 1928 r., sygn. 26, k. 142. Projekt uzyskał poparcie mieszkańców Lublina i został zrealizowany, zob.: *Krok w krok za „Ulenem”, który nie przerwał prac, „Głos Lubelski”, 6 I 1927, nr 5, s. 4; Co zrobiła firma „Ulen & Co”? Wycieczka prasy lubelskiej na miejskie roboty inwestycyjne, „Głos Lubelski”, 8 XII 1927, nr 337, s. 5.*

310. APL, AML, Wydział Budowlany, sygn. 219, k. 32–52.

311. J. Marczyk, dz. cyt., s. 87–89. Roman Ślaski był żonaty z Eugenią Górczak, nauczycielką i działaczką Macierzy Szkolnej. Po I wojnie pracował przez kilka lat jako wykładowca KUL.

312. S. Kowerski, *Utworzenie Rady Gospodarczej m. Lublina, „Ziemia Lubelska”, 26 V 1925, nr 135, s. 3.*

313. *O przyszłość nowej dzielnicy, Kośminka. Przed zebraniem Komisji w celu zakończenia sporu między właścicielami placów miejskich na Kośminku i Majdanku, „Ziemia Lubelska”, 1 X 1925, nr 238, s. 2.*

przewodniczył Jan Przegaliński, sędzia Sądu Okręgowego. W punkcie wyborczym na Placu Litewskim, w salach Towarzystwa Łowieckiego pracą kierował Adam Berger, podprokurator Sądu Okręgowego. Wśród członków Komisji znalazł się F. Moskalewski. W skład Komitetu Miejskiego, w lokalu przy ul. Bernardyńskiej zasiadał ziemianin Waław Łabędzki i Janina Sowińska. W sali Miejskiego Komitetu Wyborczego przy ul. Przemysłowej przewodniczył Leon Kwiatkowski, dyrektor Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń. Na czele Komisji przy ul. Łęczyńskiej stała Maria Domańska, zaś w drugim lokalu na tej samej ulicy prezesował Adam Gnoiński, radca prawny Urzędu Ziemskiego. W jednej z ostatnich placówek Miejskiego Komitetu Wyborczego, przy ul. Wrotkowskiej, rezydował Stefan Ciświcki³¹⁴. W wyniku wyborów z 1927 roku do Sejmiku powiatu lubelskiego weszli następujący ziemianie: Antonina Kołaczkowska z ZLN; Witold Łoś z ramienia ChN; Stefan Kowerski, który reprezentował już wówczas OWP i Henryk Sachs z ZLN³¹⁵.

Na jednym z wystąpień w parlamencie w 1935 roku poseł S. Czetwertyński krytykował procedurę wyborów do rad gminnych, w których narzucano ludziorom wybór radnego z listy poszczególnych kandydatur. Poseł uważał to za niewłaściwe postępowanie, które „wytwarza brak poszanowania dla władzy. [...] Społeczeństwo polskie zasługuje na lepszych ludzi. [...] Taka sytuacja jest nie do pomyślenia, by prosty obywatel ze wsi idąc do starosty, miał wrażenie, że starosta jest gorszym człowiekiem od niego”³¹⁶. Dezaprobował również postawę władz, które stosując przymus i nacisk wobec obywateli, nie przestrzegały w ten sposób prawa.

W kontekście organizacji samorządów, na jednym ze spotkań członków Stronnictwa Narodowego w Zamościu odbywanym pod przewodnictwem prezesa Stanisława Kowerskiego, wystąpił K. Rzewuski. Odnosił się krytycznie do ustawy o ordynacji wyborczej do samorządów miast wydzielonych, która dopuszczała do wyboru związek zawodowe i izby rzemieślnicze. Podkreślił też, że w większych miastach wymienione organizacje skupiały znaczną liczbę Żydów, co dawało im możliwość kierowania Zarządami Miast i Radami Miejskimi³¹⁷.

314. *Skład Komitetów i lokali wyborczych w Lublinie*, „Ziemia Lubelska”, 28 V 1927, nr 145, s. 3.

315. APL, SPL, *Opinie o członkach Rady Miejskiej i Sejmiku Powiatowego w Lublinie 1927*, sygn. 465, k. 7. Inni członkowie Sejmiku to: Jan Dygala (PSL „Wyzwolenie”), Tadeusz Fabianowski (ZLN), Antoni Gorzel (PSL „Wyzwolenie”), Mirosław Kajetan (Stronnictwo Chłopskie), Stanisław Kasprzak (PSL „Piaś”), Andrzej Koter (PSL „Wyzwolenie”), Wiktor Krzeszowski (PSL „Piaś”), Jan Kulik (Stronnictwo Chłopskie), Andrzej Maj (PSL „Piaś”), Józef Mazur (Stronnictwo Chłopskie), Mieczysław Mazurkiewicz (ZLN), Piotr Mordel (ZLN), Leon Nowakowski (ZLN), Ignacy Pioś (PSL „Piaś”), Stanisław Płaszczewski (PSL „Wyzwolenie”), Stanisław Podsiadły (Stronnictwo Chłopskie), Józef Słowikowski (PSL „Wyzwolenie”), Aleksander Skoniecki (bezparyjny), Józef Stec (PSL „Wyzwolenie”), Wincenty Winiarski (PSL „Piaś”), Jan Zieliński (PSL „Piaś”), Stanisław Żmuda (Stronnictwo Chłopskie).

316. *Rzeczywistość polityczna...*, s. 3.

317. APL, SPZ, *Stronnictwo Narodowe 1935–1939*, sygn. 185, k. 72.

Omawiając udział ziemian w pracy samorządów trzeba wspomnieć, że w 1928 roku zorganizowano w Lublinie Wojewódzki Zjazd Samorządowy, którego tematem przewodnim była kwestia melioracji w gospodarstwach wiejskich. Zebraniu przewodniczył wojewoda A. Remiszewski. Prezydium zjazdu tworzyli m.in.: poseł F. Lechnicki i poseł Antoni Rostworowski. W posiedzeniu wzięli też udział S. Turczynowicz, który był wówczas szefem Wydziału Melioracyjnego Państwowego Banku Rolnego, oraz posłowie: Irena Kosmowska i Z. Lechnicki³¹⁸. Na spotkaniu podkreślono wagę poruszonych spraw, zwłaszcza w kontekście rozwoju lubelskiej wsi.

W 1929 roku odbył się w Lublinie zjazd głównych działaczy wojewódzkich, których w prasie lubelskiej określono mianem „gospodarzy przebudowy wsi polskiej”³¹⁹. Otwarcia dokonał wojewoda A. Remiszewski, potem zaś kolejno wystąpili prelegenci z referatami. Na koniec zjazdu odczytano depesze od ministrów: Staniewicza, Przedpełskiego, Rudowskiego, Fudakowskiego i Ostrowskiego, wskazujące na priorytetowe zadania, które należało wykonać dla dobra interesów wsi. Powołano również na stanowisko prezesa Wojewódzkiego Towarzystwa Organizacji i Kółek Rolniczych, działacza ziemiańskiego – Z. Sobieszczańskiego z Węgłina³²⁰.

Należy wspomnieć o spotkaniach okazjonalnych, które skłaniały do organizowania zebrań o szerszym zasięgu, jak np. w styczniu 1929 roku, kiedy wojewoda lubelski A. Remiszewski przyjmował życzenia dla Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej i rządu. Wśród składających powinszowania znaleźli się: przedstawiciele samorządu, sądownictwa, wojskowi, członkowie Rady Adwokackiej, delegaci Uniwersytetu Lubelskiego, przedstawiciele instytucji bankowych i Związku Ziemian. Byli to m.in.: ks. Józef Kruszyński – rektor Uniwersytetu, Stefan Choma – wiceprezydent Lublina, dr Franciszek Niżyński – dyrektor Banku Gospodarstwa Krajowego, Zygmunt Sobieszczański – prezes Związku Ziemian, Stefan Czarniecki reprezentujący Okręgowy Inspektorat Pracy, Mieczysław Pajdowski – Wojewódzki Związek Kółek Rolniczych, Czesław Kozłowski z Rady Okręgowej Towarzystwa Rolniczego, Stefan Gołygowski z Rady Wojewódzkiej Centralnego Związku Osadników, Stefan Sikorski ze Związku Młodzieży Wiejskiej Województwa Lubelskiego, i wielu innych³²¹.

W kwestii wyborów samorządowych na uwagę zasługiwało wydarzenie z 1933 roku na terenie powiatu tomaszowskiego, kiedy porządek wyborów do

318. *Z obrad Wojewódzkiego Zjazdu Samorządowego w sprawach melioracji rolnych i odbudowy wsi polskiej*, „Głos Lubelski”, 16 XII 1928, nr 346, s. 6. Pozostali to: poseł Maksymilian Malinowski, Sebastian Miazga i Andrzej Willas.

319. *Wojewódzki Zjazd dla gospodarzy przebudowy wsi polskiej*, „Głos Lubelski”, 9 XII 1929, nr 337, s. 1.

320. Tamże.

321. *Życzenia Noworoczne dla P. Prezydenta Rzeczypospolitej i Rządu złożone w dniu onegdajszym na ręce p. wojewody A. Remiszewskiego*, „Ziemia Lubelska”, 3 I 1929, nr 3, s. 2.

Rad Gromadzkich naruszył Kazimierz Ligowski, właściciel majątku w Korhyniach³²². Ziemianin kandydował na radnego. Na liście wybranych nie odnalazł swoich personaliów, co wywołało jego sprzeciw. Donośnym głosem żądał od przewodniczącego Komisji Wyborczej unieważnienia głosowania. Usiłował też siłą wejść do lokalu wyborczego. W konsekwencji, jak napisano w sprawozdaniach, „wezwał członków Komisji tonem rozkazującym, do niepodpisywania protokołu wyborczego. Wyborcy dotychczas spokojni, widząc takie zachowanie się p. Ligowskiego, jako inteligenta i „dziedzica”, zaczęli popierać jego żądania”³²³. Powyższy przykład świadczył o interwencyjnym zachowaniu osób wywodzących się z warstwy ziemiańskiej, w tym przypadku K. Ligowskiego, choć podobne zachowania wykazywał też K. Rzewuski.

Na podstawie opinii niektórych przedstawicieli środowiska chłopskiego trzeba nadmienić, że ziemianie odegrali też pozytywną rolę w rozwoju wsi lubelskich, o czym świadczyły artykuły zamieszczone w „Głosie Lubelskim”. Gospodarz spod Nałęczowa, późniejszy senator Jan Łaszcz, przyznawał, że początkowo, tj. przed I wojną światową niewiele było wśród inteligencji wiejskiej osób, które czynnie włączały się w szerzenie wiedzy rolniczej. Jednak w okresie dwudziestolecia aktywność ich na tym polu znacznie wzrosła, przyspieszając rozwój organizacji i ośrodków rolniczych³²⁴. Z kolei A. Maj, wicemarszałek Sejmu, pochodzący z Podola pod Bełzycami, podkreślał zasługi działaczy ziemiańskich jak Marii Dobrskiej czy Leona Hempla dla rolników, zwłaszcza małorolnych, przyczyniając się tym samym do nawiązania ściślejszej współpracy obydwu środowisk³²⁵.

Działalność samorządowa ziemian była mało znana, głównie z powodu nielicznych źródeł potwierdzających ich zasługi w omawianej dziedzinie życia społecznego. Wykorzystane dokumenty potwierdzają, iż w samorządzie terytorialnym ziemianie prowadzili aktywną działalność, współpracując z reprezentantami innych warstw społecznych, przede wszystkim z chłopami, czego przykładem był S. Czetwertyński, P. Heinzelmach, J. Łękawski czy J. Zawadzki³²⁶. Analiza kart archiwalnych dotyczących działaczy samorządowych w kilku powiatach na terenie Lubelszczyzny dowiodła, że stanowiska sołtysów, podsołtysów, radnych, sekretarzy gminnych czy wójtów piastowali przedstawiciele warstwy chłopskiej³²⁷.

322. APL, Starostwo Grodzkie Lubelskie, sygn. 89, k. 2–4.

323. Tamże, k. 3.

324. J. Łaszcz, *Wies polska dawniej a dziś*, „Głos Lubelski”, 27 XI 1927, nr 326, s. 6–7.

325. A. Maj, *Światli Rolnicy to przyszłość i dobrobyt Polski*, „Głos Lubelski”, 27 XI 1927, nr 326, s. 7.

326. APL, SPŁ, Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych w Łukowie 1929–1935, sygn. 258, k. 61–63. Na temat działalności S. ks. Czetwertyńskiego zob.: A. Gątarczyk, dz. cyt., passim.

327. APL, Wydział Powiatowy w Puławach, Arkusze osobowe sołtysów i podsołtysów 1933–1937, sygn. 73, k. 1–76; tamże, Wydział Powiatowy w Puławach, Wykaz burmistrzów, wójtów i sekretarzy gminnych, sygn. 72, k. 1; tamże, Starostwo Puławskie, Wybory sołtysów 1930–1939, sygn.

W Drugiej Rzeczypospolitej pod wpływem przemian społeczno-politycznych działacze ziemianscy dostrzegali wiele słabych stron własnej warstwy. Jako program naprawczy wysuwali potrzebę służby dla państwa oraz konieczność wyjścia z wąskiego koła obrony własnych interesów i włączenia się w życie wsi. Niektórzy jednak, jak np. Jan Stecki, zarzucali ziemianom obojętność na sprawy społeczne oraz brak odwagi cywilnej, zwłaszcza w kwestii obrony własnych interesów w walce przeciwko ustaleniom ustawy o reformie rolnej³²⁸. Stecki podkreślał też, że ziemianie „powinni dowieść czynem”, iż nadal byli potrzebni w środowisku wiejskim³²⁹. Miało to świadczyć o pozycji ziemiaństwa i jego społecznej przydatności. Niektórzy twierdzili, że wartość ziemiaństwa wynikała z jego pracy na rzecz ludności chłopskiej. Inni, że powinni oni koncentrować wszystkie swoje siły na pracy zawodowej³³⁰.

Kolejny przedstawiciel warstwy ziemiańskiej K. B. Fudakowski wyraził przekonanie o niepodważalnej roli ziemiaństwa w społeczeństwie, „jako czynnika kulturalnego, zawodowego i społecznego”. Stąd też zachęcał ziemian do udziału w pracach towarzystw rolniczych, do aktywności w stowarzyszeniach kulturalnych oraz do uczestnictwa w samorządzie lokalnym³³¹.

W trudnej rzeczywistości funkcjonowania odrodzonego państwa sprawą pierwszorzędą dla przedstawicieli warstwy ziemiańskiej było podjęcie walki o utrzymanie dóbr ziemskich. Ważną kwestią dla ziemian żyjących na wsi było ułożenie dobrych stosunków z ludnością chłopską i zdobycie zaufania. Dla znacznej części ziemian z Lubelszczyzny, jak np. dla S. Czetwertyńskiego, sprawa narodowa i współdziałanie w tym zakresie z przedstawicielami warstwy chłopskiej były równie istotne³³². Na płaszczyźnie samorządowej działacze narodowi współpracowali ze stronnikami sanacji czy z ludowcami, np. przy ustalaniu budżetu lub w walce z ruchem komunistycznym³³³.

O postawach ziemian decydowały raczej różne opcje rozwiązania kwestii problemów agrarnych, co nie przysparzało im zwolenników, zwłaszcza wśród

16, k. 1-189; tamże, Wydział Powiatowy w Hrubieszowie, Lista Rady Gminnej z 1926 roku, sygn. 347, k. 41.

328. J. Stecki, *Walka...*, s. 66.

329. Tamże, s. 67-69.

330. Podobne stanowisko prezentowali też sami ziemianie, jak K. B. Fudakowski z Krasnobrodu, czy wymieniony wyżej J. Stecki z Łańcuchowa. Zob.: K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 43, 47 i 55-59; J. Stecki, *Walka...*, s. 65-69.

331. K. B. Fudakowski, *Nasz stosunek...*, s. 41 i 59-60.

332. „świadomość potrzeby współdziałania narodowego, jeżeli nie wszędzie, to w niektórych okolicach [...] była bardzo silnie rozbudzona. [...] Jak silne i głębokie zapuściła ona korzenie, niech posłuży fakt, że przy wyborach do Sejmu Ustawodawczego przypominano mi na zebraniach przedwyborczych, że przed dwudziestu laty znano mnie, [...] jako kolportera »Polaka« i to wystarczyło do wytworzenia atmosfery zaufania”. Zob. S. Czetwertyński, *Na wozie...*, s. 45.

333. Zob.: *Stronnictwo Narodowe wobec groźby komunizmu*, „Głos Lubelski”, 15 V 1936, nr 132, s. 1.

ludności chłopskiej. I mimo wielu prób nie udało się im – ani w Sejmie, ani w samorządzie – utworzyć trwałego i ponadpartyjnego lobby ziemiańskiego, które w pierwotnym zamierzeniu miało skupić ludzi, wywodzących się ze wszystkich warstw społecznych.

Zakończenie

W pierwszych latach niepodległej Polski jednym z głównych zadań ziemiaństwa było przystosowanie się do nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. Właściciele ziemscy stanęli przed koniecznością odbudowania nierazko zrujnowanych i zadłużonych majątków. W obliczu przemian i trudności ekonomicznych, które zaistniały po 1918 roku, ziemianie musieli także nauczyć się nowych metod gospodarowania oraz ułożenia wzajemnych stosunków z ludnością chłopską.

Dzieje ziemiaństwa na Lubelszczyźnie obrazowały losy całej warstwy w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, tj. od 1918 do 1939 roku. Wspomnienia ziemian i osób, które były związane ze środowiskiem ziemiańskim, stanowiły istotny element niezbędny do przedstawienia charakterystyki omawianej warstwy. Wśród cech wyróżniających polskie ziemiaństwo, w tym również lubelskie, można wymienić przede wszystkim przywiązanie do tradycji, co przejawiało się w kulturowaniu obyczajów; szacunku dla dokonań przodków, wychowaniu patriotycznym oraz dążeniu do utrzymania rodzinnego majątku. Częstym zjawiskiem stała się rotacja właścicieli majątków, stąd też wiele dóbr na Lubelszczyźnie znajdowało się w rękach różnych rodzin. Przyczyny zmian własnościowych należałoby upatrywać w sytuacji polityczno-gospodarczej państwa polskiego, nie tylko w okresie międzywojennym, ale jeszcze wcześniej, poczynając od końca XIX wieku. Zdarzało się, że majątki ziemiańskie pozostawały we władaniu jednej rodziny przynajmniej przez okres 100 lat, jak w przypadku Milejowa, który był własnością rodową Rostworowskich. Dotyczyło to też Kań, które należały do Woronieckich, czy majątku Serebryszcze, którego od kilku pokoleń właścicielami była rodzina Lechnickich. Wyjątek stanowili Zamoyscy, którzy byli w posiadaniu ordynacji rodowej nieprzerwanie od jej powstania, tj. od XVI wieku. Jednak większość rodzin ziemiańskich weszła w posiadanie majątków pod koniec XIX wieku, jak np. Budnowie z Jastkowa, Niemiec i Rejowca; Florkowscy z Fajśławic i Wygnanowic; Fudakowscy z Krasnobrodu. Wiele z nich łączyła wspólna cecha, tj. dążenie do utrzymania i rozwoju własnego majątku.

W latach 1918-1939 pozycja właścicieli większej własności uległa osłabieniu, głównie na skutek sytuacji ekonomicznej. Do zmian wpływających niekorzystnie na sytuację materialną polskiego ziemiaństwa zaliczono: reformy uwłaszczeniowe, rewolucję z 1905 roku, I wojnę światową oraz kryzys gospodarczy z 1929 roku.

Głównym czynnikiem, który wpłynął na stopniową degradację warstwy ziemiańskiej było uchwalenie ustawy o wykonaniu reformy rolnej. Jednak ziemianie podjęli trud na rzecz wzmocnienia swojego położenia, nie tylko społecznego, ale również gospodarczego i politycznego. W tym celu zaczęto tworzyć organizacje społeczno-rolnicze, które miały służyć poprawie sytuacji ekonomicznej majątków właścicieli ziemskich oraz stały się miejscem nawiązania współpracy z ludnością chłopską. Bez wątplenia ziemianie starali się nadać swoim poczynaniom charakter przywódczy. W pewnym stopniu motywacje ich działania były uzasadnione, gdyż przedstawiciele omawianej warstwy dysponowali wiedzą, doświadczoną grupą działaczy społeczno-politycznych, czy też ugruntowanymi wpływami w organizacjach społecznych i gospodarczych.

Działalność ziemian na Lubelszczyźnie została przedstawiona na następujących płaszczyznach życia publicznego: społecznej, gospodarczej i politycznej. Nazwiska większości ziemian lubelskich powtarzały się w różnego typu organizacjach społeczno-gospodarczych, działających w skali ogólnopolskiej, jak i w regionie. Do aktywnych ziemian należeli m. in.: Tadeusz i Teofil Ciświccy, Seweryn Czetwertyński, Kazimierz B. Fudakowski, Leon Hempel, Jan Kleniewski i jego synowie, bracia Kowerscy, Leon Przanowski, Tadeusz Rojowski, Antoni Rostworowski, Edmund Scipio del Campo i jego syn Włodzimierz czy Jan Stecki. Wśród ziemianek ożywioną działalność prowadziły m.in.: Anna Fudakowska, Antonina Gutowska, Maria Holder-Eggerowa, Maria Kleniewska, Antonina Koryznowa oraz Maria Kowerska.

Na podkreślenie zasługuje chęć włączania się przedstawicieli ziemiaństwa w nurt pracy społecznej, ukierunkowanej na pomoc dla ludzi najbardziej potrzebujących, w tym dla ludności chłopskiej. Wyniki tej działalności, jak wykazano w pracy, stały się widoczne poprzez tworzenie różnego rodzaju placówek i stowarzyszeń. Do głównych organizacji należały: Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności, Lubelskie Towarzystwo Rolnicze, Polska Macierz Szkolna, Rada Opiekuńcza Powiatu Lubelskiego, Towarzystwo Biblioteki Hieronima Łopacińskiego i wiele innych. Wśród aktywnych członków, a często również twórców bądź współtwórców tych towarzystw, powtarzały się nazwiska takich ziemian jak: Antoni Budny, Nikodem Budny, Józef Florkowski, Paweł Gutowski, Kazimierz B. Fudakowski, Kamila Kisielnicka, Maria Kleniewska, Antonina Koryznowa, Maria Kowerska, Stanisław Kowerski, Stefan Kowerski, Zofia Kowerska, Zdzisław Lechnicki, rodzina Łosiów, Leon Przanowski, Maria Rojowska, Tadeusz Rojowski, Antoni Rostworowski, Edmund Scipio del Campo, Włodzimierz Scipio del Campo, Zygmunt Sobieszkański, Aleksander Szeptycki, Henryk Wiercieński czy Janina Wołodkowa. Niebagatelne znaczenie dla realizacji interesów ziemiaństwa miało powstanie w 1916 roku Związku Ziemian, który reprezentował, również w okresie Drugiej Rzeczypospolitej, sprawy finansowo-zawodowe ziemian. Natomiast ziemianki skupiały się w Zjednoczonym Kole Ziemianek, a następnie Stowarzyszeniu Zjednoczonych Ziemianek, prowadząc szeroko zakrojoną działalność.

Dobra ziemskie były dla większości właścicieli źródłem dochodu, ale również stanowiły dla nich podstawę zdobycia prestiżu społecznego. Były to w większości

siedziby rodowe, które dla wielu ziemian stały się jednocześnie domem i warsztatem pracy. Niewątpliwie zarządzanie dobrami determinowała wielkość majątku oraz pozycja ich właścicieli. Inicjatywy podejmowane przez ziemian na Lubelszczyźnie polegały na działalności oświatowej, dobroczynnej, kulturalnej, gospodarczej i politycznej. Odbiorcami zaś, wielopłaszczyznowej aktywności ziemian lubelskich, byli przedstawiciele nie tylko warstwy chłopskiej, ale także środowisk mieszczańskich oraz sami ziemianie. W swoich poczynaniach inspirowali się ideami narodowodemokratycznymi oraz konserwatywnymi, starając się zdobyć poparcie środowiska chłopskiego i miejskiego. W jakimś stopniu ukrytym motywem aktywności ziemian była też próba zahamowania tempa przemian społeczno-gospodarczych, a zwłaszcza postępującej emancypacji mas chłopskich.

Fundament działalności gospodarczej ziemian stanowiło rolnictwo, w głównej mierze oparte na produkcji roślinnej i zwierzęcej. W uprawie roślin dominowały zboża i rośliny okopowe, czyli buraki cukrowe i ziemniaki. Natomiast w gospodarce zwierzęcej przeważały hodowle: bydła rogatego, koni, owiec i trzody chlewnej. W dziedzinie gospodarczej ziemianie tworzyli organizacje, których nadrzędnym zadaniem była pomoc rolnikom, i to nie tylko wywodzącym się z warstwy ziemiańskiej, ale również gospodarzom wiejskim. Główny cel wymienionej działalności stanowiło podniesienie poziomu wiedzy i kultury rolnej ludności chłopskiej, co miało się przełożyć na zwiększoną wydajność gospodarstw, a tym samym lepsze warunki bytowe mieszkańców wsi. Przemysł rolny był ściśle związany z zasobami naturalnymi, które znajdowały się na terenie poszczególnych majątków. Rozwijano takie gałęzie przemysłu, jak: browarnictwo, gorzelnictwo, przemysł młynarski i tartaczny. W gospodarce majątków ziemiańskich dużą rolę odgrywały lasy.

Jednym z motywów podejmowanej przez ziemian aktywności politycznej były działania ukierunkowane na ratowanie stanu posiadania. W okresie międzywojennym głównym zagrożeniem dla ziemian stała się realizacja reformy rolnej, która stanowiła niebezpieczeństwo dla egzystencji majątków ziemiańskich. Jednak dzięki pracy parlamentarnej działaczy ziemiańskich nie doszło do ostatecznej degradacji pozycji społeczno-kulturalnej omawianej warstwy. Obrona własnych interesów nie stanowiła zresztą jedynego powodu ich działalności politycznej. Ziemianie zabierali często głos także w sprawach społecznych i w innych dziedzinach życia publicznego. Wielu ziemian pracowało w instytucjach rządowych lub samorządowych, jak np. Seweryn Czetwertyński, Kazimierz B. Fudakowski, Maria Holder-Eggerowa czy Felicjan Lechnicki. Inni aktywnie włączali się w działalność partii politycznych, np. Stanisław Kowerski czy Kazimierz Rzewuski związani z endecją, lub Wojciech Rostworowski – konserwatysta.

Ziemianie identyfikowali się ze społecznością lokalną, a ich praca nie ograniczała się do walki o swój byt, lecz była także wyrazem troski o rozwój regionu – powiatu lub gminy. Prowadzili również działalność charytatywną i oświatową wśród społeczności wiejskiej, czego najlepszym przykładem były inicjatywy i praca Marii Kleniewskiej. Należy podkreślić też, że tradycje pracy społecznej

ziemian wśród ludności wiejskiej stanowiły istotną część ich etosu. Przeprowadzenie kwerendy źródeł pozwoliło sformułować wniosek, iż dwór ziemiański w dwudziestoleciu międzywojennym pozostał ośrodkiem rozwoju gospodarczego i kulturalnego wsi. Przedstawiciele warstwy ziemiańskiej rozwinęli szeroką działalność na wielu płaszczyznach życia publicznego. Trzeba dodać, że oprócz przedstawionych i tak dość wielu sylwetek reprezentantów ziemianstwa aktywnie biorących udział w życiu publicznym, mogło istnieć wiele innych osób, których nazwisk nie znaleziono w trakcie przeprowadzonych badań.

Dokonana próba analizy działalności ziemianstwa na Lubelszczyźnie pozwoliła na sformułowanie następującego generalnego wniosku. W świetle dokumentów dotyczących działalności ziemian z Lubelszczyzny, które zostały przedstawione, zasadna wydaje się odpowiedź na pytanie: jacy byli ziemianie, a nie tylko kim byli. W aspekcie ludzkim pierwsze pytanie jest bardziej istotne, gdyż poczynania przedstawicieli ziemian świadczyły o posiadanej przez nich wyraźnej, własnej tożsamości. Wielopłaszczyznowa działalność ziemianstwa była skierowana na pomoc jednostkom najbardziej potrzebującym. Trzeba też dodać, iż wszelkie inicjatywy podejmowane przez ziemian były przesyczone patriotyzmem i przywiązaniem do wyznania katolickiego.

Fotografie

Dwór Florkowskich w Fajslawicach

Dwór Florkowskich w Fajslawicach

Brama wjazdowa do dworu Florkowskich w Fajslawicach

Dwór Florkowskich w Fajslawicach

Dwór Florkowskich w Fajslawicach

Rzadcówka w parku dworskim w Fajslawicach

Dwór Florkowskich w Wygnanowicach

Dwór Florkowskich w Wygnanowicach

Dwór Florkowskich w Wygnanowicach

Pałac Woronieckich w Kaniach – widok na wejście główne

Pałac Woronieckich w Kaniach – widok od tarasu

Figura Matki Boskiej w parku pałacowym w Kaniach

Dwór Boguszewskich w Chojnie

Dwór Boguszewskich w Chojnie

Kaplica rodziny Michalskich
w parku dworskim
w Trawnikach

Bibliografia

I. Źródła

1. Materiały archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie – zespoły:

- Akta komisji wyborczych do Sejmu i Senatu 1922–1938, sygn. 423–427.
Akta Koła Prelegentów Macierzy Szkolnej w Zwierzyńcu, sygn. 21414.
Akta Koła Seniorów Młodzieży Wszehpolskiej w Lublinie, sygn. 1.
Akta Komendy Związku Strzeleckiego w Hrubieszowie, sygn. 88.
Akta Magistratu m. Lublina, sygn. 26 i 45
Akta po Muzeum Lubelskim, sygn. 116.
Akta Stronnictwa Narodowego Wydział Grodzki w Lublinie, sygn. 3.
Akta Strzelca, sygn. 50.
Archiwum Florkowskich, sygn. 33.
Archiwum Kleniewskich, sygn. 15.
Archiwum Łosiów z Niemiec 1561–1943, sygn. 80.
Archiwum Ordynacji Zamojskiej w Kozłowie 1863–1939, sygn. 84.
Archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca 1581–1944, sygn. 71 (w tym Akta Związku Ziemian: Okólniki, sygn. 17122).
Archiwum Świeżawskich, sygn. 19.
Archiwum Zamoyskich z Włodawy, sygn. 87.
Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności, sygn. 38, 601.
Lubelski Urząd Gubernialny do Spraw Stowarzyszeń: Towarzystwo Zjednoczonych Ziemianek, sygn. 59.
Lubelska Izba Rolnicza, sygn. 618.
Rada Opiekuńcza Powiatu Lubelskiego 1919–1920, sygn. 612.
Starostwo Grodzkie Lubelskie, sygn. 89.
Starostwo Powiatowe Lubelskie, sygn. 410.
Starostwo Powiatowe Łukowskie 1919–1939, sygn. 413.
Starostwo Powiatowe Zamojskie 1919–1939, sygn. 415.
Straż Narodowa 1926–1927, sygn. 624.
Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie 1784–1945, sygn. 639.
Urząd Wojewódzki Lubelski, Wydział Społeczno-Polityczny 1919–1939, sygn. 403.
Związek Ludowo-Narodowy w Lublinie 1919–1928, sygn. 624.

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie

Opracowania ewidencyjne:

Kseniak M., Gralewski L., *Ewidencja pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Milejowie*, mps, Lublin 1987.

Kseniak M., Martyn M., *Opracowanie ewidencyjne parku dworskiego w Brzezicach*, mps, Lublin 1976.

Kseniak M., Martyn M., *Park w Niemcach*, mps, Lublin 1976.

Lebioda B., *Jastków – studium historyczno-ruralistyczne*, mps, Lublin 1991.

Lebioda B., *Wartości kulturowe gminy Niemce*, mps, Lublin 1993.

Stanek-Lebioda B., *Wartości kulturowe gminy Niemce*, mps, Lublin 1993.

Testament Juliusza Rudolfa Vettera, sygn. 17606, s. 1–7.

Biblioteka Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej – Czytelnia:

Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Polski, Wielka własność rolna*, t. 5, Warszawa 1925.

Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Polski*, seria C, z. 62, Warszawa 1937.

Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Polski*, seria C, z. 104.

Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Polski, Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931 roku. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie*, Warszawa 1938, seria C, z. 85.

Statystyka Polski wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 18, *Pierwszy spis powszechny Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo lubelskie*, Warszawa 1927.

Statystyka Polski wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 8, *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, Warszawa 1926.

Statystyka Polski wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, t. 8, *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniach 4 i 11 marca 1928 roku*, Warszawa 1938.

Statystyka Polski wydana przez Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Statystyka Rolnicza 1938*, Warszawa 1938.

Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego – Zbiory Specjalne:

Fudakowski K. B., *Nasz stosunek do państwa i do zadań pracy publicznej*, [w:] *Zadania i obowiązki ziemiaństwa. Referaty wygłoszone na zebraniu Związku Ziemiańców w Warszawie w dniu 6 czerwca 1921 roku*, Warszawa 1921.

Kasiński K., *Działalność Ministerstwa Reform Rolnych i Urzędów Ziemskich w okresie od roku 1918 do 1 stycznia 1928 roku. Referat wygłoszony na Pierwszym posiedzeniu*

- Głównej Rady Naprawy Ustroju Rolnego w dniu 30 stycznia 1928 roku i w stowarzyszeniu techników w Warszawie w dniu 13 lutego 1928 roku*, Warszawa 1928.
- Kowerska M., *To co pamiętam*, sygn. 1925.
- List dzieci z Budek Snowidowickich do Zofii Zembrzuskiej, z dnia 24 I 1928 roku, sygn. 1925.
- Maria z Rojowskich Przanowska, *Dawne czasy - stare domy*, sygn. 2327.
- Rys historyczny prac społecznych kobiet lubelskich z czasów niewoli*, zebr. M. Świącicka, Poznań 1929, sygn. 1925.
- Rys Rolniczo-Statystyczny powiatu Lubelskiego*, przez Karola Kitzmanna i Marcina Przędziwieckiego pod kierunkiem Henryka Wiercieńskiego, Lublin 1913.
- Stecki J., *Postulaty kryzysowe*, Warszawa 1932.
- Stecki J., *Walka o nasze prawo do życia i jej drogi*, [w:] *Zadania i obowiązki ziemiaństwa. Referaty wygłoszone na zebraniu Związku Ziemiańców w Warszawie w dniu 6 czerwca 1921 roku*, Warszawa 1921.
- Stecki J., *W obronie prawdy*, Warszawa 1928.
- Wiercieński H., *Parcelacja w guberni lubelskiej*, Lublin 1913.
- Wiercieński H., *Usiłowania panów polskich ku polepszeniu doli włościan*, Lublin 1914.
- Woroniecki J., *Rola czynników moralnych w społecznym życiu ziemiańców*, [w:] *Zadania i obowiązki ziemiaństwa. Referaty wygłoszone na zebraniu Związku Ziemiańców w Warszawie w dniu 6 czerwca 1921 roku*, Warszawa 1921.

2. Źródła drukowane

a) Dokumenty

- Ustawa z dnia 15 lipca 1920 roku o wykonaniu reformy rolnej (Dz. U., Nr 70 z 1920 r., poz. 462).
- Konstytucja marcowa 1921 roku, Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U., Nr 44, poz. 267).
- Ustawa z dnia 28 lipca 1922 roku o ordynacji wyborczej do Sejmu (Dz. U. z 1922 r., Nr 66, poz. 590).
- Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 roku o wykonaniu reformy rolnej (Dz. U. z 1926 r., Nr 1, poz. 1).
- Ustawa z 12 marca 1932 roku o ułatwieniu spłaty uciążliwych zobowiązań obciążających gospodarstwa rolne (Dz. U. z 1932 r., Nr 25, poz. 221).
- Konstytucja kwietniowa 1935 roku, Ustawa z dnia 23 kwietnia 1935 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U., Nr 30, poz. 227).
- Ustawa z 13 lipca 1939 roku o znoszeniu ordynacji rodowych, z wyłączeniem ordynacji o charakterze historycznym (Dz. U. z 1939 r., Nr 63, poz. 417).

b) Wspomnienia i pamiętniki

- Branicka-Wolska A., *Listy nie wysłane*, Warszawa 1990.
- Broszkowska z Żółtowskich I., *Ślub rodziców w Krasnobrodzie*, „Związek Rodu Żółtowskich – Kwartalnik” (edycja elektroniczna), Skierniewice I-VI 2002.
- Chrzanowski T., *Ziemiańskie, pomiędzy rzeczywistością a wspomnieniem*, oprac. A. Wolska, Kraków 1998.
- Czetwertyński W., *Na wozie i pod wozem (1837–1917). Wspomnienia z lat ubiegłych wnukom i wnuczkom opowiedziane*, Poznań [1939].
- Jarocki R., *Ostatni ordynat. Z Janem Zamoyskim spotkania i rozmowy*, Warszawa 1991.
- Kleniewska M., *Wspomnienia*, oprac. W. Włodarczyk, Wilków 2002.
- Kroh A., *Starorzeczka*, Warszawa 2010.
- Pamiętnik Pierwszego Walnego Zjazdu Zrzeszonego Ziemiaństwa Polski odbytego w Warszawie w dniach 10–12 września 1925 roku*, Warszawa 1925.
- Rostworowska z Fudakowskich T., *Moje dzieciństwo*, „Wiadomości Ziemiańskie”, zima 2007, nr 32.
- Rostworowska z Fudakowskich T., *Moja młodość spędzona na Lubelszczyźnie*, „Wiadomości Ziemiańskie”, jesień 2008, nr 35.
- Rostworowska z Fudakowskich T., *Za szlakiem mojego życia. Wspomnienia z lat 1876–1949*, Lublin 2013.
- Witos W., *Moje wspomnienia*, Warszawa 1998.
- Wojtekunas J. M., *Stanisław Puch. Wiersze, opowieści i wspomnienia*, Lublin-Trawniki 1996.
- Żółtowski M., *Co zawdzięczam wychowaniu w rodzinie*, „Biuletyn Ziemiański”, 1997, nr 1.

c) Prasa

- „Biuletyn Ziemiański” 1997
- „Bunt Młodych” 1933
- „Express Lubelski” 1922, 1923, 1925
- „Express Lubelski i Wołyński” 1933, 1938
- „Głos Lubelski” 1919–1939
- „Głos Pawłowa” 2009
- „Gazeta Stołeczna” 2010
- „Panorama Trawniki” 1996, 1998
- „Placówka Lubelska” 1923
- „Regionalista” 2002
- „Spotkania z Zabytkami” 1985
- „Tygodnik Powszechny” 2000
- „Tygodnik Zamojski” 2007
- „Wiadomości Ziemiańskie” 2002, 2007, 2008
- „Ziemia Lubelska” („Nowa Ziemia Lubelska”) 1918–1931
- „Życie Gromadzkie” 1936

3. Źródła internetowe

www.ak.org.pl

www.kul.pl

www.bs.sejm.gov.pl

www.sp47.za.pl

www.trawniki.hg.pl

www.wybitni.staszic.eu.org

www.zamek-lublin.pl

4. Źródła pozyskane (relacje)

Relacja ustna Bolesławy Sidor, spisana w lecie 2008 roku, mps.

II. OPRACOWANIA

1. Wydawnictwa zwarte

Aftanazy R. *Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej*, t. 6, Województwo bełskie, Ziemia Chełmska województwa ruskiego, Wrocław 1995.

Ajnenkiel A., *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918–1939)*, Warszawa 1962.

Ajnenkiel A., *Sejmy i konstytucje w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1968.

Ajnenkiel A., *Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926*, Warszawa 1972.

Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII-XX wieku, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1993.

Anachroniczna kasta czy nowocześni obywatele? Problematyka ziemiańska na łamach prasy w Polsce od końca XIX stulecia do 1939 roku, red. E. Maj, W. Mich, Lublin 2009.

Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1987.

Bibliotekarz Lubelski rocznik LI, red. Z. Bieleń, G. Figiel, J. Gajewski, E. Hadrian, E. Kurpińska, B. Lech-Jabłońska, A. Pachocka, Lublin 2008.

Bieleń Z., *Groby uczestników powstania styczniowego na cmentarzach Lublina*, Lublin 1985.

Bieleń Z., *Hieronim Łopaciński we wspomnieniach*, Lublin 2004.

Biernacka M., *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu. Tradycje historyczne i współczesne problemy*, Wrocław 1966.

Boreczek K. A., *Właściciele Kurowa i jego dóbr ziemskich*, Lublin-Kurów 2005.

Borkowski J., Gurnicz A., *Kółka rolnicze w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978.

- Ciepielewski J., *Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929–1935*, Warszawa 1968.
- Claridge L., *Tamara Łempicka. Między art deco a dekadencją*, przełoż. E. Hornowska, Poznań 2009.
- Czajkowski J., *Sylwetki polityków Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1987.
- Czerep S., *II Brygada Legionów*, Warszawa 1991.
- Czuchryta A., *Przemysł rolno-spożywczy w województwie lubelskim w latach 1918–1939*, Lublin 2008.
- Ćwik W., Reder J., *Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977.
- Dobrzański J., Koprakowniak A., *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie*, Lublin 1973.
- Drewicz M., *Głęboka przemiana rewolucyjna: sejmowa debata nad reformą rolną w Polsce w 1919 roku: w 90 rocznicę*, Lublin 2009.
- Dwór a społeczności lokalne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, M. Przeniosło, Kielce 2008.
- Dworki, pejzaże, konie*, red. K. Stępnik, Lublin 2002.
- Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, red. T. Chrzanowski, Kraków 1995.
- Dzieje Hrubieszowa*, t. 1, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006.
- Dylematy II Rzeczypospolitej*, red. A. Wojtas, Toruń 1990.
- Epszstein T., *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998.
- Epszstein T., Górzyński S., *Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930: województwo lubelskie, województwo łwowskie*, Warszawa 1990.
- Gabinety Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Faryś, J. Pajewski, Szczecin, Poznań 1991.
- Gałka B., *Konserwatyści w Polsce lat 1935–1939*, Toruń 2006.
- Gałka B., *Ziemianie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 2002.
- Gałka B., *Ziemianie w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Toruń 2000.
- Gałkowski P., *Ziemianie i ich własność w Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1918–1947*, Rypin 1999.
- Gątarczyk A., *Seweryn Książę Czetwertyński. Biografia*, Radzyń Podlaski 2007.
- Głazik M., *Ostatni Pan na Bychawie. Antoni Budny 1861–1943*, Bychawa 2013.
- Głabowa J., *Dzieje i losy ludzi wsi Niedrzwica Kościelna w okresie międzywojennym*, Lublin-Niedrzwica Kościelna 2003.
- Gołoś M., Wawryniuk A., *Historia, gospodarka, polityka. Wielki leksykon lubelsko-wołyńskiego Pobuża. Gmina Sosnowica powiat parczewski*, Chełm 2009.
- Grata P., *Przemysł gorzelniczny w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2002.
- Habielski R., Jaruzelski J., *Zamiary, przestrogi, nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych” „Polityka” 1931–1939*, Lublin 2008.
- Hieronim Łopaciński – epoka, ludzie, region, red. Z. Bielań, Lublin 2006.
- Idee, państwo, ludowcy. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin Profesora Jana Jachymka*, red. E. Maj, S. Michałowski, A. Wójcik, Lublin 2009.

- Izdebski H., *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, Warszawa 2004.
- Jachymek J., Pomarański A., *Cukrownia Klemensów 1894–1994*, Warszawa 1994.
- Jachymek J., *Oblicze społeczno-polityczne wsi lubelskiej 1930–1939*, Lublin 1975.
- Jakubowicz J., *Sagi rodów polskich*, Warszawa 1995.
- Janicka J., *Maurycy hrabia Zamoyski. Zarys losów życiowych i politycznych oraz wgląd w struktury gospodarcze ordynacji*, Lublin 2000.
- Janicka J., *Maurycy hrabia Zamoyski. Zarys losów życiowych i politycznych przez wgląd w struktury gospodarcze ordynacji*, Lublin 2000
- Jaruzelski J., *Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966: Wilno–Londyn–Warszawa*, Warszawa 1994.
- Kalinowscy D. i Z., *Rejowiec dawniej i dzisiaj. Szkice z dziejów*, Rejowiec–Lublin 2003.
- Kępski Cz., *Lubelskie Towarzystwo Dobroczynności 1815–1952*, Lublin 1990.
- Kobiety i świat polityki w niepodległej Polsce 1918–1939*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, Warszawa 1996.
- Kończakowska E., *Mała kronika rodzinna*, Warszawa 1982.
- Kopruckowniak A., *Ziemianstwo Lubelszczyzny i Podlasia w XIX i XX wieku. Wybór prac z lat 1974–2005 wydany na jubileusz 75-lecia urodzin Autora*, Radzyń Podlaski-Lublin 2005.
- Kopruckowniak A., Gołębiowska Z., *Studia nad ziemianstwem w XIX i XX wieku*, Lublin 2008.
- Kostrzewska E., *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Zarys dziejów w świetle prasy*, Łódź 2007.
- Kowecka E., *W salonie i w kuchni. Opowieść o kulturze materialnej pałaców i dworów polskich w XIX wieku*, Poznań 2008.
- Kozaczka M., *Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce 1918–1939*, Rzeszów 1996.
- Kozaczka M., *Poczet Ordynatów Zamoyskich*, Lublin 2004.
- Król M., *Konserwatyści a niepodległość*, Warszawa 1985.
- Król M., *Stańcycy*, Warszawa 1982.
- Kseniak M., *Abramowice: dzieje majątku i szpitala*, Lublin-Abramowice 1995.
- Księga pamiątkowo-sprawozdawcza Komisji Ratowania Dzieci*, red. J. Stemler, Warszawa 1921.
- Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Majchrowski, Warszawa 1994.
- Kulesza W. T., *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926–1935*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985.
- Landau Z., *Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1991.
- Landau Z., Roszkowski W., *Polityka gospodarcza II RP i PRL*, Warszawa 1995.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej 1918–1939*, t. 3, Warszawa 1982.
- Landau Z., Tomaszewski J., *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Leczyk M., *Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1988.

- Leśniakowska M., *Polski dwór – wzorce architektoniczne, mit, symbol*, Warszawa 1992.
- Leśniewska J. E., *Właściciele dóbr Łęczna w latach 1800–1944*, Łęczna 2004.
- Lublin i Lubelskie w dobie porozbiorowej: Społeczna i gospodarcza aktywność społeczeństwa*, red. A. Kopruckowniak, Lublin 1996.
- Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. T. Radzik, A. A. Witusik, Lublin 1999.
- Łoś P. S., *Szkice do portretu ziemian polskich XX wieku*, Warszawa 2005.
- Mackiewicz S., *Dom Radziwiłłów*, Warszawa 1990.
- Maj E., *Narodowa Demokracja w województwie lubelskim w latach 1918–1928*, Lublin 2002.
- Maj E., *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*, Lublin 2000.
- Majchrowski J. M., *Ugrupowania monarchistyczne w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1988.
- Marczuk J., *Prezydenci miasta Lublina 1918–1939*, Lublin 1994.
- Markowski M. B., *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918–1939*, Kielce 1993.
- Mazur P., *Szkolnictwo na Lubelszczyźnie w świetle prasy lokalnej 1918–1939*, Lublin 2004.
- Micewski A., *W cieniu marszałka Piłsudskiego: szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1969.
- Mich W., *Ideologia polskiego ziemiaństwa*, Lublin 2000.
- Mich W., *Jan Stecki (1871–1954). Portret polityka ziemiańskiego*, Lublin 1990.
- Mich W., *Między integryzmem a liberalizmem: polscy konserwatyści wobec kapitalizmu*, Lublin 1996.
- Mich W., *Myśl polityczna polskiego ruchu konserwatywnego*, Lublin 1994.
- Mich W., *Przeciw pauperyzacji i wywołaszczeniu: walka Związku Ziemian w Warszawie o opłacalność produkcji i zachowanie własności folwarcznej w latach 1916–1926*, Lublin 2009.
- Mich W., *W obliczu wywołaszczenia: kwestia reformy rolnej w publicystyce ziemiańskiej 1918–1939*, Lublin 2001.
- Mich W., *Wyzyskiwacze wobec wywrotowcom: walka Związku Ziemian w Warszawie ze Związkiem Zawodowym Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1926*, Lublin 2008.
- Mich W., *Związek Ziemian w Warszawie (1916–1926). Organizacja i wpływy*, Lublin 2007.
- Mieses M., *Z rodu żydowskiego. Zasłużone rodziny polskie krwi niegdyś żydowskiej*, Warszawa 1991.
- Mieszczankowski M., *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1983.
- Mieszczankowski M., *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, Warszawa 1960.
- Między Wschodem a Zachodem*, red. T. Chrzanowski, Lublin 1992.
- Ministrowie spraw zagranicznych (1919–1939)*, red. J. Pajewski, Szczecin 1992.

- Obyczaje polskie od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Chwalba, Warszawa 2005.
- Okoniewska B., *Polscy ziemianie i chłopi Wielkopolski i Pomorza w latach II Rzeczypospolitej*, Gdańsk 1991.
- Okoniewska B., *Producenci rolni ziem zachodnich 1918–1939*, Gdańsk 1989.
- Ostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1975.
- Pajewski J., *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*, Kraków 1995.
- Pamięć o ludziach i miejscach. Z przeszłości gminy Trawniki*, red. J. M. Wojtekunas, Trawniki 2009.
- Polska kultura wiejska. Szkice i rozprawy*, red. E. Kosowska, Katowice 1995.
- Polska i Polacy. Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu*, red. M. Mroczek, Gdańsk 2001.
- Pleszczyński J., *Organizacje wiejskie na ziemiach polskich*, praca zbiorowa, Poznań 1929.
- Przegaliński A., *Spółeczna działalność wiejskiego lubelskiego w latach 1864–1914*, Lublin 2005.
- Przewłocki J., *Wokół pałacu i dworu*, Warszawa 2009.
- Riabinin J., *Hrubieszowskie Towarzystwo Rolnicze na przełomie*, Lublin 1927.
- Rola posła i senatora w II Rzeczypospolitej*, red. J. Jachymek, Lublin 1989.
- Rola zabytków w kształtowaniu świadomości społecznej*, t. 2, red. A. Kurzątkowska, Lublin 1975.
- Rostworowski S. J., *Monografia rodziny Rostworowskich. Lata 1396–2012*, t. 2, Warszawa 2013.
- Roszkowski W., *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1986.
- Roszkowski W., *Kształtowanie się podstaw polskiej gospodarki państwowej w przemyśle i bankowości w latach 1918–1939*, Warszawa 1982.
- Rudnicki Sz., *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Warszawa 1981.
- Rudnicki Sz., *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa 1985.
- Rudnicki Sz., *Ziemianstwo polskie w XX wieku*, Warszawa 1996.
- Rychlikowa I., *Ziemianstwo polskie 1789–1864. Zróżnicowanie społeczne*, Warszawa 1983.
- Rzepecki K., Rzepecki T., *Sejm i Senat 1928–1933. Podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe*, Poznań 1928.
- Siedziby wiejskie w krajobrazie ziemi garbowskiej*, red. H. Stępnia, Garbów 2008.
- Sitko A., *Darczyńcy Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie 1907–1939*, Lublin 2005.
- Smogorzewska M., *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1927. Słownik biograficzny*, t. 2, Warszawa 2000.

- Soborska M., *Szkice z dziejów Kluczkowic*, Lublin 1998.
- Sochacka A., *Własność ziemska w województwie lubelskim*, Lublin 1987.
- Sojusznicy i przeciwnicy ruchu ludowego 1895–1995*, red. J. Jachymek, Lublin 1996.
- Spółeczeństwo polskie w XX wieku*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2003.
- Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2005.
- Studia z dziejów ziemian lubelskich w XIX i XX wieku*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2002.
- Szczepaniak J., *Kozłówka. Pałac Zamoyskich*, Kozłówka 1998.
- Szlachta B., *Konserwatyzm. Z dziejów tradycji myślenia o polityce*, Kraków-Warszawa 1998.
- Śliwa M., *Polska myśl polityczna w I połowie XX wieku*, Wrocław 1993.
- Świetlicki L., *Dwory nad Giełczwią*, Lublin 1999.
- Świetlicki L., *Historie, biogramy, legendy i notki znad Giełczwi, Radomirki, Sierotki, Świdnik* 2008.
- Świetlicki L., *Piaski w zyciorysach*, Piaski 2002.
- Świetlicki L., *Spoczywają w piaseckiej ziemi. Cmentarze w gminie Piaski*, Lublin 1998.
- Świetlicki L., *Żołnierz Września – płk Tadeusz Lechnicki 1892–1939*, Piaski 1989.
- Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce*, Warszawa 1983.
- Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce: rozkwit, upadek, relikty*, Poznań 2002.
- Tokarczyk A., *Ewangelicy polscy*, Warszawa 1988.
- Tokarczyk R., *Turobin. Dzieje miejscowości*, Lublin 2002.
- Wapiński R., *Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1989.
- Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1999.
- Wilczyński L., *Działalność Diecezjalnych Instytutów Akcji Katolickiej w Polsce w latach 1930–1939. Na podstawie materiałów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu*, Toruń 2002.
- Władyka W., *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.
- Włodarczyk W., *Dzieje Wilkowa i okolic*, Wilków 1998.
- Zamojszczyzna w służbie Polsce. Ludzie – myśli – czyny. Materiały z konferencji naukowej, Zamość, 16.05.2009*, red. M. Wichmanowski, R. Dąbrowski, Ł. Kot, Lublin – Zamość 2009.
- Zamoyscy, Zamość i Ordynacja Zamojska w badaniach końca XIX i XX wieku: materiały z konferencji naukowej, która odbyła się w dniach 2–3 grudnia 2004 r. w Uczelni Zamojskiego z siedzibą w Zamościu*, red. R. Szczygieł, Zamość 2005.
- Zaporowski Z., *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe*, Lublin 1992.
- Zgórniak M., *1914–1918. Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków 1987.
- Zieliński K., *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005.
- Zielińska T., *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997.

- Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 4, red. T. Epsztein, Warszawa 1998.
- Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 5, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 2000.
- Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 6, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 2002.
- Ziemiańscy polscy XX wieku*, cz. 7, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 2004.
- Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 8, red. S. Górczyński, Warszawa 2007.
- Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 9, red. T. Epsztein, Warszawa 2010.
- Ziemiaństwo polskie 1795–1945. Zbiór prac z dziejów warstwy i ludzi*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985.
- Ziemiaństwo polskie 1920–1945: zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1988.
- Ziemiańskie: pomiędzy rzeczywistością a wspomnieniem*, wstęp T. Chrzanowski, oprac. A. Wolska, Kraków 1998.
- Ziemiańscy polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, red. T. Epsztein, S. Górczyński, B. Konarska, J. Leskiewiczowa, cz. 9, Warszawa 2010.
- Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX – XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1994.
- Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówe, 8–9 czerwca 2000*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2001.
- Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówe, 22–24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003.
- Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców. Materiały III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówe, 11–13 października 2006*, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2007.
- Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie IV. Ziemiańscy w podróży. Materiały IV sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówe w dniach 8–10 października 2008 roku*, t. 2, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2010.
- Zgórniak M., 1914–1918. *Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków 1987.
- Z przeszłości dalekiej i bliskiej*, red. A. Koprucki, W. Śladkowski, Lublin 1980.
- Żarnowski J., *Polska niepodległa 1918–1939*, Warszawa 1975.
- Żarnowski J., *Polska 1918–1939: praca – technika – społeczeństwo*, Warszawa 1992.
- Żarnowski J., *Spółczesność XX wieku*, Wrocław 1999.
- Żarnowski J., *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej: 1918–1939*, Warszawa 1973.
- Życie polityczne w Polsce: 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.

2. Artykuły naukowe

- Baranowski B., *Kształtowanie się produkcji rolnej w dobie rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie (1875–1939)*, [w:] *Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1966.
- Baranowski J., „*Stał dwór szlachecki*”, [w:] *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, red. T. Chrzanowski, Kraków 1996.
- Bąk-Pitucha A., *Kazimierz Rzewuski (1875–1941) – patriota, ziemianin i działacz polityczny*, [w:] *Sapientia animorum magistra est. Wartości w nauce – wartości w polityce. Księga Jubileuszowa ofiarowana Pani Profesor Alicji Wójcik z okazji 40 rocznicy pracy naukowej*, red. E. Maj, A. Dawidowicz, M. Wichmanowski, Lublin 2013.
- Bieleń Z., *Powstańcy spoczywający w grobowcu bohaterów 1863 roku*, [w:] *Nad grobowcem bohaterów 1863 roku*, oprac. A. L. Gzella, Lublin 2005.
- Brzoza Cz., *Holder-Eggerowa Maria ze Szretterów*, [w:] *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*, red. J. Majchrowski, Warszawa 1994.
- Chłapowski D., *Reforma rolna*, [w:] *Ziemianie polscy i udział ich w życiu narodu*, red. T. Chrzanowski, Kraków 1995.
- Chrzanowski T., *Dom i dwór mego dzieciństwa*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski, Warszawa 1992.
- Chrzanowski T., *Ziemiańskie szczenięce lata*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, 8–9 czerwca 2000*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2001.
- Demidowicz T., *Z baranowskim tytułem i duszą społecznika. Stanisław Rosenwerth (1885–1955)*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich w XIX i XX wieku*, red. A. Kopruckowniak, Lublin 2002.
- Epsztein T. Z., *Historia mojej rodziny*, [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, t. 9, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1991.
- Epsztein T., *Ziemiaństwo Lubelszczyzny w drugiej połowie XIX i XX wieku*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 8–9 czerwca 2000*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2001.
- Gawarecka M., *Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, [w:] *W kręgu Hieronima Łopacińskiego*, red. T. Jeziorski, Lublin 1977.
- Gordon-Smith M., *Mieczysław Broniewski 1893–1966 we wspomnieniach córki Marii*, [w:] *Siedziby ziemiańskie w krajobrazie ziemi garbowskiej*, red. H. Stępiak, Garbów 2008.
- Górak J., *Przyczynki do architektury dworów na Lubelszczyźnie*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 22–24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003.
- Guryniuk J., *Jan Kleniewski – ziemianin, przemysłowiec, społecznik*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 8–9 czerwca 2000*, opr. R. Maliszewska, Kozłówka 2001.

- Hass L., *Burżuazja Drugiej Rzeczypospolitej w świetle dwóch spisów powszechnych*, [w:] *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, red. R. Kołodziejczyk, Wrocław–Gdańsk 1974.
- Hucz A., *Aktywność rodziny Zamoyskich z Włodawy*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, 8–9 czerwca 2000*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2001.
- Jabłonowska Z., *Rodzina w XIX wieku i na początku XX wieku*, [w:] *Przemiany rodziny polskiej*, red. J. Komorowska, Warszawa 1975.
- Jachymek J., *Charakterystyka składu osobowego Sejmu i Senatu II Rzeczypospolitej*, [w:] *Rola posła i senatora w II Rzeczypospolitej*, red. J. Jachymek, Lublin 1989.
- Jachymek J., *Zamojszczyzna*, [w:] *Zamoyscy, Zamość i Ordynacja Zamojska w badaniach końca XIX i XX wieku: materiały z konferencji naukowej, która odbyła się w dniach 2–3 grudnia 2004 r. w Uczelni Zamoyskiego z siedzibą w Zamościu*, red. R. Szczygieł, Zamość 2005.
- Janicka J., *Administracja Ordynacji Zamojskiej w okresie rządów Maurycego hrabiego Zamoyskiego*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich w XIX i XX wieku*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2002.
- Janicka J., *Działalność dyplomatyczna ordynata Maurycego Zamoyskiego*, [w:] *Studia z dziejów ziemian lubelskich w XIX i XX wieku*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2002.
- Janicka J., *Maurycy Zamoyski – w kręgu rodziny i w sferze polityki*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, 8–9 czerwca 2000*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2001.
- Jaskólski M., *Ustrój polityczny w koncepcjach ruchu konserwatywnego w Polsce (1918–1939)*, [w:] *Tradycje i współczesność kultury politycznej w Polsce*, red. E. Olszewski, Lublin 1991.
- Kocójowa M., *Przetrwać jako polski naród*, [w:] *Spółeczeństwo polskie w XX wieku*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2003.
- Koprukowniak A., *Aktywność oświatowo – kulturalna i społeczna ziemianek w regionie lubelskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Hieronim Łopaciński – epoka, ludzie, region*, red. Z. Bieleń, Lublin 2006.
- Koprukowniak A., *Dobra ziemskie Milanów i ich właściciele w XIX wieku*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce 8–9 czerwca 2000*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2001.
- Koprukowniak A., *Determinanty aktywności kulturalnej ziemian lubelskich w latach 1795–1939*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, 22–24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003.
- Koprukowniak A., *W okresie kształtowania się kapitalizmu*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Mencel, Warszawa 1974.
- Korga J., *Dobra ziemskie Krasnobród w XIX i XX wieku i ich właściciel Kazimierz Bogdan Fudakowski*, [w:] *Studia nad ziemiaństwem w XIX i XX wieku*, red. A. Koprukowniak, Z. Gołębiowska, Lublin 2008.

- Korga J., *Działalność społeczno-polityczna Kazimierza Bogdana Fudakowskiego w świetle wspomnień rodzinnych*, [w:] *Studia z dziejów ziemian XIX i XX wieku*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2002.
- Kosowska E., Jaworski E., *Polska kultura ziemiańska*, [w:] *Polska kultura ziemiańska. Szkice i rozprawy*, red. E. Kosowska, Katowice 1995.
- Kostrzewska M., *Rola ziemianek w rozbudzaniu aktywności kobiet wiejskich w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1999.
- Kowecka E., *Zmiana roli kobiety w prowadzeniu domu w XIX wieku*, [w:] *Kobieta i kultura życia codziennego. Wiek XIX i XX*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. 5, Warszawa 1997.
- Krawiec H., *Stefan Franciszek i Zofia Kowerscy. Szkic do dziejów rodziny ziemiańskiej*, [w:] *Studia z dziejów ziemian 1795–1944*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2005.
- Kseniak M., *Uher koło Chełma – obraz siedziby ziemiańskiej sprzed 100 lat*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 22–24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłowska 2003.
- Kseniak M., *Z Gardzienic w świat*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie IV. Ziemianie w podróży. Materiały IV sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie w dniach 8–10 października 2008 roku*, t. 2, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2010.
- Kus J., *Materiały źródłowe do dziejów cukrowni w Trawnikach w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie*, [w:] *Pamięć o ludziach i miejscach. Z przeszłości gminy Trawniki*, red. J. M. Wojtekunas, Trawniki 2009.
- Leśniewska M., *Dwór polski a idee domu w kulturze europejskiej XIX i XX wieku*, [w:] *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski, Warszawa 1990.
- Lipiński S., *Zarys dziejów Krasnego*, „Głos Pawłowa”, marzec 2009, nr 7.
- Maj E., *Narodowa Demokracja*, [w:] *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001.
- Maj E., *Upadek partii politycznej na przykładzie Związku Ludowo-Narodowego (1919–1928)*, „Annales UMCS”, Lublin 1995/1996, sec. K.
- Maj E., *Związek Ludowo-Narodowy wobec ruchu ludowego*, [w:] *Sojusznicy i przeciwnicy ruchu ludowego 1895–1995*, red. J. Jachymek, Lublin 1996.
- Markowski M. B., *Współdziałanie dworu ze wsią w zakresie modernizacji rolnictwa w Drugiej Rzeczypospolitej (na przykładzie województwa kieleckiego)*, [w:] *Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1999.
- Mędrzecki W., *W społecznościach lokalnych i w parafii. Kobiety w życiu publicznym wsi polskiej na przełomie wieków*, [w:] *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. 1, Warszawa 1994.

- Mich W., *Etos ziemiański w działalności Związku Ziemiań (ZZ) w Warszawie*, „Dzieje Najnowsze”, 1987, nr 3.
- Mich W., *Ideologia polskiego ziemiaństwa 1918–1939*, [w:] *Polska i Polacy. Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Romanowi Wapińskiemu*, red. M. Mroczek, Gdańsk 2001.
- Mich W., *Jana Steckiego koncepcja Związku Ziemiań*, [w:] *Studia z dziejów ziemiań lubelskich w XIX i XX wieku*, red. A. Koprucki, Lublin 2002.
- Mich W., *O bezsensie reformy rolnej. Prasa konserwatywna wobec przymusowego wywłaszczenia (1919–1925)*, [w:] *Idee, państwo, ludowcy. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin Profesora Jana Jachymka*, red. E. Maj, S. Michałowski, A. Wójcik, Lublin 2009.
- Mich W., *Polscy konserwatyści*, [w:] *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001.
- Mich W., *Ziemiańskie walory. Ziemiańskie myśli polityczne Jana Steckiego*, [w:] *Szkice z dziejów polskiej myśli politycznej*, red. J. Jachymek, A. Koprucki, Lublin 1987.
- Mich W., *Ziemiańskie walory. Ziemiańskie myśli polityczne Jana Steckiego*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoy-skich w Kozłowie 8–9 czerwca 2000*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówek 2001.
- Michalska-Nakonieczna M., *Ewa ze Świdzińskich Kiełczewska (1881–1963) – pani na Soli. Portret ziemianki*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców. Materiały z III sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoy-skich w Kozłowie 11–13 października 2006*, red. H. Łaskiewicz, Lublin 2006.
- Mikulec B., *Ludność ewangelicka Lublina w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *W kręgu zainteresowań naukowych profesora Tadeusza Mencla*, red. A. Koprucki, Lublin 1999.
- Mikulec B., *Od powstania styczniowego do końca I wojny światowej*, [w:] *Dzieje Hrubieszowa*, t. 1, red. R. Szczygieł, Hrubieszów 2006.
- Miliszewicz G., *Obraz wydatków średniozamożnego ziemianina w latach 1926–1935 w świetle pozostałości archiwum podworskiego z Uchań, powiat Hrubieszów*, [w:] *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski, Warszawa 2000.
- Młynarczyk E., *Dzieje szkoły „Panorama Trawniki”*, 1996, nr 6–7.
- Pachocka A., *Inny rodzaj fotografii – Pamiętnik Marii z Rojowskich Przanowskiej*, [w:] *Bibliotekarz Lubelski rocznik LI*, red. Z. Bieleń, G. Figiel, J. Gajewski, E. Hadrian, E. Kurpińska, B. Lech-Jabłońska, A. Pachocka, Lublin 2008.
- Pajewski J., *Maurycy Zamoyski. (19 I 1924–27 VII 1924)*, [w:] *Ministrowie spraw zagranicznych (1919–1939)*, red. J. Pajewski, Szczecin 1992.
- Pawłowska A. T., *Mapy XVIII do I połowy XX wieku – źródła do dziejów wsi i chłopów w województwie lubelskim*, [w:] *W kręgu zainteresowań naukowych profesora Tadeusza Mencla*, red. A. Koprucki, Lublin 1999.

- Podgajna E., *Maurycy hr. Zamoyski*, [w:] *Zamojszczyzna w służbie Polsce. Ludzie – myśli - czyny. Materiały z konferencji naukowej, Zamość, 16.05.2009*, red. M. Wichmanowski, R. Dąbrowski, Ł. Kot, Zamość 2009.
- Przegaliński A., *Spoleczna aktywność ziemiaństwa lubelskiego (1905–1914)*, [w:] *Studia z dziejów ziemian w XIX i XX wieku*, red. A. Koprukowniak, Lublin 2002.
- Puch S., *Dorohucza dawniej a dziś*, „Panorama Trawniki”, 1998, nr 2.
- Roszkowski W., *Wielka własność ziemska*, [w:] *Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999.
- Rudnicki Sz., *Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze. Walka ziemian o zdobycie wpływów politycznych*, [w:] *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985.
- Rudnicki Sz., *Ziemiaństwo*, [w:] *Spoleczeństwo polskie w XX wieku*, red. J. Żarnowski, Warszawa 2003.
- Sieradzka A., *Aspekty życia ziemiaństwa polskiego w XIX wieku i pierwszej połowie XX wieku*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, 8–9 czerwca 2000*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2001.
- Stanek-Lebioda B., *Zachowane dwory ziemiańskie Lubelszczyzny – nie wszystko minęło*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, 22–24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003.
- Szczepaniak A., *Pałac Zamoyskich w Kozłówce i jego mieszkańcy*, „Wiadomości Ziemiańskie”, 2002, nr 9.
- Śliwa M., *Kobiety w parlamencie Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Kobiety i świat polityki w niepodległej Polsce 1918–1939*, red. A. Żarnowska, A. Szwarz, Warszawa 1996.
- Turski S., *Z biegiem Wieprza. Trawniki – Milejów*, [w:] *Pamięć o ludziach i miejscach. Z przeszłości gminy Trawniki*, red. J. M. Wojtekunas, Trawniki 2009.
- Władyka W., *Konserwatyści w Drugiej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie polityczne w Polsce 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław 1985.
- Wójcik R., *Emil Bohdan Ignacy Broniewski 1855–1922*, [w:] *Siedziby ziemiańskie w krajobrazie ziemi garbowskiej*, red. H. Stępnia, Garbów 2008.
- Zbigniewicz J., *Historia wsi i ich właścicieli w gminie Rybczewice*, [w:] *Dzieje gminy Rybczewice*, red. L. Świetlicki, Rybczewice - Piaski - Lublin 1996.
- Żółtowska J., *Zamiast wstępu*, [w:] *Ziemiaństwo polskie 1920–1945*, red. J. Żółtowska, Warszawa 1985.
- Żółtowski A. L., *Biblioteka Milanowska ksiąg Czetwertyńskich*, [w:] *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie. Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłówce, 22–24 maja 2002*, oprac. R. Maliszewska, Kozłówka 2003.

Spis tabel

Tabela I.	Placówki Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności i ich opiekunowie w 1923 roku	19
Tabela II.	Instytucje, którym przyznano pomoc finansową w 1923 roku	35
Tabela III.	Sekcje Towarzystwa Przyjaciół Żołnierza (1918–1922)	37
Tabela IV.	Lista osób i instytucji, które wsparły finansowo budowę Domu Żołnierza w Lublinie	39
Tabela V.	Wykaz instytucji wnoszących subsydia na rzecz PCK	39
Tabela VI.	Straty w wybranych folwarkach Ordynacji Zamojskiej (1)	61
Tabela VII.	Straty w wybranych folwarkach Ordynacji Zamojskiej (2)	62
Tabela VIII.	Dane dotyczące ilości lasów prywatnych w powiecie lubelskim w 1924 roku	66
Tabela IX.	Użytkowanie gruntów przez wielką własność w 1931 roku	66
Tabela X.	Liczba ludności w województwie lubelskim ogółem w 1921 roku	68
Tabela XI.	Ludność samodzielna w rolnictwie w 1931 roku (województwo lubelskie)	68
Tabela XII.	Zespoły rolnicze według powierzchni użytków rolnych w województwie lubelskim w 1931 roku	69
Tabela XIII.	Lista mężów zaufania ZLN w powiecie lubartowskim	123
Tabela XIV.	Lista mężów zaufania ZLN w powiecie lubelskim	124
Tabela XV.	Wybory do Sejmu	144
Tabela XVI.	Wybory do Senatu	144
Tabela XVII.	Wykaz ziemiańskich posłów i senatorów	149

Aneks

1. Pismo Marii Kleniewskiej do Naczelnika Gubernialnego¹ z dnia 24 XI 1911 roku, które napisała w języku polskim (pozostałe były w języku rosyjskim):

Wielmożny Pan Naczelnik w Nowo-Aleksandrii

W nieobecności mojej zapytywał PNaczelnik Kółko w Kluczkowicach. Załączam ustawę Towarzystwa, a wszelkie sprawozdania odsyłamy do Koła w Warszawie i tam są Władzom przedstawiane jako i rachunki.

Z poważaniem

Maria Kleniewska.

Źródło: APL, LGUSS, Towarzystwo Zjednoczonych Ziemianek, Pismo Marii Kleniewskiej do Naczelnika Gubernialnego, sygn. 59, nlb.

2. Wykaz legatów przekazanych przez Juliusza Vettera:

Legaty	Kwoty (w rublach)
Szkole Handlowej Lubelskiej	40.000
Na wybudowanie gmachu dla Szkoły Rzemieślniczej	80.000
Szpitalowi Dziecięcemu w Lublinie	30.000
LTD, na utrzymanie Przytułku starców i kalek im. Augusta Vettera na Sierakowszczyźnie	20.000
Kościółowi Ewangelicko-Augsburskiemu w Lublinie	10.000
Bibliotece im. H. Łopacińskiego w Lublinie	20.000
Kościółowi Ewangelicko-Reformowanemu w Warszawie (fundusz wieczysty)	10.000
Augustowi Galle, kuzynowi mieszkającemu w Płocku	10.000
Dzieciom (Kazimierz, Władysław i Tadeusz) Emilii Mellerowicz, kuzynce mieszkającej w Warszawie	10.000
Tadeuszowi Karszo-Siedlewskiemu, synowi szwagra Władysława	20.000
Przyjacielowi Henrykowi Nowickiemu, właścicielowi majątku Łuszczów	10.000
Antoniemu Woźniakowskiemu, współpracownikowi	10.000
Edmundowi Rzączyńskiemu, współpracownikowi	10.000
Jakubowi Buss, współpracownikowi	10.000

1. W oryginale pisma M. Kleniewskiej występuje podana wyżej nomenklatura. Jednak prawidłowy zapis powinien być następujący: naczelnik powiatu, a nie guberni.

Janowi Woźnickiemu, za uczciwą pracę	10.000
Bronisławowi Wojtczukowi, za uczciwą pracę	2000
Inne darowizny (pozostałym współpracownikom, ogrodnikowi, innym instytucjom filantropijnym w Lublinie)	18.000

Źródło: Opracowanie własne na podstawie testamentu Juliusza Rudolfa Vettera, sygn. 17606, s. 1-7.

Wszystkie przedstawione powyżej dary przekazane przez Juliusza Vettera świadczyły o tym, że był hojnym społecznikiem. Nawet u kresu swojego życia nie zapomniał o zapisach testamentowych na rzecz różnych instytucji społecznych.

Pod koniec lat trzydziestych XX wieku, żona J. Vettera, Bronisława, również sporządziła testament, w którym majątek zapisała synowi Brunonowi Jerzemu Vetterowi i podobnie jak jej mąż, nakazała wypłacić legaty, wskazane w tymże dokumencie.

3. Wykaz legatów przekazanych przez B. Vetterową

Legaty	Kwoty w złotych polskich
Wiktorii Vetter, siostrze Brunona, zamieszkałej w Poznaniu	10.000
ks. Aleksandrowi Schoeneichowi	10.000
Kazimierzowi Mellerowiczowi i Helenie z Vetterów Korab-Brzozowskiej	po 3000
Kościółowi Ewangelicko-Augsburskiemu w Lublinie	10.000
Na sierociniec zboru Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie	10.000
Juliuszowi, synowi Róży z Rzączyńskich i Jerzego Lubeka	10.000
Broni Blaszyńskiej, córce Tadeusza Blaszyńskiego	3000
Zosi Fitulskiej i Zofii Reske	po 2000
Ubogim i mniejszym instytucjom społecznym wyznania ewangelickiego i katolickiego	po 3000
Legaty przekazane przez męża J. R. Vettera	Wszystkie wypłacone, z wyjątkiem legaty na rzecz Szkoły Rzemieśniczej, która w ogóle nie powstała.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie testamentu Bronisławy Vetterowej, sygn. 17606, s. 5-6.

Właścicielka Jabłonnej pomimo trudności ekonomicznych dopełniła wszelkich zobowiązań, które powierzył jej mąż J. Vetter. Po uiszczeniu wszystkich rozporządzeń B. Vetterowa znalazła jeszcze fundusze, które przekazała na rzecz bliskich osób oraz dla ubogich i różnych instytucji społecznych.

Źródło: AWUOZ, testament Juliusza Rudolfa Vettera, sygn. 17606, s. 1-7; tamże, Testament Bronisławy Vetterowej, sygn. 17606, s. 5-6. Pod tekstem testamentu widnieje zapis, iż został on napisany 10 grudnia 1937 roku.

4. Anons o śmierci jednego z ziemian zamieszczony w „Ziemi Lubelskiej”

W dniu 28 byłego miesiąca zmarł w Warszawie przeżywszy lat 73, Jan Kle-niewski z Kluczkowic. Jako rolnik i jako obywatel kraju reprezentował zasadę zupełnego uniezależnienia się od obcych żywiołów w kraju. Był jednym z inicjatorów ruchu, zmierzającego do gospodarczego wyzwolenia się Polski spod jarzma. Teorię łączył z praktyką, dając wzór jak należy rozumieć interes narodowy. Żona jego jest zasłużoną założycielką Związku Ziemianek Królestwa Polskiego.

Źródło: „Ziemia Lubelska”, 3 I 1919, nr 4, s. 2.

5. Fragment wypisu z aktu notarialnego, w którym Konstanty hr. Zamoyski stał się spadkobiercą dóbr włodawskich:

Stawili się u notariusza w Warszawie p. Mariana Dobrowolskiego: Róża Maria z hrabiów Zamoyskich Komierowska, osiadająca w asystencji i za zgodą męża swego Tomasza Komierowskiego. Oboje zamieszkali w Warszawie przy ul. Aleja Róż Nr 12. [...] Oświadcza ona, że w 1917 roku zmarł w mieście Winnicy w Rosji August hr. Zamoyski ojciec starającej i że ona jako sukcesorka świętej pamięci Augusta hr. Zamoyskiego, niniejszym aktem upoważnia z prawem substytucji i dalszej substytucji współsukcesora syna tegoż ś. p. Augusta hr. Zamoyskiego Konstantego hr. Zamoyskiego, zamieszkałego w Warszawie przy ul. Aleja Róż Nr 12 do objęcia w posiadanie dóbr Włodawa, jakie w księdze hipotecznej mają nazwę: „Dobra ziemskie miasto Włodawa oraz lasów wchodzących w skład tych dóbr i wszystkich znajdujących się w dobrach tych zakładów przemysłowych”, do zarządzania powyższymi dobrami, lasami; do prowadzenia gospodarki rolnej, przemysłowej i handlowej; do przyjmowania i wydalania administratorów, oficjalistów, służby, robotników; do reprezentowania stawającej pod każdym względem bez najmniejszego wyjątku wobec osób trzecich, włościan i wszelkiego rodzaju i nazwy osób urzędowych i wszelkich instytucji; do zawierania umów z włościanami w kwestii zamiany lub umorzenia wszelkich serwitutów, do zawierania w tym celu wszelkiego rodzaju umów przyznawania włościanom wynagrodzenia za serwituty, do oddawania im w zamian za serwituty w posiadanie gruntów, lasów, łąk, pastwisk i innych źródeł dochodu [...].

Źródło: APL, AZW, Wypis z aktu notarialnego czyniącego hr. Konstantego Zamoyskiego dziedzicem dóbr włodawskich 1919, sygn. 13, k. 1.

6. Umowa dobrowolna sprzedaży dóbr Palikije zawarta pomiędzy Aleksandrem Gerliczem a Józefem Popławskim, mężem Natalii ze Świeżawskich, z dnia 13 maja 1919 roku:

Niżej podpisani Aleksander Gerlicz i Józef Popławski, który działa z mocy plenipotencji Żony swej Natalii ze Świeżawskich Popławskiej, spisują niniejszą umowę dobrowolną, treści następującej:

1. Józef Popławski sprzedaje Aleksandrowi Gerliczowi Dobra Palikije w powiecie Lubelskim położone za 1.470.000 rb (milion czterysta siedemdziesiąt tysięcy rubli) płatne carskimi pięćsetkami, lub sto rublówkami.

2. W dniu dzisiejszym Aleksander Gerlicz wpłaca Józefowi Popławskiemu rb 300.000 (rubli trzysta tysięcy) tytułem zadatku z odbioru których Józef Popławski Aleksandra Gerlicza kwitując; z tem jednak zastrzeżeniem, że w razie rozwiązania niniejszej umowy $\frac{1}{2}$ winy nabywcy powyższy zadatek rb 300.000 (trzysta tysięcy rubli) jest pod przepadkiem a w razie zaś rozwiązania niniejszej umowy z winy sprzedającego, tenże zobowiązany zapłacić podwójny zadatek tj. rb 600.000 (sześćset tysięcy rubli).

3. W posiadanie majątku Aleksander Gerlicz wstępuje w dniu podpisania aktu rejentalnego kupna-sprzedaży, który to dzień ustali się niniejszym na 20 Maja 1919 roku.

4. Termina płatności ustanawiamy następujące:

a) przy spisaniu aktu kupna-sprzedaży Aleksander Gerlicz wpłaca rb 370.000 (trzysta siedemdziesiąt tysięcy rubli)

b) dnia 2-go Stycznia 1920 tenże wpłaca rb 300.000 (trzysta tysięcy rubli).

5. Procent od rb 300.000 (trzystu tysięcy rubli) 6% należy się od 1 lipca 1919 roku płatne z góry, suma ta rb 300.000 (trzysta tysięcy rubli) ma być przez Aleksandra Gerlicza zapłacona pożyczką państwową, lub papierami, albo walutą, jaką Rząd Polski w zamian tejsze pożyczki wydawać będzie.

6. Aleksander Gerlicz przejmuje ciężące na Dobrach Palikije długi: Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, oraz Banku Handlowego w Warszawie, Oddziału w Lublinie, mniej więcej oba długi, około rb 600.000 (sześćset tysięcy rubli). Ostateczna wysokość sumy długów ciężących na Dobrach Palikije, a przejętych przez Aleksandra Gerlicza będzie ustalona przy spisaniu aktu kupna-sprzedaży w dniu 20 Maja r. b. i potrącona z ogólnej sumy sprzedażnej tj. z rb 1.470.000 (z milion czterysta siedemdziesięciu tysięcy rubli), wobec czego pierwsza rata płatnicza w sumie rb 370.000 (trzystu siedemdziesięciu tysięcy rubli) może ulec pewnej zmianie.

7. Wszelkie inwentarze żywe i martwe oraz ruchomości znajdujące się w Dobrach Palikije należą do nowonabywcy.

Warszawa 13 V 1919

Podpisali:

Aleksander Gerlicz

Józef Popławski.

Źródło: APL, Archiwum Świeżawskich z dóbr Palikije i Miłocin, Umowa dobrowolna sprzedaży dóbr Palikije Aleksandrowi Gerliczowi przez Józefa Popławskiego, męża Natalii ze Świeżawskich działającego z mocy jej plenipotencji, 1919, 13 maja, sygn. 19, k. 1-3 (rękopis).

7. Anons o śmierci jednego z ziemian zamieszczony w „Głosie Lubelskim”:

Leon Przanowski, weteran powstania 1863 roku, porucznik, kawaler orderu „Virtuti Militari”. Prezes Banku Ziemiańskiego Oddział w Lublinie, Prezes Zarządu Cukrowni Milejów, były Prezes Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, b. Prezes Lubelskiego Towarzystwa Dobroczyńności, b. Prezes Rady Towarzystwa „Snop”, b. Prezes Rady Towarzystwa „Ceres”, b. Prezes Rady Opiekuńczej „Szkoły Lubelska” [...] zmarł 5 marca 1924 roku, przeżywszy lat 79 [...]

Żona, córka, zięć i wnuk.

Źródło: „Głos Lubelski”, 6 III 1924, nr 65, s. 5.

8. List arcybiskupa warszawskiego kardynała Aleksandra Kakowskiego do Marii z Wielowiejskich i Stanisława Łosiów z dnia 26 IV 1930 roku:

Na dzień ślubu córki Magdaleny z p. Andrzejem Łosiem ślę błogosławieństwo. Czynię to z tem większem uczuciem i oddaniem, że w dalszej genealogii jedna z Kakowskich połączona była węzłem małżeńskim z Łosiami, a wśród Budnych mam najbliższych krewnych swoich. Szczęście i przyszłość nowych pokoleń leży w ich ręku w znacznej mierze, a źródłem, skąd czerpać mają zasoby życia, jest Bóg, Kościół i tradycja przodków.

Źródło: APL, AŁ, Korespondencja do Marii z Wielowiejskich i Stanisława Łosiów, sygn. 317, k. 3.

9. Ogłoszenie reklamowe Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca zamieszczone na łamach „Ziemi Lubelskiej”:

Fabryka wyrobów drzewnych Ordynacji Zamojskiej w Zwierzyńcu należy do najstarszych placówek tego rodzaju przemysłu w Polsce, o czym świadczy, rok założenia fabryki – 1850. W 1925 roku fabryka wraca z powrotem z rąk dzierżawców pod zarząd Ordynacji Zamojskiej. Obecnie w zakres działalności fabryki wchodzi wyroby stolarskie i urządzenia biurowe, meble, urządzenia szkół, posadzki dębowej, wyroby budowlane. Przedstawicielstwa fabryki znajdują się na terenie całej Polski. Biorąc udział w Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu fabryka otrzymała złoty medal. Mimo ciężkich warunków gospodarczych w najbliższym czasie nastąpi całkowita elektryfikacja fabryki. Fabryka zatrudnia 200 robotników prócz personelu umysłowego.

Źródło: „Ziemia Lubelska”, 11 XI 1930, nr 305, s. 7.

10. Akta metrykalne Nikodema Budnego (wyciąg z aktu ślubu):

Według księgi metrykalnej parafii rzymsko-katolickiej w Biskupicach z 1896 roku aktu Nr 50 Nikodem Piotr Budny, kawaler lat 32, syn Ignacego Bonawentury i Karoliny z Morawskich i Natalia Maria Popławska, panna lat 20, córka Zygmunta Ludwika Fabiana i Wandy z Żylińskich zawarli związek małżeński 24 X 1896 roku.

Źródło: APL, AŁ, Akta metrykalne Nikodema Budnego, sygn. 342, k. 1.

11. Akta metrykalne Nikodema Budnego (wypis nr 50 – tłumaczenie z języka rosyjskiego):

Działo się w osadzie Biskupice 24 X 1896 roku o godzinie 11. Oświadczamy, że w obecności świadków Antoniego Budnego, właściciela majątku Bychawa 40 lat, zamieszkałego w Bychawie, brata nowożeńca i Józefa Popławskiego, brata oblubienicy 23 lat, zamieszkałego w Łysołajach, zawarto związek małżeński między Nikodemem Piotrem Budnym, właścicielem majątku Jastków powiat lubelski, urodzonego i zamieszkałego w Jastkowie, synem Ignacego i Karoliny z Morawskich, małżonków Budnych, właścicieli majątku Niemce, tamże zamieszkałych i Natalią Marią Popławską, urodzoną i zamieszkałą przy ojcu we wsi Łysołaje, córką właściciela majątku Łysołaje Zygmunta Ludwika Fabiana i zmarłej Wandy z Żylińskich, małżonków Popławskich. Zgodność wypisu z dn. 20 VIII 1934 roku.

Źródło: APL, AŁ, Akta metrykalne Nikodema Budnego, sygn. 342, k. 2.

12. Testament Nikodema Budnego:

Dobra moje Jastków, położone w powiecie Lubelskiem [...] przeznaczam na własność synowi Janowi Nepomucenowi Budnemu, z zastrzeżeniem, iż żonie mojej Natalii z Popławskich Budnowej przysługiwać będzie dożywocie we dworze mieszkalnym w Jastkowie. Użytkowanie całego dworu wraz z urządzeniem przysługuje dożywotnio służbie Jej oraz Jej gościom. Syn Jan obowiązany jest dawać bezpłatnie pomoc gospodarczą dla porządkowania i utrzymania w dobrym stanie ogrodów, oraz dostarczyć bezpłatnie: opał, mąkę, kartofle, mleko i w ogóle wszelkie produkty z majątku potrzebne do prowadzenia kuchni osobistej i służby domowej, oraz karete, wózek spacerowy, parę koni wyjazdowych, oraz pomieszczenie na samochód w garażu. Co do umeblowania i urządzeń domowych w Jastkowie, niniejszym stwierdzam, iż umeblowanie pokoju sypialnego, przyległej ubieralni, saloniku pod nazwą „Jakob”, dwóch pokoi dawniej dziecinnych, umeblowanie i księgozbiór biblioteki, urządzenie kaplicy dworskiej, kilka portretów i obrazów, dywan w białym salonie, skrzynia ze srebrem,

kilka sztuk srebra z bufetu w jadalnym pokoju, umeblowanie niebieskiego pokoju gościnnego, żółty adamaszkowy garnitur mebli z gościnnego, porcelana, pianino i sprzęty kuchenne stanowią własność mojej żony. [...] Córce mej Magdalenie hr. Łosiowej, przeznaczam na własność nieruchomości w m. Lublinie pod nazwą Hotel „Wiktoria” oznaczoną hipoteką Nr 851 wraz z całym inwentarzem, za wyłączeniem jedynie umeblowania i wszelkich przedmiotów, znajdujących się w zajmowanych przeze mnie i żonę moją w trzech pokojach hotelowych. Stwierdzam, iż rzeczy znajdujące się w tych pokojach stanowią własność żony mojej Natalii Budnowej. [...] Córce mej Marcie hr. Łosiowej tym testamentem nic nie przeznaczam, a to dlatego, iż za życia podarowałem Jej na poczet przyszłej schedy dobra ziemskie Niemce, położone w powiecie lubartowskim. [...] Nieruchomość położoną w Lublinie przy ul. Szpitalnej Nr 5 oznaczoną hipoteką Nr 1126 przeznaczam na własność żonie mojej Natalii z Popławskich Budnowej. [...] Brata mego Józefata serdecznie proszę, aby zechciał być opiekunem i doradcą dzieci moich.

Pisałem własnoręcznie 15 marca 1934 roku.

Nikodem Budny.

Źródło: APL, AŁ, Testament Nikodema Budnego potwierdzony notarialnie 15 III 1934 roku, sygn. 342, k. 3.

13. Wypis aktu zgonu Nikodema Budnego:

Nikodem Budny zmarł 17 VI 1934 roku w Lublinie, ziemianin, lat 70 mający, urodzony w Niemcach powiat lubartowski, zamieszkały w Jastkowie.

Źródło: APL, AŁ, Wypis aktu śmierci z 1934 roku, sygn. 342, k. 6.

14. Zaświadczenie dotyczące schedy po Nikodemie Budnym:

Zarząd Gminy w Jastkowie w dniu 22 czerwca 1934 roku zaświadcza, że po zmarłym 17 VI Nikodemie Budnym, właścicielu majątku Jastków, pozostali następujący spadkobiercy:

- 1) żona Natalia Budnowa, zamieszkała w majątku Jastków,
- 2) córka Marta zamężna za hr. Łosiem, zamieszkała w majątku Niemce,
- 3) syn Jan Budny, zamieszkały w majątku Żulin,
- 4) córka Magdalena zamężna za hr. Łosiem, zamieszkała w Gdyni.

Źródło: APL, AŁ, Zaświadczenie, sygn. 342, k. 7.

15. Fragment prozy autorstwa Róży Zamoyskiej:

[...] Syn ważny jest i dumny, [...] w kieszeni wziął kawał chleba by nie być o głodzie. „Tusia też pójdzie ze mną. Wróć o zachodzie”. Sztucerek wziął na ramię, wyrusza szczęśliwy, żądny wrażeń i przygód, nasz mały myśliwy. [...] Mierzy... dzik mu się troi, gorączka jak zmora. Dziki wyszły na czyste. Przystanąły, wietrzą... (Trudno to jest doprawdy okazję mieć lepszą!) Synuś dryga powieką, by osuszyć oko. Przyłożył więc sztucerek, odetchnął głęboko. I cichutko powtarza niektóre z rad wielu, które Tatko mu dawał, gdy strzelał do celu. [...] Syn zmierzył, ściągnął cyngiel... odynieć się wali! Drugi skoczył spłoszony i znikł wśród zarośli. Co się też z sercem dzieje – myśliwi dorośli dobrze to wiedzą [...].

Źródło: APL, AZW, Pamiętnik Róży Zamoyskiej z 1935 roku, sygn. 92, k. 1-3.

16. Anons o śmierci jednej z ziemianek zamieszczony w „Głosie Lubelskim”:

Bronisława z Karszo-Siedlewskich Juliuszowa Vetterowa, właścicielka dóbr Jabłonna i Krępiec, współfundatorka i długoletnia Prezesowa Zarządu Szpitala Dzieciątka Jezus im. Vetterów w Lublinie, obywatelka miasta Warszawy, odznaczona krzyżem kawalerskim orderu Odrodzenia Polski, zmarła 26 lutego 1938 roku [...]

Brunon Jerzy Vetter.

Źródło: „Głos Lubelski”, 1 III 1938, nr 59, s. 2.

Indeks osób

A

Aftanazy Roman 43, 183
 Ajchenbaum Szmul 16
 Ajnenkiel Andrzej 71, 183
 Andrusiak Jan 128
 Antoszewski 51
 Arciszewska Wanda 123
 Askenazy Szymon 46

B

Badyoczek Ignacy 144
 Bagiński Bronisław 157
 Bajkowski Waclaw 134
 Baldwin-Ramułt Feliks 32
 Baldwin-Ramułtowa z Kisielnickich Joanna 32
 Baranowski Bohdan 190
 Baranowski Jan 190, 192, 193
 Bardach Juliusz 153, 183
 Bartkiewicz Bronisław 123
 Bartoszewicz Joachim 144
 Barwicki Władysław 55
 Batory Stefan 144
 Bąk Bogumiła 3
 Bąk Tadeusz 3
 Bąk-Pitucha Aneta 129, 135, 136, 151, 190
 Belina Tadeusz 145
 Belina-Prażmowski Władysław 146
 Berczowski 47
 Berger Adam 160
 Bernard Bronisław 123
 Beseler von Hans 30
 Bęski J. 75
 Bętkowski Franciszek 148
 Białecka Emma 50
 Białkowski Leon 55
 Bielecka Helena 24
 Bieleń Zdzisław 13, 27, 53–55, 183, 184, 190, 191, 193

Bielińska 41
 Bieniak Aleksander 38
 Bienkowski Władysław 124
 Biernacki Adam 48
 Biernacki Waclaw 118, 130
 Biernawska Helena 24
 Biernawski Waclaw 130
 Biliński Franciszek 37
 Blaszyńska Bronisława 198
 Blaszyński Tadeusz 198
 Błeszyńska Helena 40
 Błeszyński Władysław 18–20, 70, 105, 118, 133
 Błędowski Ryszard 148, 149
 Błońszewski Kazimierz 134
 Błyskosz Józefat 148
 Bniński Adolf 29, 53
 Bobek Ignacy 15
 Bobrowska 41
 Bocheński Tadeusz 57
 Boduszyński Stanisław 191
 Boduszyńska Stefania z Gosiewskich 191
 Boduszyńska Zofia 23
 Bogdanowicz Bronisław 148, 157
 Bogusławski Aleksander 148
 Bogusławski Jan 47
 Bogusławski Józef Antoni 18, 25, 86, 90, 106, 118, 123
 Bogusławski Józef Władysław 25
 Bogusławski Wiktor 86
 Bohlen Antoni 61
 Bohlen Maria 61
 Bojanowski Michał 145
 Bojarski Michał 37
 Bojarski Romuald 15
 Bolesławska Kazimiera 5
 Bońkowski Zygmunt 39
 Boreczek Krzysztof Andrzej 183
 Borkowski A. 67

- Borkowski Henryk 157
 Borkowski Jan 100, 169, 183
 Borkowski Stanisław 155
 Borowski Hipolit 15
 Borowski Stefan 133
 Borowska Zofia 133
 Borucki Stanisław, ksiądz 32
 Branicka-Wolska Anna 182
 Bramski Adam 106
 Broniewski Emil Bohdan Ignacy 141, 194
 Broniewska Maria 85, 190
 Broniewski Mieczysław 40, 56, 85, 99, 104, 141, 190
 Broniewska z Gerliczów Zofia 56, 85
 Broniewski Zygmunt 56, 104, 107, 129, 141
 Broszkowska z Żółtowskich Izabela 52, 182
 Brownsford Kazimierz 145
 Bryła Stanisław 38
 Bryndza-Nacki Ludwik 123
 Brzezicki Stefan 107
 Brzeziński Adam 18, 34, 37
 Brzeziński Stanisław 17, 104, 159
 Brzeziński Tadeusz 106
 Brzezińska Zofia 17
 Brzoza Czesław 190
 Budny Andrzej 27
 Budny Antoni 86, 93, 94, 97, 104–107, 109, 110, 112, 166, 184, 202
 Budny Antoni, usynowiony bratanek Józefa Budnego 27
 Budny Ignacy Bonawentura 202
 Budny Jan Nepomucen 49, 202
 Budny Józefat 19, 27, 106, 107, 203
 Budny Karolina z Morawskich 202
 Budny Kazimierz 106
 Budny Maria 23, 27
 Budny z Wierzbickich Michalina 27
 Budny Natalia Maria z Popławskich 23, 37, 40, 49, 202
 Budny Nikodem Piotr 18, 19, 37–39, 49, 50, 54, 55, 57, 103, 166, 202
 Bujalski Adam 99
 Bukowski Teofil 93
 Buss Jakub 197
 Buszczyński Kazimierz 38
 Bykowski Józef 141
- C**
 Caban Wiesław 13, 183, 184, 188, 189, 192
 Caboga z Potockich Wanda Julianna 49
 Centnarski Józef 148
 Cetner Zygmunt 38
 Chamski Edward 38
 Chejn Michał 34
 Chełmoński Józef 55
 Chęciński Józef 109
 Chłapowski Dezydery 190
 Chmielewski Antoni 50
 Chmielewska Filomena 50
 Chodźko Witold 141
 Chojecki Feliks 134
 Chojnacki Adam 155
 Choma Stanisław 155
 Choma Stefan 161
 Chomicz Jan 106, 116, 156
 Chopin Fryderyk 47, 99
 Chromiński Kazimierz 108
 Chrucki Sergiusz 149
 Chruściel Kacper 141
 Chrzanowski Bolesław 17
 Chrzanowski Edward 54
 Chrzanowski Józef 17
 Chrzanowski Tadeusz 182, 184, 186, 189, 190
 Chwalba Andrzej 187
 Chyła Józef 155
 Ciepielewski Jerzy 74, 184
 Cieplak 129
 Ciesielski Kazimierz 130
 Ciświcka Irena 33, 41, 108
 Ciświcka Krystyna 40
 Ciświcki Stefan 160
 Ciświcki Tadeusz 18, 166
 Ciświcki Teofil 17, 18, 32, 41, 57, 104, 106, 118, 124, 155, 166
 Claridge Laura 184
 Colonna-Walewski Roman 104
 Curie-Skłodowska Maria 9, 180
 Cyraski Ignacy, ksiądz 141
 Cywińska Anna 24
 Cywiński Jan 18, 34, 55
 Cywiński Juliusz 40
 Cywińska Stefania 24
 Czacka Róża Elżbieta z Lasek 45
 Czajkowski Jan 184
 Czarnecki Antoni 147

- Czarnecki Jan 155
Czarnecki Władysław 159
Czarnecka Marcela 37
Czarnecki Karol 104
Czarnecki Stefan 85, 161
Czarnowski Antoni 104
Czarnowska Eleonora 23, 53
Czartoryski Witold 145
Czech Jerzy 25
Czerep Stanisław 184
Czerwiński Stefan 26, 38, 39, 107, 108, 123, 146
Czerwiński Waclaw 41, 98, 99, 116
Czernicki Tomasz 148
Czerwiński Czesław 34, 38, 39
Czerwińska Helena 33
Czerwiński Henryk 21
Czerwiński Jan 148, 149
Czerwińska Janina 36, 37
Czerwińska Maria 33
Czerwiński Seweryn 158
Czerwińska Stanisława 61
Czetwertyński Ludwik 49
Czetwertyńska z Uruskich Maria Wanda 9, 23, 43, 49
Czetwertyński Seweryn 9, 49, 83, 107, 115, 118, 125, 129, 133, 136–143, 145, 146, 148–150, 152, 157, 159, 160, 162, 163, 166, 167, 184
Czetwertyński Włodzimierz 9, 43, 49, 86, 182
Czetwertyński Włodzimierz junior 49
Czetwertyńska z Przeździeckich Zofia 23, 118
Częścik Marian 148
Czubara Krzysztof 43
Czuchryta Artur 65, 83, 84, 89, 184
Czuma Ignacy 149
Czyżewski Feliks, ksiądz 96
- Ć
- Ćwik Władysław 10, 184
- D
- Daniel Kunegunda 79
Dawidowicz Adela 50
Dawidowicz Aneta 135, 190
Dażwański Stefan 39
Dąbek Stanisław 38
Dąbrowska z Zembruskich Hanna 33, 41
Dąbrowski Henryk 104
Dąbrowski Radosław 188, 194
Dąbrowski Tadeusz 18, 33, 62, 90, 94, 97, 104
Dąbrowski Teodor 137
Dąbski Jan 47, 142
Dąbski Stanisław 158
Dąbski Stanisław 147
Demba Bogdan 37
Dembiński Henryk 42
Dembiński Stefan 98
Demianiuk Andrzej 137
Demidowicz Tomasz 29, 190
Demkiewicz Michał 136
Dering Aleksander 36
Dernatowicz 129
Dębowska Helena 61
Dębski Józef 61
Dębski Aleksander 146
Dmochowska Jadwiga 24
Dmochowski Jerzy 96, 129, 130, 157
Dmochowska Maria 24
Dmochowski Roman 130
Dmochowski Stefan 129, 130
Dmowski Roman 120, 121, 123, 127, 128, 133, 137, 141
Dobiecka Konstancja 23
Dobrowolski Marian 199
Dobroski Maksymilian 93
Dobrska Maria 104, 112, 162
Dobrucka Zofia 33
Dobrzański Jan 19, 184
Dobrzański Mieczysław 37
Dolak Waclaw 155
Domański Emilian 17
Domański Jakub 62
Domański Jan 123
Domańska Janina 62
Domański Józef 123
Domański Konstanty 105
Domańska Maria 160
Domański Stefan 93
Domańska Wiktoria 17
Dominko Jan 133
Drecki Józef 16–19, 37, 40, 56, 57, 70, 93, 96, 97, 106, 118, 157

- Drecki Kazimierz 56, 156
 Drecka Maria 23, 37, 56
 Drewicz Marcin 78, 184
 Drojecki Stefan 98
 Družbacka Feliksowa 110
 Du Chateau Juliusz 112
 Du Chateau Piotr 112
 Dudziński Kazimierz 38
 Dudzińska Maria 19
 Dybko 51
 Dyck van Antoon 55
 Dygała Jan 160
 Dylewski Stanisław 38, 124, 155
 Dylewski Stanisław, malarz 55
 Dylewska Zofia 36
 Dziduch Jan 148
 Dzieduszycki Włodzimierz 56
 Dziedzicka Maria 51
 Dziemski Bolesław 133
 Dzierzbicki Stanisław 141
 Dzwonkowski Piotr 146
- E**
 Egger Aleksandra 23
 Ehrenkreutz Stefan 148–150
 Eichler Remigiusz 105
 Epsztein Leon 26, 47, 51, 52, 87, 95
 Epsztein Oskar 87
 Epsztein Tadeusz 15–17, 26, 33, 43, 48, 87, 88, 184, 189, 190
 Epsztein z Kołaczkowskich Zofia 23, 47, 87
 Eustachiewiczowa Felicja 25
 Eustachiewicz Stanisław 104
 Eytner Tadeusz 158
- F**
 Fabianowski Tadeusz 160
 Fałat Julian 55
 Faryś Janusz 184
 Federowicz Kazimierz 15
 Fedoniuk Jan 79
 Figiel Grzegorz 183, 193
 Fijałkowski M. 127
 Filipowicz Jan 146, 155
 Fitulska Zofia 198
 Fleszarowa Aniela 15
 Florkowski Czesław 18, 38, 39, 118
 Florkowski Józef 16, 18, 96, 104, 166
 Florkowski Juliusz 16–18, 44, 54, 93
 Florkowska Maria 18, 23, 73, 90
 Florkowska z Modzelewskich Stanisława 23
 Franczak Jan 148
 Fudakowska Anna 15, 23, 36, 166
 Fudakowski Bronisław 21
 Fudakowski Kazimierz Bogdan 10, 14, 21, 22, 29, 30, 52, 71, 73, 88, 92–98, 100–103, 105, 108, 110–112, 115, 121, 125, 129, 147, 148, 151, 156, 161–163, 166, 167, 180, 191, 191
 Fudakowska Maria 23, 52
 Fulman Marian Leon, ksiądz biskup 31, 35, 42, 56, 124
 Fuszara Jan 97
- G**
 Gajewski Jan 183, 193
 Gajewski Kazimierz 38
 Gajewski Waclaw 141
 Galiński Jan 15
 Galle August 197
 Galler Ryszard 38
 Gałka Antoni 141
 Gałka Bogusław 11, 15, 30, 59, 67, 84, 91, 101, 116, 126, 132, 137–140, 142, 143, 145–152, 184
 Gałkowski Piotr 184
 Gąsiorowska Józefa 37
 Gątarczyk Agnieszka 9–11, 101, 115, 118, 133, 138, 141, 146, 148, 149, 152, 162, 184
 Gawarecka Maria 54, 190
 Gerlicz Aleksander 104, 199, 200
 Gerlicz Henryk 18
 Gerlicz Jan 104
 Gerlicz Seweryn 104
 Giedroyc Jerzy 152
 Gliński Antoni Edmund 137
 Głazik Monika 12, 86, 184
 Głębowa Janina 12, 15, 23, 44, 52, 74, 95, 154, 184
 Głuchowski Stefan 18
 Gnoiński Adam 160
 Gochnio Paweł 146
 Goliński Aleksander 141
 Goliński Stanisław 99
 Gołębiowski Antoni 79
 Gołębiowska Józefa 79

Gołębiowska Zofia 185, 191
Gołoś Michał 17, 26, 89, 184
Gołuchowski Wojciech 147
Gołygowski Stefan 161
Gorczyński Józef 96
Gordon-Smith Maria 85, 99, 190
Gorzal Antoni 160
Gosiewski Leon 18, 106
Gostyński Kazimierz 28
Górak Jan 190
Górczak Eugenia 159
Górczyński Józef 157
Górny Franciszek 104
Górna Maria 51
Górski Czesław 147, 148
Górski Ludwik 56
Górski Telesfor 144
Górzyński Sławomir 15–17, 26, 33, 43, 48, 87, 88, 184, 189
Grabińska Maria 36
Grabkowski Adam 42
Grabowski, administrator majątku Henryka Sachsa 97
Grabowski Henryk 62
Grabowski Istvan 47
Grabowski Jan 123, 156
Grabowski, administrator majątku H. Sachsa 94
Grabski Władysław 76, 126, 145
Graf Kazimierz 19, 37, 56, 104
Graf Wanda z Karpińskich 37, 41, 56
Graf Władysław 54
Gralewski Leszek 44, 180
Grata Paweł 83, 184
Grochowski Jan 134
Grochowski Waclaw 96, 157
Grodzka Janina 62
Grodzki Stanisław 62
Groniowski Krzysztof 61, 63
Grudzień Bolesław 125
Grudziński Aleksander 32
Grymińska Janina 15
Grzechnik Stanisław 112
Grzegorzczak Antoni 146
Grzesik Władysław 38
Grzymała Feliks 132, 148, 149
Gulińska Janina 15
Gurnicz Antoni 100, 183

Guryniuk Julita 10, 86, 190
Gutowska Antonina 24, 32, 33, 44, 56, 62, 97, 104, 142, 166
Gutowska Maria 40
Gutowski Paweł 26, 31, 56, 62, 90, 104, 166
Gutowski Władysław 20, 106, 116, 118, 144
Guzowska Antonina 37
Guzowska Zofia 32, 36, 37
Gzella Alojzy Leszek 53, 190

H

Habielski Rafał 116, 184
Hadrian Ewa 183, 193
Hajkowski Kazimierz 106, 118, 156
Halik Waclaw 107
Halski Edward 73
Harasiewicz Ludwik 159
Hass Ludwik 191
Hedinger Władysław 38, 39, 93
Heinzelmach Paweł 157, 162
Hempel Antoni 17, 18, 93, 117
Hempel z Morhonowiczów Emilia 107
Hempel Jan 97
Hempel Joachim 107, 145
Hempel Leon 93, 95–97, 107, 141, 162, 166
Hempel ze Świdów Maria 23, 107
Hempel Stanisław 107
Hempel Zygmunt 97
Higersberger Józef 141
Hildebrandt Maria 24
Hiner Czesław 123
Hińcz Czesław 106
Hitler Adolf 137
Holder-Eggerowa Maria 25, 115, 118, 119, 126, 128, 129, 137, 139, 145–147, 166, 167, 190
Hołysz Stanisława 34
Honory Józef 134
Hornowska Ewa 184
Hucz Agnieszka 61, 63, 191
Humanicki Stanisław 147
Huskowski Stanisław 107

I

Ignaszewski Wienczysław 93
Iłakowicz Halina 23
Iwanicki Karol 37
Iwanicki Władysław 82

- Iwański Jan 16, 55, 96
 Iwaszkiewicz Janusz 48
 Iwaszkiewicz Jarosław 47
 Iwicki Robert 146
 Izdebski Hubert 153, 185
- J**
 Jabłonowska Zofia 191
 Jabłoński Mieczysław 47
 Jabłoński Władysław 147
 Jachymek Jan 11, 27, 64, 84, 116, 129, 132, 133, 135, 137, 138, 142, 146, 158, 184, 185, 187, 188, 191–193
 Jaczewski Kazimierz 55
 Jakubanis Henryk 55
 Jakubowicz Jerzy 45, 47–49, 118, 120, 141, 156, 185
 Jakubowska Alojza 37
 Janicka Joanna 10, 63, 120, 156, 185, 191
 Janiszewski Adam 39
 Janiszowski Henryk 81
 Jankowski Aleksander 123, 147, 148
 Jarocki Robert 46, 63, 64, 89, 141, 152, 182
 Jaroszewiczowa Halina 148
 Jaruzelski Jerzy 116, 117, 147, 184, 185
 Jasiński Wincenty 134
 Jaskólski Michał 191
 Jaworowski Aleksander 19
 Jaworowska z Suligowskich Florentyna 19, 32, 144
 Jaworski Eugeniusz 192
 Jezierska Felicja 31, 36, 37
 Jezierski Leopold 133, 136
 Jezierska Wanda 23
 Jeziorski Tadeusz 54, 190
 Jędrzejewicz Janusz 148
 Juściński Jan 155
- K**
 Kackowski Stanisław 155
 Kajetan Mirosław 160
 Kakowski Aleksander, biskup 141, 201
 Kalicki Włodzimierz 46
 Kalinowska Danuta 27, 185
 Kalinowski Kazimierz 93
 Kalinowski Stanisław 159
 Kalinowski Zdzisław 27, 185
 Kałużynski Edward 38, 39, 105
 Kanarowski Józef 128
 Kania Władysław 51
 Karasińska Maria 15
 Karpińska Melania 37
 Karpiński Michał 141
 Karszo-Siedlewski Tadeusz 197
 Karszo-Siedlewski Władysław 197
 Karśnicki Feliks 152
 Karwowski Henryk 18
 Kasiński Karol 63, 80, 180
 Kasperek Bogusław 155
 Kasprzak Stanisław 160
 Kaszyński Teodor 122
 Kawecki Alfred 38
 Kępski Czesław 13, 33, 185
 Kiciński Józef 15
 Kielczewska ze Świdzińskich Ewa 14, 193
 Kielczewski Jakub 17
 Kielczewski Józef 134
 Kielczewska Leonarda 61
 Kielczewska Maria 23
 Kielczewska Zofia 23
 Kielczewski Zygmunt 134, 135
 Kiersnowski Stanisław 105
 Kietliński Tomasz 132
 Kisielnicka Kamilla 32, 166
 Kisielnicka Marychna 32
 Kisielnicki Włodzimierz 16, 32, 96
 Kisielnicki Zdzisław 32
 Kiwerska Wanda 24
 Kitzman Karol 60, 181
 Klamerówna Maria 24
 Kleczyński Mieczysław 158
 Kleniewski Franciszek 85
 Kleniewski Jan 9, 10, 22, 85, 86, 93, 98, 166, 190, 199
 Kleniewska z Jarocińskich Maria 11, 22, 23, 25, 27, 30, 42–45, 85, 86, 112, 166, 167, 182, 197
 Kleniewska z Grzybowskich Maria 191
 Kleniewski Przemysław 86
 Kleniewski Witold 86, 95, 99, 105, 108, 156
 Kleniewski Władysław 85, 191
 Kleniewska Zofia 23
 Kloc Karol 97
 Kłobska Bożenna 18, 19, 23, 56, 104, 108
 Kłobski Ludomir 40, 56, 97, 104, 106, 118, 125
 Kłopotowska Maria 99

- Kłosiński Józef 79
Koch Ryszard 51
Kociuba Wincenty 148
Kocójowa Maria 48, 191
Kokowski Antoni 123
Kołaczkowska z Brzezińskich Antonina 23, 160
Kołaczkowski Edward 17–19, 33, 48, 87, 118, 125, 128
Kołaczkowska Ewa 23, 185
Kołaczkowski Jan 40, 44, 104, 124
Kołaczkowski Kazimierz 23, 104
Kołaczkowska z Suskich Paulina 87
Kołodziejczyk Ryszard 191
Komierowska Róża Maria z Zamoyskich 199
Komierowski Tomasz 199
Komornicka Janina 15
Komorowski Adam 18
Komorowska Jadwiga 191
Komorowski Michał 98
Komorowski Stanisław 147
Konarska Barbara 189
Konarski Jan 92
Konarski Stanisław, ksiądz 56
Kondracki Bronisław 96
Koneczny Feliks 46
Konopnicka Maria 47
Kopeć Władysław, ksiądz 51
Koporska Helena 17, 18, 32, 118, 125, 133
Koporski Władysław 17
Koprukowniak Albin 9, 10, 13, 22, 43, 49, 101, 184–186, 188–194
Korab-Brzozowska z Vetterów Helena 198
Korczyński Stanisław 34
Korga Janusz 10, 22, 101, 105, 121, 156, 191, 192
Korniłowicz Władysław, ksiądz 45
Koryzna Aleksander 33
Koryznowa ze Stadnickich Aniela 33
Koryznowa Antonina 17, 19, 20, 23, 33, 34, 55, 110, 112, 118, 142, 166
Kosmowska Irena 23, 161
Kosobudzki Tadeusz 130
Kosowska Ewa 187, 191
Kossowski Aleksander 55
Kostor Waclaw, ksiądz 97
Kostrzewska Ewelina 22–25, 185, 192
Kostrzewska Maria 110
Koślacz Edmund 158
Kot Łukasz 188, 194
Kotarski Jan 148
Koter Andrzej 160
Kotliński Ludwik 62
Kowalski 118
Kowecka Elżbieta 185, 192
Kowerski Andrzej 43
Kowerska Jadwiga 23
Kowerski Jan Eustachy 48, 98
Kowerska Maria 23, 42, 43, 166, 181
Kowerski Stanisław 10, 42, 48, 85, 90, 91, 97, 98, 115, 118–120, 122, 126, 129, 133–137, 140, 151, 152, 155, 159, 160, 166, 167
Kowerski Stefan 17–20, 22, 34, 37, 41, 48, 56, 57, 93, 97, 103, 104, 118–120, 122, 128, 142, 146, 160, 166, 192
Kowerski Stefan, junior 104
Kowerska z Przewłockich Zofia 18, 20, 22, 30, 37, 56, 104, 166, 192
Kozaczka Marian 60, 63, 64, 185
Kozerski Tadeusz 157
Kozicki Stanisław 149
Kozioł Józef 96
Kozłowski Adam 42, 118, 128
Kozłowski Czesław 161
Kozłowski Janusz 148
Kozłowski Zygmunt 56
Kozmian Andrzej 41, 104
Kozmian Jan 17, 18, 85, 97, 107
Kozmian Wincenty 85
Kozmian Zofia (primo voto Przewłocka, secundo voto Goniewska) 22
Krajewski Józef 123
Krasuski Florian, ksiądz 141, 155
Kraszewski Józef Ignacy 21
Krausowa Aniela 25
Krauze Adolf 38, 109, 158
Krauze Zygfryd 133
Krawiec Henryk 192
Kroh Antoni 10, 11, 47, 130, 131, 182
Kroh Antoni, senior 47
Kroh z Lechnickich Zofia 47
Kropiński Ludwik 47
Król Marcin 116, 185
Królikowski Stanisław 38
Królowa Jadwiga 24, 25
Krupski Czesław 152

- Kruszyński Józef 42, 57, 161
 Kryński Józef K. 146
 Kryński Kazimierz 148
 Krysiński Andrzej 38
 Krzeszowski Wiktor 148, 160
 Krzywicki Jan 62
 Krzywicka Wanda 62
 Krzyżanowski Józef 6
 Krzyżanowski Waclaw 158
 Krzyż Stanisław 38
 Kseniak Mieczysław 44, 52, 180, 185, 192
 Księży Wiktor 34
 Kubała Karol 118, 133
 Kubecki Ignacy 155
 Kucharski Władysław 79
 Kucharzewski Jan 121
 Kuczewski Stanisław 123, 144
 Kuczyński Alojzy 75, 93
 Kuczyński Leon 117
 Kuczyńska Wanda 23
 Kujawski Czesław 55
 Kujawska Hanna 15
 Kujawski Teofil 93
 Kulczycki Józef 51
 Kulczycka Zofia 51
 Kulejewski Stanisław 31
 Kulesza Władysław 185
 Kulik Jan 160
 Kulińska Kazimiera 36, 37
 Kuliński Mieczysław 39
 Kunicka Józefa 31, 159
 Kunicki Klemens 118, 133
 Kureczko Jan, ksiądz 32
 Kurkowski Marian 38
 Kurpińska Elżbieta 183, 193
 Kuryłowiczowa Ludwika 19, 20
 Kurzątkowska Anna 187
 Kus Józef 192
 Kusiak Adam 141
 Kuszal Waclaw 123
 Kurzewski Jan 38, 93
 Kuźnicki Stanisław 106
 Kwapiszewska Zofia 24
 Kwiatkowski Leon 160
- L**
- Lambach Helena 32
 Lambach Stanisław 32, 118
 Landau Zbigniew 59, 79, 82, 84, 90, 185, 187
 Laškiewicz Teofil 14, 39
 Lebioda Bożena 52, 180
 Lech Feliks 50
 Lech Jan 50
 Lech-Jabłońska Barbara 183, 193
 Lechnicki Felicjan 9, 47, 90, 130–132, 146–150, 153, 154, 157, 161, 163, 167
 Lechnicki Felicjan, senior 130, 131
 Lechnicka z Dreckich Janina (primo voto Baranowska) 131
 Lechnicka z Sielskich Maria 23, 130
 Lechnicka z Hemplów Maria 47, 131
 Lechnicki Tadeusz 9, 131, 188
 Lechnicki Zdzisław 9, 131, 149, 161, 166
 Leczyk Marian 59, 117, 125, 126, 138, 185
 Lemański Józef Kalasanty 52
 Leon, syn Antoniny Koryznowej 34
 Lerkamowa Kazimiera 15
 Leskiewiczowa Janina 15, 17, 44, 158, 189, 190, 194
 Leszczyński Jan Marcin 92
 Leszczyński Stanisław, król, 21
 Leśniakowska Marta 186
 Leśniewska Józefa Ewa 12, 17, 25, 26, 74, 86, 87, 90, 94, 186, 192
 Leśnodorski Bogusław 153, 183
 Lewanowicz Aleksandra 61
 Lewanowicz Apolinary 61
 Lewicka Janina 24
 Lewicki Stefan 104
 Libiszowski Teodor 17, 26, 89, 129, 146, 147
 Ligowska Antonina 19, 97, 125
 Ligowska Janina 23, 24, 97
 Ligowski Kazimierz 131, 135, 161, 162
 Lilpopowa Zofia 24
 Lipczyński Adam 135
 Lipczyński Jan 61
 Lipczyńska Karolina 62
 Lipczyński Konrad 62
 Lipczyński Leon 62
 Lipczyńska Stanisława 62
 Lipczyńska Wanda 61
 Lipiński Hieronim 134
 Lipiński Stanisław 26, 192
 Lipowski Zygmunt 158
 Lipski Adam 148
 Lipski Konstanty 98

- Lisowska Helena 39
 Lisowski Stefan 38
 Liszkowski Bolesław 158
 Lubeka Jerzy 198
 Lubeka Juliusz 198
 Lubeka Róża z Rzączyńskich 198
 Lubek Sławomir 34, 38, 55
 Lubomirski H. 94
 Lubomirski Zdzisław 29, 141
 Lucht Hipolit 38, 128
 Luchtowa Zofia 19
 Ludkiewicz Seweryn 146
- Ł**
- Łabęcka Helena 32, 108
 Łabęcki Zygmunt 32
 Łabędzki Waclaw 18, 38, 118, 125, 160
 Łaguna Sławomir 148
 Łaniewski Józef 17
 Łaszcz Jan 141, 144, 162
 Łaszkiwicz Hubert 14, 33, 189, 192, 193
 Łempicka Tamara 46, 184
 Łękawski Józef 130, 157, 162
 Łobacz Stefan 138
 Łobarzewska Anna 36
 Łobodowski Jan 79
 Łopaciński Hieronim 10, 15, 35, 53–55, 180,
 183, 184, 187, 190, 191, 197
 Łopatnik Daniel 123
 Łopuski Zenon 158
 Łoś Andrzej 201
 Łoś Elżbieta 49
 Łoś Magdalena z Budnych 49, 94, 203
 Łoś Marek 49
 Łoś Maria z Wielowiejskich 201
 Łoś Marta z Budnych 49, 50, 106, 107, 109, 203
 Łoś Piotr Szymon 12, 16, 33, 84, 99, 103, 126,
 186
 Łoś Jan Stanisław 18, 19, 49, 109, 201
 Łoś Witold 49, 82, 106, 107, 125, 160
 Łubieński Leon 145, 147
 Łubieński Tadeusz 147
- M**
- Mackiewicz Stanisław 147, 185, 186
 Madler Tadeusz 104
 Magierski Stanisław 47
 Maj Andrzej 141, 160, 162
 Maj Ewa 9, 11, 25, 115, 117–122, 126, 127,
 129, 131, 134, 135, 138, 142, 144–147, 183,
 184, 186, 190, 192, 193
 Majchrowski Jacek M. 116, 117, 185, 186, 190
 Majewski Adam 115, 120, 122, 128, 144, 146,
 155
 Majewski Tadeusz 158
 Makarewicz Piotr 147
 Malinowski Maksymilian 161
 Malinowski Marian 155
 Malinowski Waclaw 145
 Maliszewska Róża 9, 22, 189–191, 193, 194
 Małecki Józef 123
 Małkowski Lucjan 15
 Małyżka Andrzej 137
 Marczak Piotr 79
 Marczuk Józef 153, 158, 159, 186
 Marczyńska Zofia 34
 Marjewski Stanisław 130
 Markowicz Jan 38
 Markowski Mieczysław B. 45, 53, 77, 105,
 113, 154, 183, 184, 186, 188, 189, 192
 Martyn M. 52, 180
 Marylski Antoni 45
 Mastalerz Kazimierz 141, 146
 Materko Piotr 157
 Materska Maria 99
 Mateyko Jan 55
 Matraś Waclaw 118, 134, 137
 Matuszewska Maria 15
 Mazur Józef 160
 Mazur Piotr 13, 186
 Mazurkiewicz Gustaw Barnaba 25, 74
 Mazurkiewicz Helena Feliksa 25
 Mazurkiewicz Jadwiga Eleonora 25
 Mazurkiewicz Janina 25, 95
 Mazurkiewicz Jerzy Czech 25
 Mazurkiewicz z Zembrzuskich Ludwika 25
 Mazurkiewicz Maria Agnieszka 25
 Mazurkiewicz Mieczysław 15, 25, 44, 52,
 74, 95, 154, 160
 Mazurkiewicz z Muszyńskich Olga 154
 Mazurkiewicz Stefania Dorota 25
 Mazurkiewicz Wanda Feliksa 25
 Mazurkiewicz Zygmunt 25
 Mazurkiewiczówna Halina 134
 Mellerowicz Emilia 197
 Mellerowicz Kazimierz 197, 198

- Mellerowicz Tadeusz 197
 Mellerowicz Władysław 197
 Mencil Tadeusz 58, 191, 193
 Mędrzecki Włodzimierz 192
 Miazga Sebastian 161
 Miazga Serafin 98
 Micewski Andrzej 127, 186
 Mich Włodzimierz 10, 11, 13, 14, 22, 30, 41,
 46, 48, 53, 69, 70, 71, 79, 92, 98, 101, 115,
 117, 118, 121, 125, 129, 138, 139, 142, 143,
 145, 147, 149, 150, 152, 154, 183, 186, 193
 Michalewski Bronisław 40, 105
 Michalska-Nakonieczna Małgorzata 14, 193
 Michalska Aleksandra 28, 79, 80
 Michalski Bogdan 18
 Michalski Józef 28, 84
 Michalski Wojciech 104
 Michałowski Stanisław 184, 193
 Michniewicz Michał 36
 Michniewski Michał 37, 38, 93
 Mielżyńska Ludwika 23
 Mielżyński 123
 Mierzejewski Feliks 15
 Mieses Mateusz 186
 Mieszczankowski Mieczysław 61, 63–67,
 72, 78, 79, 82, 88, 90, 91, 186
 Mierzeński Stanisław 15
 Miklaszewski Stanisław 155
 Mikulec Bronisław 193
 Mikułowski Tadeusz 141
 Milewski Michał 155
 Milik Józef 148
 Miliszkiewicz Grzegorz 193
 Miller Jan 123
 Miller Teodor 159
 Miller Wanda 31
 Miłkowska E. M. 33
 Mirska Maria 23
 Młynarczyk Elżbieta 193
 Mochniej Józef 148
 Moczulski Józef 148
 Modrzewska Jadwiga 13
 Modrzewski Jan 148
 Modrzewska Janina 19
 Modrzewski Władysław 155
 Mogilnicki Witold 107
 Morawski Edward 152
 Morawska Helena 24, 32
 Morawski Tadeusz 147
 Morchonowicz Józef 52
 Morchonowicz Władysław 28, 52
 Morchonowicz z Lemańskich Zofia 52
 Mordel Piotr 160
 Moritz Waclaw 31
 Moritzowa 19
 Morozewiczowa Helena 141
 Morozowa Jadwiga 15
 Morstin Alfred 98
 Morzycki Brunon 133
 Moskalewski Feliks 37, 38, 56, 105, 115, 156,
 160
 Moskalewski Stanisław 56, 105, 116, 124,
 155, 156
 Moskalewska Wanda 38, 56
 Mostowski Janusz 157
 Mościcki Ignacy 51
 Motz Bolesław 149
 Możdziński Stanisław 144
 Mroczo Marian 139, 187, 193
 Muszak Hieronim 134
 Muszyński Władysław 38
 Myśliński Piotr 38
- N**
- Nadarkiewicz Jan 128
 Narutowicz Gabriel 120, 121
 Niemirydz z Bogusławskich Jadwiga 17
 Niemirydz Mieczysław 17
 Niemirydz Stanisław 17
 Niżyński Franciszek 161
 Nowacki Michał 133
 Nowakowska Bronisława 23
 Nowakowski Henryk 18
 Nowakowski Leon 160
 Nowakowski Ludwik 17
 Nowakowska Maria 18
 Nowicki Henryk 197
 Nowicki Stefan 38
 Nowicka 97
 Nowiński Zygmunt 129, 130, 159
- O**
- Okoniewska Barbara 59, 60, 91, 93, 105, 113,
 187

- Olbrycht Brunon 38
Olszewski Edward 191
Olszowska Maria 36, 37
Opasała Franciszek 97
Opatowiecki Mieczysław 146
Orlicz Władysław, generał 46
Orłowska Jadwiga 15
Orłowska Halina 15
Orsetti Maria 18, 19, 23, 54
Osiecki Ludwik 118
Ossowska Janina 15
Ossowski Józef 38
Ossowski Tadeusz 15
Ossowski Stanisław 145
Ostafina Józef 152
Ostromęcka Michalina 18, 19, 33, 56, 97,
104, 125
Ostrowicka Irena 187
Ostrowski Józef 141
Ostrowski Stanisław 161
Ostrowski 92
Oszustowicz Józef 128
- P**
Pachocka Anna 183, 193
Paczóski Edward 142
Paderewski Ignacy 141
Pajewski Janusz 120, 184, 186, 187, 193
Pajdowski Mieczysław 161
Pajdowski Mikołaj 90
Papiewska Wanda 97, 155
Paprocka Bronisława 25
Paruch Waldemar 192, 193
Paulowa S. 21
Pawłowska Agnieszka 63, 193
Pączek Antoni 158
Perzyński Bronisław 34
Piasecki Antoni 19
Piaszczyński Kazimierz 105–107
Piechota Józef 158
Piechowska Jadwiga 108
Pieńkowska Agata 6
Pietrzak Michał 153, 183
Piłsudski Jan 148
Piłsudski Józef 51, 116, 126, 127, 129, 132,
146, 147, 186, 188
Pioś Ignacy 154, 160
Pius XI 29
Plage Emil 14
Plater Kazimiera 23
Plater Zygmunt 17, 129
Pleskaczyński Tomasz 128, 146, 155
Pleszczyński Józef 97, 118, 187
Pleszczyński Ludwik 152
Pleszczyńska Stanisława 33
Plewiński Erazm 103
Plewińska Jadwiga 23, 37
Plewiński Kazimierz 19, 104, 107
Plewiński Stefan 17, 28
Pliszczyński Edward 17–20
Pliszczyński Stefan 46
Pliszczyńska Zofia 33
Płaszczewski Stanisław 160
Płoski Bolesław 105
Płużański Zygmunt 107
Podczaski Andrzej 105
Podgajna Ewelina 194
Podgórska Anna 36
Podgórski Zygmunt 144
Podkowa Aleksander 79
Podkowa Karol 79
Podoski 129
Podsiadły Stanisław 160
Pohorecki Kazimierz 48
Pohorecki Władysław 48
Poklewski-Kozieli Witold 105
Poklewski-Kozieli Zdzisław 105
Pokorny Edward 34
Poletyło Franciszek 18
Poletyło Jadwiga 20
Pomarański Antoni 27, 64, 84, 185
Pomiankowski Zygmunt 38
Poniatowski Józef 35, 46
Poniatowski Juliusz 47, 87
Ponikowski Antoni 141
Popławski August 19, 44, 54, 132, 148, 149
Popławski Józef 199, 200, 202
Popławska Ludwika 158
Popławska Natalia ze Świeżawskich 199,
200
Popławski Stanisław 17
Popławska Wanda z Żylińskich 49, 202
Popławski Witold 134
Popławski Zygmunt Ludwik Fabian 49, 202

- Potocki Antoni 20, 158
 Potocki Henryk 98
 Potocka Izabela 99
 Potocki Juliusz 94
 Potocki 129
 Potulicka Aniela 48
 Potworowski Gustaw 106
 Potworowska Helena 24
 Potyrański 51
 Prokopowicz Jan 125
 Prufferowa Laura 15
 Pruffer Władysław 15
 Pryliński Kazimierz 155
 Przanowska Helena 23
 Przanowski Leon 17, 18, 20, 26, 27, 33, 36, 54, 166, 201
 Przanowska Ludwika 24, 25, 32, 33
 Przanowska z Rojowskich Maria 17–20, 23, 32, 33, 36, 37, 112, 181
 Przanowski Wojciech 18, 104
 Przeciechowski Stanisław 15
 Przedpełski Bolesław 161
 Przegaliński Andrzej 11, 13, 15, 16, 22, 26, 28, 44, 45, 53, 91, 101, 187, 194
 Przegaliński Edward 37, 41, 56
 Przegalińska Emilia 42
 Przegaliński Jan 56, 160
 Przegalińska Janina 125
 Przegaliński Robert 40, 48
 Przegalińska Stefania 23
 Przeniosło Marek 184
 Przesmycki Józef 133
 Przewłocka Eleonora 23
 Przewłocki Józef 156, 187
 Przewłocka Konstancja 89
 Przewłocki Konstanty 53, 54
 Przeździecki Marcin 60, 181
 Puch Stanisław 182, 194
- R**
- Raczyński Jan 141
 Radomska Helena 24
 Radomska Natalia 24
 Radzik Tadeusz 186
 Radzikowski Wacław 93, 155
 Radziszewski Idzi, ksiądz 6, 41, 124
 Radziwiłł Janusz 129, 132, 147
 Radzki Adolf 155
 Rajkowski Wacław 137
 Rakowski Bogdan 107
 Rataj Maciej 138
 Reder Jerzy 10, 184
 Remiszewski Antoni 81, 109, 161
 Remiszewska Zofia 15, 146
 Reske Zofia 198
 Rettinger Andrzej 124
 Rettinger Edward 38, 115, 128
 Reymont Władysław 46
 Riabinin Jan 187
 Riezer Alfred 38
 Rodkiewiczowa Eugenia 36, 37
 Rodziewicz Maria 23
 Rogatko Kazimierz 146
 Rogowska Maria 42
 Rogowski Ostroróg Jan Feliks 125
 Rohland Helena 19, 23, 54, 104
 Rohland Paweł 18, 40, 106, 118, 124
 Rojowski Andrzej 31
 Rojowska Kazimiera 94
 Rojowski Kazimierz 94, 106
 Rojowska Maria 23, 24, 38, 56, 142, 166
 Rojowski Stanisław 106, 118
 Rojowski Tadeusz 17–19, 21, 32, 34, 37, 38, 44, 56, 70, 94, 97, 101, 104, 105, 155, 166
 Rojowski Zbigniew 44, 104, 105
 Rojzman M. 75
 Romaniec Józefa 42
 Romer Jan, generał 38, 56
 Rosenwerth Stanisław 28, 29, 123, 190
 Rostworowski Antoni 10, 17–19, 26, 27, 31, 36, 40, 44, 56, 87, 93, 99, 103–106, 108–110, 112, 118, 124, 126, 129, 146, 147, 150, 151, 157, 161, 166
 Rostworowski Nałęcz Antoni 44
 Rostworowska z Zyberk Platerów Elżbieta 151
 Rostworowska Maria 11, 17, 18
 Rostworowski Stanisław Jan 151, 187
 Rostworowska z Fudakowskich Teresa 88, 151, 182
 Rostworowski Wojciech 17, 55, 71, 151, 167
 Roszkowski Wojciech 59, 69, 73, 76, 79, 80, 82, 185, 187, 194
 Różański Mieczysław 129, 130, 132, 147–149

- Rubens Peter Paul 55
Rudnicki Józef 50, 158
Rudnicki Marian 147
Rudnicki Szymon 11, 14, 29, 41, 43, 46, 59,
71, 92, 102, 116, 117, 126, 127, 132, 137,
139, 140, 142, 146, 147, 187, 194
Rudowski Jan 92, 161
Rulikowski Antoni 19, 20
Rulikowska Helena 23
Rulikowski Józef 18
Rulikowska Maria 23
Rulikowski Włodzimierz 118
Rulikowski Zygmunt 104
Russocki Bronisław 154
Rychlikowa Irena 187
Rydel Lucjan 46
Rydz-Śmigły Edward, generał 32
Rzączyński Edmund 197
Rzączyńska Ewa 31
Rzepecki Karol 118, 130, 131, 154, 187
Rzepecki Tadeusz 118, 130, 131, 154, 187
Rzeszotarska Anna 38, 39
Rzeszotarski Kazimierz 38, 39
Rzewuski Artur 16, 26, 44
Rzewuski Eugeniusz 151
Rzewuska Helena 23
Rzewuska Izydora 151
Rzewuski Janusz Napoleon 135, 151
Rzewuski Kazimierz 10, 115, 118, 120, 133–
137, 139, 140, 151–153, 157, 160, 162, 167,
190
Rzewuska Maria, żona K. Rzewuskiego 23,
151
Rzewuska Maria, matka K. Rzewuskiego 151
Rzewuski M. 108
- S
- Sachs Henryk 18–21, 31, 38, 40, 41, 56, 57,
70, 90, 97, 106, 117, 120, 125, 146, 149,
159, 160
Sachs Mieczysław 56, 108
Sachsowa Zofia 33, 38, 41, 56, 57, 108
Salkowski Wacław 38
Sapieha Eustachy 147
Sariusz-Wolska Stanisława 32
Sasimowski Aleksander 148
Sasorska Jadwiga 15, 110
Sasorski Stanisław 57
Sawicki Aleksander 62
Sawicki Michał 15
Sawicka Paulina 62
Scholtz Gustaw 141
Scipio del Campo Edmund 16, 17, 28, 52,
55, 84, 93, 95, 96, 166
Scipio del Campo Julia 16
Scipio del Campo z Morchonowiczów Ma-
ria 52
Scipio del Campo ze Świderskich Wanda
47, 52, 56
Scipio del Campo Włodzimierz 19, 38, 39,
44, 47, 52, 56, 84, 85, 90, 166
Scipio del Campo, ksiądz 144
Schoeneich Aleksander, ksiądz 198
Sekutowicz Bolesław 31, 36, 37, 38
Sekutowiczowa Julia 15, 33, 36, 37
Serednicki Teodor 32
Sidor Bolesława 82, 89, 183
Sidor Monika 121, 153, 154
Siemieński Jan 98
Sieradzka Anna 194
Sikorski Stefan 161
Sikorski Władysław, generał 125
Sitko Artur 53–55, 88, 187
Sitkowski Stanisław 148
Skarbek Władysław 154
Skarżyński Władysław 155
Skawiński Józef 38
Skibińska Janina 36, 39, 40
Skibiński Władysław 39
Skolasiński Stefan 130
Skoniecki Aleksander 160
Skrzyński Aleksander 121
Skrzyński Zygmunt 158
Sławek Walery 148
Słomiński Michał 158
Słomiński Zygmunt 104, 124
Słowikowski Józef 160
Smogorzewska Małgorzata 187
Smoleński Wacław 38
Smorawiński Mieczysław, generał 46
Smorzewska Maria 24
Smorzewski Władysław 107
Smólski Stefan 109
Sobczak Piotr 148

- Sobieszczęńska Maria 56, 57, 104, 108
 Sobieszczęński Zygmunt 17,–19, 38, 40, 41, 48, 55–57, 70–72, 90, 92, 97, 103, 104, 118, 161, 166
 Soborska Maria 12, 45, 188
 Sochacka Anna 188
 Sokołowski Bolesław 38
 Sokołowski Eugeniusz 55
 Sokołowski Władysław 141
 Sołtan Grzegorz 123
 Sosnowski Kazimierz, generał 47
 Sowińska Janina 160
 Splawiński Władysław 38
 Stadnicki Adam 147
 Stadnicka Janina 23, 24
 Stadnicki Juliusz 32, 44, 70, 104, 107, 118
 Stadnicka Maria 24
 Stanek-Lebioda Bożena 50, 180, 194
 Staniewicz Witold 161
 Stanisławski Jan 55
 Staniszevska Maria 15, 31, 37
 Staniszevska Zofia 24
 Staniszkis Witold Teofil 150
 Starnawski Jerzy 54
 Starnawski Leon 95
 Starnawski Tadeusz 106
 Starowieyski Stanisław 19, 42, 132
 Staszic Stanisław 119
 Stawski Franciszek 18
 Stec Józef 160
 Stecki Antoni 17, 18
 Stecki Jan 10, 11, 13, 14, 29, 30, 48, 54, 65, 67–71, 73, 79, 81, 89, 91, 93–95, 98, 100, 101, 103, 108, 110–113, 115, 121, 126, 129, 131, 136, 137, 139–143, 145, 146, 149, 150, 153, 163, 166, 181, 186, 193
 Stecka Maria 24
 Stecki Stanisław 107
 Steczkowski Jan Kanty 121, 141
 Stefański Józef 146
 Steliński Ignacy 38
 Stemler Józef 185
 Stępnik Halina 82, 187, 190, 194
 Stępnik Krzysztof 184
 Strażyc Janina 24, 106
 Stroynowski Jan 104
 Strus Waław 134
 Stryjeński Karol 46
 Stryjeńska z Lubańskich Zofia 46
 Stypułkowski Zygmunt 122, 148
 Studziński Bolesław 106
 Suchodolski Edward 54
 Suchodolski Eligiusz 54
 Suchodolska Jadwiga 60
 Suchodolski Jan 54, 60
 Suchodolska z Osieckich Maria 54
 Suchodolska z Trąbceżyńskich Zofia 52
 Sułkowski Apolinary 157
 Suwała Michał 136
 Sypniewski Józef 104, 149
 Syta Stanisław 67, 148
 Szablowski Gustaw 130
 Szałowski Tadeusz 38
 Szaniawska Zofia 24
 Szaro Wojciech 15
 Szaynowski Marian 38
 Szczepaniak Anna 180, 194
 Szczepaniak Jacek 188
 Szczepanik A. 108
 Szczepański Czesław 17, 18, 20, 38–41, 56, 57, 104, 124, 155, 158
 Szczepański Jan Tomasz 46, 158
 Szczepański Mieczysław Piotr 158
 Szczepańska z Kuśmierskich Teodora 46
 Szczyciński Sylwiusz 106
 Szczygieł Ryszard 184, 188, 191, 193
 Szeptycki Aleksander 18, 42–44, 54, 84, 88, 103, 107, 125, 128, 132, 166
 Szeptycka Izabella 24, 44
 Szeptycka Róża 42
 Szlachta Bogdan 132, 188
 Szlubowska Zofia 24
 Sznajdowicz Franciszek 148
 Szper Lech 159
 Szpringierowa Małgorzata 149
 Sztranc Zdzisław 38, 93
 Szurmiński Zygmunt 62
 Szwajewski Jan 79
 Szwarc Andrzej 119, 185, 192, 194
 Szymański Józef 38
 Szymborski Julian 142
- Ś**
 Śladkowski Wiesław 187
 Ślaski Roman 18, 56, 118, 125, 128, 129, 153, 155, 158, 159

- Ślaski Stanisław 18, 62, 101, 159
Ślaska Zofia 62
Śliwa Michał 115, 119, 188, 194
Śliwińska Michalina 21
Śliwiński Stanisław 18, 21, 28, 73, 93, 95,
103, 117, 142, 155
Śliwiński Zygmunt 104
Śnigowski Ignacy 27
Świątkowski Henryk 149
Świerczewski Stefan 104
Świerczewska Zofia 15
Świetlicki Lucjan 16, 26, 28, 46, 47, 51–53,
84, 87, 92, 95, 131, 188, 194
Świeżawski Eustachy 112
Świeżawski Stanisław 132, 149
Świeżawski Stefan 18, 147, 148
Święcicka Maria 15, 181
Świda Gustaw 14, 38, 39, 71, 106, 133
Świdorski Konstanty 61
Świdowa Maria 24, 38, 39, 97
Świdowa Zofia 108
Świdzińska Maria 14
Świdziński Roman 14
- T**
Tabiszewska Maria 36, 37
Targowski Józef 147
Tarnowska z Czetwertyńskich Maria 49
Tarnowski Adam 49
Tarnowski Stanisław 46
Tarnowski Zdzisław 147
Tatarczuk Stefan 98
Tatarkiewicz Władysław 47
Tazbir Janusz 188
Tokarczyk Andrzej 188
Tokarczyk Roman 153, 188
Tomaszewski Jerzy 84, 90, 185, 187
Tomaszkiewicz Ignacy 148, 149
Tramecourt Jerzy 159
Turczynowicz Jan 38, 104, 124, 158
Turczynowicz Józef 57
Turczynowicz Stanisław 57, 161
Turczynowicz-Święcicka Maria 36
Turczynowicz Wiktor 37
Turczynowicz Wiktoria 37
Turczynowicz-Wojdalińska Zofia 15, 24, 25,
36, 141
Turski Stanisław 84, 180, 194
- Tymiński Eugeniusz 38
Tymińska Stanisława 15, 33, 36, 146
Tymińska Zofia 15
Tyszkiewicz Władysław 107, 135
- U**
Uzarski Stanisław 158
Uziembło Stefan 159
- V**
Vetter August 197
Vetterowa z Karszo-Siedlewskich Bronisława 12, 15, 19, 20, 24, 33, 34, 82, 97, 104–
108, 124, 146, 198, 204
Vetter Brunon Jerzy 198, 204
Vetter Juliusz Rudolf 12, 34, 180, 197, 198,
204
Vetter Wiktoria 198
Volt Michał 38
- W**
Wachnowski Włodzimierz 38
Wadowski Roman 125
Waingertner Przemysław 131
Walciszewska Maria 15
Walczak Leon 157
Wapiński Roman 139, 187, 188, 193
Warnkówna Jadwiga 23
Waryszak Jan 79
Wasilewski Eustachy 38
Waściszakowski Leon 81, 138, 146
Watrakiewicz Aleksander 157
Wawryniuk Andrzej 17, 26, 89, 184
Werykowicz Florian 157
Wessel Stanisław 18–21, 55, 103
Węgliński Ksawery 107
Wiaz Paweł 38
Wichmanowski Marcin 135, 188, 190, 194
Wielanowski Kazimierz 158
Wielowiejska z Bogusławskich Halina
Anna 25, 87, 90
Wielowiejski 129
Wiercieński Gustaw 55
Wiercieński Henryk 10, 26, 27, 53, 55, 56, 60,
71, 93–95, 103, 181
Wiercieński Krystyn Henryk 55
Wiercieńska Maria 18
Wierzbička Elżbieta 49, 50

- Wieszniewski Włodzimierz 38
 Więckowski Mieczysław 38
 Wilczyński Leszek 188
 Wilke L. 55
 Willas Andrzej 161
 Winiarczyk Wojciech 44
 Winiarski Wincenty 160
 Wiszniewski Eugeniusz 149
 Wiśniewski Leon 125
 Witkiewicz Stanisław Ignacy 47
 Witos Wincenty 120, 125, 126, 135, 138, 142, 182
 Witusik Adam Andrzej 186
 Władyka Wiesław 92, 127, 188, 194
 Włodarczyk Wojciech 22, 44, 182
 Wnuk Bolesław 133
 Wojciechowski Władysław 118, 123, 155
 Wojciechowski Stanisław 47, 120
 Wojdaliński Ryszard 124, 141
 Wojtan Mikołaj 141
 Wojtas Andrzej 184
 Wojtaszko Kazimierz 148, 149
 Wojtczuk Bronisław 198
 Wojtekunas Justyna Maria 26, 182, 187, 192, 194
 Wojtera Bronisław, ksiądz 134
 Wojtyna J. 82
 Wolska Anna 182, 189
 Wolska Stanisława 33
 Wołk Gustaw Michał 98
 Wołk Stanisław 98
 Wołk-Laniewski Antoni 16, 105, 142
 Wołodkowa Janina 24, 32, 97, 107, 124, 166
 Woroniecki Jacek, ojciec dominikanin 31, 41, 48, 56, 102, 116, 181
 Woroniecka z Drohojowskich Maria 41
 Woroniecki Mieczysław 41
 Wośkowski Augustyn 34
 Woźniakowski Antoni 197
 Woźnicki Jan 198
 Wójcik Alicja 6, 135, 184, 190, 193
 Wójcik Robert 141, 194
 Wrona Stanisław 149
 Wroński Józef 79
 Wróblewski Jan 38
 Wróblewski Kazimierz 104
 Wróblewski Ksawery 137
 Wydźga Leon 18
 Wydźdzyna Izabella 62
 Wydźdzyna Maria 24, 31
 Wydźga Stefan 96
 Wydźdzyna Teresa 24
 Wysocki Ignacy 97
 Wyszyński Aleksander 148, 149
 Wyszyński Stefan, ksiądz 45
- Z**
- Zaborowska Kornelia 24
 Zagrodzki Mieczysław 38
 Zajączkowski Józef 141
 Zajączkowska Stanisława 31, 99
 Zakrzewska Leontyna 155
 Zakrzewski Ludwik 141
 Zalewski Karol 158
 Zalewski Ludwik 55
 Załuski Henryk 18, 106
 Zamościk Bolesław 158
 Zamoyski Adam 26, 27, 29, 64
 Zamoyski August 47, 199
 Zamoyski Jan 46, 63, 89, 98, 120, 182
 Zamoyski Konstanty 20, 64, 199
 Zamoyska Ludmiła 45
 Zamoyska z Sapiearów Maria 18, 19, 24, 120
 Zamoyski Maurycy 10, 18, 29, 48, 63, 64, 107, 120, 121, 126, 127, 137, 140, 155, 156, 185, 191, 193, 194
 Zamoyski Michał 56
 Zamoyska Róża 204
 Zamoyski Tomasz 47
 Zamoyski Władysław 48, 49, 98
 Zamoyska z Czetwertyńskich Zofia 49
 Zapasiewicz Romana 31
 Zaporowski Zbigniew 188
 Zaremba Roman 38, 115
 Zarembina Gabriela 37
 Zarzycka Waleria 31
 Zaśławska Stanisława 18
 Zawadzki Aleksander 34, 38, 39, 125
 Zawadzki Jerzy 96, 117, 118, 130, 131, 156, 157, 162
 Zawadzki Józef 62
 Zawadzki Stanisław 18
 Zawadzka Wanda 62
 Zawadzki Władysław 106, 116, 156
 Zbigniewicz J. 46, 194
 Zdanowicz Feliks 148

- Zdanowski Juliusz 117
Zdziechowska Maria 24
Zembrzuski Ludwik 106
Zembrzuska Zofia 19, 24, 32, 50, 181
Zgórniak Marian 59, 188, 189
Zieliński Antoni 18
Zielińska z Niemiryczów Jadwiga 17
Zieliński Jan 148, 160
Zieliński Kazimierz 104
Zieliński Konrad 188
Zieliński Stanisław 17, 25, 104, 148
Zielińska Teresa 47, 188
Ziemnicka Bronisława 61
Zubiewicz Kazimierz 38
Zubowicz Piotr 63
Zygmunt August, król 44
- Ż
Żak Piotr 107
Żarnowska Anna 119, 185, 192, 194
Żarnowski Janusz 29, 41, 45, 59, 67, 68, 70, 71, 139, 140, 188, 189, 191, 194
Żmuda Stanisław 160
Żółtowski Andrzej 41, 43, 49, 194
Żółtowski Benedykt 52
Żółtowska z Puttkamerów Janina 52, 194
Żółtowski Józef 129, 130
Żółtowski Leon 145
Żółtowski Michał 42, 182
Żółtowska z Fudakowskich Róża 52
Żółtowska z Czetwertyńskich Wanda 49
Życzyński Henryk 55
Żylicz Józef 106

Indeks miejscowości

A

Abramowice 21, 32, 38, 70, 97, 106, 108, 149, 185

Adamów 28

Antopol 21, 103

B

Batorz 97

Bazar 15

Bełżyce 32, 66, 77, 162

Bezek 131

Bezroła 110

Biała Podlaska 29, 122, 146, 147, 148

Bielsk Podlaski 97, 98

Biłgoraj 36, 77, 118, 137, 147

Biskupice 32, 42, 44, 49, 79, 158, 202

Bohukały 123

Bończa 20, 47

Borek 16, 26, 44, 47

Borowina Sitaniecka 62

Borowina Starozamojska 62

Bortatycze 62

Bratnik 64

Brody Nowe 62

Brody Stare 62

Bronice 16, 28, 105, 143

Browiec Górny 74

Bruksela 153

Bzowiec 107

Brzeżce 16, 32, 44, 47, 52, 55, 84, 180

Brzeziny 66, 77

Brzostówka 123

Brzozowa 86

Brzozowy Kąt 110

Budki Snowidowidzkie 50, 181

Burzec 24, 130

Bychawa 32, 66, 77, 86, 89, 104–107, 156, 123, 184, 202

Bychawka 32

Bystrzyca 44, 54, 106

C

Charlejew 130, 157

Charleż 123

Chełm 17, 36, 51, 77, 87, 122, 146, 147, 154, 184, 192

Chmielnik 104

Chodel 66, 77

Chodyłówka 26, 87

Chojno 47, 82, 176

Chorzepusin 74

Chudowola 123

Cichobórz 48

Cieleśnica 29, 123

Ciężkie 96

Czartajew 97

Czechów 108

Czemierniki 108, 123

Czernięcin 107

Czesławice 103

Częstoborowice 26, 51, 87

Czumów 48

D

Dąbie 47, 85, 106

Dąbrowa 134

Dęblin 74, 108

Dołhobyczów

Domaszewnica 130

Dominów 21, 106, 108

Dorohuczka 194

Dratów 44, 45

Drzewce 16

Dyle 87

Dys 64, 123

E

Elizówka 64, 104
Ewusin 120, 130, 134–137, 151

F

Fajślawice 47, 73, 90, 99, 141, 165, 169–172
Fiukówka 157
Florianka 64
Frampol 137

G

Garbów 53, 85, 107, 141, 187, 190, 194
Gardzienice 16, 26, 52, 96, 192
Garwolin 112, 122, 147
Gąsak 15
Gdańsk 59, 92, 116, 139, 185, 187–189, 191,
193
Gdynia 203
Glinny Stok 110
Głusk 21
Godziszów 146
Gołąbki 96, 149
Goraj 61
Gościeradów 54
Górny 75
Grabanów 74
Grodysławice 88
Gruszka Zaporska 106
Gułów 130
Guzówka 106

H

Hale 50
Hniszów 74
Hohenheim 85
Hołubie 74, 112
Hołużno 74
Horeszkowice 62
Hostynne 98
Hrubieszów 36, 48, 88, 95, 111, 112, 131,
147, 148, 162, 179, 184, 193
Hubale 61
Husynne 106
Huszlew 74
Huta Komarowska 134

I

Izbica 77

J

Jabłonna 34, 82, 106, 107, 123, 149, 198, 204
Jabłoń 47
Janowice 106, 108, 158
Janów 77, 141
Janów Lubelski 36, 131, 147, 148
Janów Podlaski 29, 34, 122
Janówka 134
Jarosławiec 135
Jarosławiec Główny 61
Jastków 49, 51, 52, 55, 66, 77, 89, 155, 156,
165, 180, 202, 203
Jaszczów 66, 77, 79, 106, 151, 156
Jawidz 106, 123
Jeleniec 96, 130, 157
Józefin 26
Józefów 74
Józów 20, 31, 48, 54, 123

K

Kamionka 123
Kanie 41, 47, 102, 165, 174, 175
Karczmiska 106
Katowice 187, 192
Kawęczyn 67
Kąty 62
Kębło 31, 106, 118, 143
Kęblów 16, 96, 131
Kielce 53, 183, 184, 186, 188, 189, 192
Kielczewice 32
Kielczewice Dolne 82
Kijany 33, 36, 98, 103, 108
Klemensów 55, 185
Klimczyce 123
Kluczkowice 11, 22, 28, 30, 44, 45, 74–76, 85,
86, 89, 188, 197, 199
Klukowszczyzna 123
Kock 129, 130
Kocudza 137
Kodeń 122
Kol. Dorohucz 79
Kol. Stefanów 74
Komarów 123, 134, 135, 137
Komaszyce 74
Konopnica 32, 36, 66, 77, 107, 124, 155
Konstantynów 146, 147
Końskie 27
Kopina 43

- Korhynie 161, 162
 Kornelówka 136
 Kornica 123
 Koroszczyń 117
 Korowice 74
 Korytnica 25, 74, 119, 146
 Kossów 74
 Kostopol 50
 Kośminek 159
 Kozice Dolne 16, 32, 96
 Kozłówka 9, 14, 22, 29, 31, 55, 64, 89, 123, 179, 188–194
 Kozodawy 48
 Kraczkówka 134
 Kraków 46, 53, 54, 59, 92, 116, 132, 182, 184, 185, 187–190
 Krasne 20, 26, 31, 82, 122, 192
 Krasnobród 52, 88, 98, 101, 105, 121, 163, 165, 182, 191
 Krasnystaw 36, 51, 77, 107, 134, 141, 147, 148
 Kraśnik 36, 77, 96
 Kręciszówka 75
 Krępiec 204
 Krężnica 35
 Krężnica Jara 30
 Krężnica Okrągła 106
 Krynice 135
 Krzczonów 77, 123
 Krzesimów 16, 106, 131
 Krzówka 157
 Krzyczew 123
 Krzywówka 74
 Krzywystok 134
 Kumowa Dolina 87
 Kurów 16, 77, 107, 110, 183
- L**
- Lacki 74
 Laski 45
 Latyczyn 61
 Lemszczyzna 86, 156
 Leśce 106
 Lipina Nowa 136
 Lipnik 47
 Liśnik Duży 33
 Londyn 141, 185
 Lubartów 29, 77, 99, 122, 141, 146, 147
- Lublin 5, 6, 10, 11, 13–16, 20, 21, 24–27, 30, 31, 33–42, 45–47, 52–58, 60, 63–65, 75, 77–79, 81, 83, 87, 88, 90, 92–94, 97–99, 101, 105, 107–110, 116–122, 124, 128, 129, 132, 133, 135, 141, 143, 145–148, 153, 155, 157–161, 179–195, 197, 198, 200, 203, 204
 Ludmierz 33
 Ludwinówek 62
 Lwów 31, 32, 39, 110, 143
- Ł**
- Łabunie 42, 44, 88, 107
 Łabuńki 47
 Łańcuchów 14, 54, 91, 107, 143, 163
 Łaszczów 42–44, 54, 103
 Ławki 130
 Łaziska 14
 Łączna 17, 25, 26, 86, 87, 106, 108, 186
 Łopiennik 16
 Łotoszyny 48
 Łowicz 110
 Łódź 22, 93, 116, 156, 185, 188, 189
 Łubczyce 74
 Łuck 29
 Ługów 106
 Łuków 43, 72, 96, 118, 130, 131, 147, 148, 157, 162
 Łuniewo 74
 Łuszczów 197
 Łykoszyn 149
 Łysołaje 44, 54, 125, 202
- M**
- Majdanek 159
 Marynin 107
 Mełgiew 16, 66, 77, 156
 Michałów 42
 Międzyrzec Podlaski 105
 Milanów 9, 43, 49, 191
 Milejów 26, 28, 32, 35, 44, 54, 84, 89, 103, 106, 108, 118, 165, 180, 194, 201
 Minkowice 106
 Minkowice Górne 103
 Misie 110
 Modliborzyce 33
 Mogiłka 43
 Mokre 61
 Moniaki 33, 106

Moroczyn 54
Mościska 47, 54
Mysłów 130

N

Nadolce 88
Nałęczów 53, 93, 103, 107, 110, 162
Narolna 74
Nasutów 64, 123
Niedzwica 32, 66, 77, 154
Niedzwica Kościelna 15, 25, 44, 52, 74, 89,
95, 154, 184
Niedźwiada 123
Nielisz 62
Niemce 11, 49, 50, 106, 109, 123, 165, 179,
180, 203
Nowa Wieś 74
Nowiny 47, 107
Nowosiółki 74

O

Obręb 74
Olbięcín 106
Olszanka 47
Olszowiec 16
Olszyn 123
Opole Lubelskie 77, 86, 107, 108
Orchowiec 47, 107
Osada Młyńska 79
Osmolice 32, 107
Osowik 50
Ostrów 123
Oszczów 74

P

Palikije 28, 199, 200
Papin 74
Parczew 129
Paryż 117, 141, 156
Paszki 110
Pawłów 26, 31, 122, 182, 192
Piaski 16, 32, 44, 46, 66, 77, 95, 99, 131, 155,
188, 194
Piaski Szlacheckie 47, 125
Piaski Wielkie 16, 32
Pilaszkowice 26, 47, 51, 54, 87
Piotrków 66, 77, 124
Piotrowice 23, 49, 66, 77, 82, 106, 107

Pliszczyn 44, 74, 124
Płock 197
Podhajce 88, 103
Podole 162
Podsakule 74
Podzamcze 86, 87, 123
Polanówka 134
Ponikwoda 33, 55
Popowice 87
Poturzyn 53
Poznań 30, 49, 84, 118, 181, 182, 184, 185,
187, 188, 198
Pólko 64
Przegaliny 110
Przybysławice 85
Przytulín 24, 130
Pukarzew 88
Puławy 26, 35, 77, 108, 110, 122, 141, 146,
147, 162

R

Rachów 77
Radecznica 61
Radlin 106
Radoryż 106, 130
Radzięcín 118, 133, 137
Radzyń Podlaski 9, 110, 143, 144, 146, 147,
184, 185
Rafałówka 50, 51
Rejowiec 27, 106, 107, 122, 165, 185
Rio de Janeiro 47
Rogóžno 61
Rokitno 50, 123
Rowy 74
Różanka 55
Ruda Czechowska 110
Ruda Żelazna 88
Rudnik 97, 106, 108
Rudno 123
Rybczewice 26, 46, 47, 51, 55, 151, 194
Ryki 17
Rypin 184
Ryżki 96, 117, 130, 156
Rzeszów 83, 184, 185

S

Sambor 154
Samokłęski 123

Sarnów 24, 130
 Selatyn 74
 Serebryszcze 11, 47, 131, 149, 165
 Serniki 123
 Serokomla 157
 Siedlce 119, 122, 146
 Siedliska 16
 Siedliszcze 77, 79, 86
 Siedliszczyki 53
 Siemiatycze 97, 98
 Siemniczka 74
 Siennica Różana 47, 51
 Sinołęka 74
 Siostrzytów 17, 25, 86, 84
 Sitaniec 130, 136
 Sitno 67, 110
 Skierbieszów 14, 130, 134, 135, 151
 Skierniewice 52, 182
 Skoków 26, 105, 107, 146
 Skorczyce 96, 107, 141
 Skrzyszew 134
 Snopków 105–107
 Sobianowice 106
 Sokal 154
 Sokołów 122, 146
 Sokołówka 137
 Sopot 49
 Sosnowica 17, 26, 86, 146, 184
 Sól/k Biłgoraja 14, 15, 131, 193
 Spiczyn 123
 Stanin 24
 Stara Wieś 86, 87
 Starosiek 60
 Starościce 104
 Stary Zamość 61
 Stasinów 74
 Stefanów 95
 Stoczek 64
 Struża 46, 47, 158
 Stryjno 46, 51, 104
 Strzelce 62
 Strzeszkowice 106
 Strzyżew 134
 Strzyżewice 23, 47, 87
 Strzyżów 154
 Stuttgart 85
 Suchowola 107, 136, 138, 149

Sulbiny Dolne 74
 Swoboda 106
 Szastarka 77
 Szczebrzeszyn 77, 140
 Szczecin 120, 184, 186, 193
 Szczekarków 86, 108, 156
 Szorcówka 136

Ś

Ślipcze Wołynki 48
 Średnia Wieś 47
 Świdnik 26, 107, 188
 Świdnik Duży 158
 Święcica 47, 131, 149
 Świerże 54
 Świerże Dwór 74

T

Tarło 123
 Tarnawa Górna 62
 Tarnawatka 107, 135
 Tarnogóra 107
 Tarnogród 77
 Tatary 54
 Tchorzów 110
 Telatyn 149
 Teplichów 74
 Teptiuków 112
 Terenin 74
 Toczyski-Czortki 149
 Tomaszowice 107
 Tomaszów Lubelski 36, 135, 147
 Toruń 59, 116, 121, 184, 188
 Tosie 74
 Trawniki 10, 16, 17, 27, 28, 47, 51, 77, 79, 84,
 89, 177, 182, 183, 187, 192, 193
 Trzebieszów 134
 Turopolin 77, 153, 188
 Turowice 17

U

Uchanie 112
 Uher 192
 Uhrusk 17
 Ulan 24, 134

W

Wagram 149
Warszawa 10, 14, 16, 17, 23, 27, 29, 30, 35, 41,
43–50, 53, 59, 61, 63, 66–69, 71, 73–75, 80,
84, 87, 90, 92, 98–100, 109, 110, 115, 116,
119, 122, 127, 131, 132, 135, 144, 147–149,
151, 153, 154, 158, 180–194, 197–200, 204
Wasyłów 74
Wąwolnica 143
Wereszyn 74
Węglin 38, 40, 55, 97, 161
Węgrów 119, 146
Wielącza 67
Wielki Las 74
Wierzbówka 23
Wierzchowiska 47, 85, 89, 95, 107
Wierzchowiska Janowskie 106, 108
Wierzejki 134
Wilhelmówka 123
Wilków 44, 182, 188
Wilno 53, 143, 148, 185
Winnica 199
Wirkowice 62
Wiśniew 105
Włocławek 46
Włodawa 29, 146, 147, 179
Wodynie 74
Wołyń 110
Wojciechów 32, 77
Wojcieszków 24, 130, 157
Wola Gałęzowska 22, 53, 54, 89
Wola Justowska 44
Wola Kątecka 137
Wola Piasecka 32
Wola Sławińska 106
Wolica Brzozowa 134
Wołkowuje 74
Woroblin 123
Woźuczyn 84
Wólka 77, 124
Wólka Domaszewska 118, 130

Wólka Komarowska 110
Wrocław 43, 45, 59, 92, 116, 183, 185, 186,
188, 189, 191, 194
Wrzelów 45, 73
Wrzosów 110
Wygnanowice 16, 44, 47, 54, 165, 172, 173
Wypnichy 123
Wysokie 62, 133
Wyżnianka 62, 101, 155, 159

Z

Zagłoba 42, 73
Zakanale 123
Zakrzów 49
Zalesie 74
Zamość 36, 43, 46, 67, 77, 88, 119, 122, 129,
133, 135–137, 140, 141, 147, 160, 188, 191,
194
Zasmuże 62
Zawada 67
Zawieprzycze 123, 125
Zbrucz 105
Zelków 74
Zemborzyce 66, 77, 104, 149
Zembry 134
Zieleniec 43
Zimno 88
Zofiówka 86, 87
Zwierzyniec 15, 28, 36, 42, 61, 63, 64, 133,
179, 201
Zygmuntów 123

Ż

Żabia Wola 54, 106, 124
Żabieniec 74
Żegotów 44
Żółkiewka 77
Żulice 107
Żulin 49, 203
Żuławki-Kulik 106
Żyrzyn 21, 48, 55

Aneta Bąk-Pitucha, doktor nauk humanistycznych, politolog, wykładowca Wyższej Szkoły Stosunków Międzynarodowych i Komunikacji Społecznej w Chełmie. Absolwentka Wydziału Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania badawcze autorki dotyczą kultury polskiego ziemiaństwa, a także myśli politycznej osób wywodzących się ze środowiska ziemiańskiego oraz tematyki z zakresu administracji publicznej, z uwzględnieniem samorządu terytorialnego. Napisała wiele artykułów naukowych z tego zakresu. Jest członkinią Ludowego Towarzystwa Naukowo-Kulturalnego oraz Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych.

[...] Opracowanie stanowi próbę syntetycznego ukazania podstawowych kierunków aktywności ziemian Lubelszczyzny w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Poszukując genezy części zjawisk autorka sięgała niekiedy do lat wcześniejszych, co pozwalało wskazać na ciągłość analizowanych procesów, czy też ukazać ich głębsze uwarunkowania historyczne. [...] Praca posiada niewątpliwie walory poznawcze, przybliży postaci, rodziny znane ze swego zaangażowania w życiu publicznym, ale też osoby mniej znane, działające w wymiarze lokalnym, wzbogacając tym samym obraz aktywności ziemian lubelskich. Zawarto w niej różnorodne wątki tematyczne, pozwalające na poszerzenie, pogłębienie wiedzy o dziejach warstw społecznych na Lubelszczyźnie. [...] Książka jest skierowana do środowiska naukowego, do studentów kierunków humanistycznych, a także do osób zainteresowanych dziejami lokalnymi, przeszłością małej Ojczyzny [...].

prof. dr hab. Alicja Wójcik

werset[®]

facebook.com/WydawnictwoWerset